

Ҳамиджон Ҳомидий

Тасаввуф алломалари

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2004**

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р
филология фанлари доктори, профессор
НАЖМИДДИН КОМИЛОВ

Ҳамиджон Ҳомидий

Тасаввуф алломалари. — Т.: «Шарқ», 2004. — 208 б.

Ушбу рисола Шарқнинг машҳур машойихлари ҳаёти ҳамда фаолияти ҳақида лунда маълумот беришга бағишланган. Ундаги аксарият лавҳалар биринчи манбалар асосида, у еки бу аллома асарларига суянган ҳолда ёзилган. Китоб илмий ходимлар, маънавият тарихи ихлосмандлари ҳамда кенг китобхонлар оммасига мулжалланган.

ББК.72.3

322812

МАШОЙИХЛАР ТАЗКИРАСИ

Тасаввуф узоқ асрлар давомида халқимиз маънавиятини бойитишга хизмат қилиб келган. Инсоннинг руҳий-ахлоқий покланиши, илоҳий муҳаббат билан юксалиб бориш бу таълимотнинг асосий гояларидир. Шу боис тасаввуф чуқур инсонпарварлик гоялари билан омухта бўлиб, ҳақиқат талабида юрган одамлар қалбига йўл топди, одамларнинг поклик, абадий ҳаёт, кунгил ҳуррияти ҳақидаги орзуларини ифодалаб келди. Халқимиз сўфий дарвешларга ҳурмат-эҳтиром орқали Аллоҳ таолога, Унинг инсонни улуглаган қудрати ва файзу футуҳига эътиқодларини изҳор этганлар. Шайхларнинг кароматлари, сузлари ва сийрату сурати юксак ахлоқ ва илоҳий муқаддаслик намунаси сифатида қабул қилинган. Тасаввуф шайхлари халқнинг маънавий раҳбарлари, руҳоний мураббий сифатида майдонга чиқиб, пайгамбар фаолияти, ҳолатларини давом эттиришга жазм этганлар.

Шу боис тасаввуфнинг тарихий тараққиёти, назарий жиҳатларини ўрганиш баробарида, йирик шайхлар, авлиёлар фаолиятини ўрганиш ҳам муҳим ҳисобланади. Воқеан, назарий қарашларнинг ўзи ҳам шайхларнинг сўзи ва ҳолатлари, асарлари, насихатлари, улар ҳақидаги хотиралар, ривоят ва ҳикоятларни ўрганиш замирида умумлаштирилган.

Улуг сўфий ва шоир Фаридиддин Аттор узининг «Тазкиратул авлиё» асари муқаддимасида қайд этадики, авлиёларнинг сўзи киши қалбининг малҳами ва руҳининг қувватидир, кимки авлиё сўзини дилига жо этса, У Қуръон ва Ҳадислар магзига эшик очади, узининг ҳолати, ахлоқини, қилаётган ишларининг яхши-ёмонлигини уйлайдиган бўлиб қолади ва ҳаёт, охират, инсонийлик хусусида мулоҳаза юритиб, ички оламини тартибга солади.

Авлиёлар ҳақида тазкира битиш, уларнинг мақомат ва маноқибларини ёзиш ҳам бизда бир анъанага айланиб қолган эди. Жумладан, Абдурахмон Суллабийнинг «Табакатус суфия», Абдуллоҳ Ансорийнинг «Манозилус соирин», Атторнинг «Тазкиратул авлиё», Жомийнинг «Нафаҳатул унс», Навоийнинг «Насойимул муҳаббат», Муҳаммад Сид-

диқ Рушдийнинг «Тазкиратул авлиёи туркий» каби китобларни курсатиш мумкин.

Булардан Навоий ва Рушдий асарлари ўзбек тилидадир. Аммо уларнинг тили хийла эскириб ҳозирги китобхонларга қийинчилик тугдиради. Филология фанлари доктори, профессор Ҳамиджон Ҳомидов шу қадимий анъана ни давом эттирган ҳолда сўфий шайхлари, орифлар ва валий инсонларнинг ҳаёти ва асарларини урганиб чиқиб, «Тасаввуф алломалари» номи билан бир китоб яратибди. Ростини айтсам, шундай китобнинг яратилишини анчадан бери орзу қилардим. Китобни ўқиб чиқдим ва қониқиш ҳосил қилдим. Чунки катта меҳнат амалга оширилган. Талай манбаларга суянган ҳолда муаллиф 66 та шайхнинг таржимаи ҳоли, фаолиятини ихчам, аммо раvon ва оммабоп усулда ёритиб берган. Шу билан бирга шайхларнинг баён этган ҳикматлари, фикру мулоҳазаларидан намуналар келтирилган. Тасаввуф тазкиралари, маноқиблар ривоят ва нақлларга сероб. Чунки худди шу ривоят ва нақллар шайхларнинг тутган йўли, ўзига хос тариқати, ният-мақсадини очишга хизмат қилади. Китобда ривоятлардан унумли фойдаланган.

Китоб шайх Ҳабиб Ажамий билан бошланиб, Муҳаммад Сиддиқ Рушдий билан якун топади. Китобда тасаввуфнинг турли йўналишига мансуб шайх ва орифлар ҳаёти зикри мавжуд. Китобда Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Абулҳасан Харрақоний, Абусаид Абулхайр каби жунунтабиат, илоҳ ишқининг сархушлари, Жунайд Бағдодий, Зуннун Мисрий, Абдуллоҳ Ансорий, Абдуҳамид Газзолий, Нажмиддин Кубро каби «хушёр» валилар, ўзбек китобхонига унчалик таниш бўлмаган Зайнул Ислоm, Абулаббос Қассоб, Муҳаммад Хафиф сингари унлаб шайхларга ўрин берилган. Уларнинг бир қисми янги тариқатларни асослаган кишилар бўлса, баъзилари илмий фаолиятда, рисолалар ёзишда ном қозонган, баъзилари таргиботчилик ва кашфу-кароматда узини кўрсатганлардир.

Хуллас, тасаввуф ва тариқатлар билан қизиқадиган одамлар учун бу китоб қимматли манбадир. Ислоm тарихи, Мовароуннаҳр тасаввуфини ўрганувчилар ҳам ушбу китобдан ўзларига керакли маълумотларни топа оладилар. Шубҳасиз, бу каби асарларнинг купайиши маънавият тарихини урганиш нуқтаи назаридан ҳам, бугунги маърифатимиз учун ҳам фойдалидир.

Н. КОМИЛОВ

филология фанлари доктори, профессор

Муқаддима

Мустақиллик туфайли миллий қадриятларимизни ҳар томонлама, мукаммал ўрганиш борасида олимларимиз улкан ютуқларни қўлга киритдилар: Исломий билимлар кенг халқ оmmasига етказилмоқда; Қуръони Карим, ҳадиси Шарифлар бир неча марта чоп этилди; маънавиятимизнинг буюк даҳолари тугилган саналар халқаро миқёсда нишонланаётир. Бир гуруҳ олимларимиз суфизм таълимоти даргалари ижодини тадқиқ қилиш йулида фидойилик кўрсатмоқдалар. Фан докторлари, профессорлар Н. Комилов, О. Усмонов, И. Ҳаққулов, И. Сувонқулов, Б. Назаров, филология фанлари номзодлари Султонмурод Олим, Сайфиддин Рафиддиновлар бу соҳада узгаларга намуна бўлиб келаётирлар. Ушбу сатрлар муаллифи ҳам ана шу ҳамкасбларига эргашиб кўпдан бери суфизм тарихи ва буюк машойихлар ҳаётини ўрганиб, ўқиган ва билганларини «Тасаввуф алломалари» номи билан бир мажмуага жамлади. Китобни ёзишда муаллиф касбдошлари асарлари, бошқа манбалар билан бир қаторда Аттормнинг «Тазкират-ул-авлиё», Жомийнинг «Нафаҳот-ул-унс», Роқимийнинг «Тарихи томм», Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг «Тазкират-ул-авлиёи туркий», Саидзиёвудин Сажжодийнинг «Ирфон ва тасаввуфга муқаддима», Абдулрофеъ Хақиқимнинг «Эронда тасаввуф тарихи» сингари асарларга ҳам суянди. Рисола кенг халқ оmmasига Шарқнинг буюк суфий авлиёларининг ҳаёти ва фаолияти хусусида лўнда маълумот беришга мўлжалланган бўлиб, уларнинг ҳикматларидан намуналар ҳам берилди. Авлиёларнинг шахсий ҳаёти, касб эгаллаш, илм ўрганиш йулидаги заҳмат ва риёзатлари, эътиқодда метиндек собитликлари барча замон кишилари учун намунадир. Алломаларнинг китобда келтирилган ҳикматлари, асосан, Рушдийнинг «Тазкират-ул-авлиёи туркий»сидан олинди.

ТАСАВВУФ ТАРИҚАТЛАРИ

Шарқ тасаввуфи тарихида бир қанча мактаблар ёки тариқатлар бўлган. Уларнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти тарихи Абулҳасан Исмоил Ҳужвирийнинг «Кашфул-маҳжуб», Абдулрофеъ Ҳақиқатнинг «Эронлик орифлар ва ирфон тарихи», Саидзиёвуддин Сажжодийнинг «Тасаввуф муқаддимаси», Нажмиддин Комиловнинг «Тасаввуф» китобларида бир мунча батафсил ёритилган ва таҳлил қилинган. Биз ҳам ўқувчиларда ўтмишдаги Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган тасаввуф мактаблари, тариқатлари ҳақида маълум тасаввур тугдириш ниятида уларнинг моҳиятини мухтасар баён этишни лозим топдик. Илмий адабиётларда бу оқимлар «мактаб», «тариқат» тарзида зикр этилган. Биз ҳам шу йўлдан бордик.

Муҳосибия. Ушбу оқимнинг асосчиси Ҳорис бинни Асъад Муҳосибийдир. У ризога эътиқод қуйганди. Ризо аслида мақом маъносини англатиб, икки хил бўлади: бири Худонинг инсонлардан ризолиги бўлса, иккинчиси инсонларнинг Худодан ризолигидир. Худонинг инсонлардан ризолигининг маъноси шуки, одамлар ҳамиша Худога муҳаббат йўлида яхши амални бажаришга интилинсин; инсонларнинг Худодан ризолиги бўлса, уларнинг Худога таслим бўлиш ва унга ҳамиша хизмат қилишидир. Шунинг учун ҳам инсон ризоси билан Худо ризолиги орасида узвий боғлиқлик мавжуд. Шу сабабли ризо сабр ва бардош асосига қурилган илоҳий муҳаббатдир. Бу муҳаббат соҳиби ҳаётдаги огирлик ва енгилликни, хушлик ва нохушликни илоҳий бир жилва деб қабул қилади ва шу сабабли турмушдаги барча қийинчиликларни бамайлихотир қабул қилади ва ўтказди. Ризо зуҳд ёки нафс инкоридан устун туради. Зероки ризонинг сарчашмаси Худога ишқдир. Муҳосибий тасаввуфда ризони ҳол ва мақом билан чамбарчас боғлиқ, деб изоҳлайди.

Муҳосибий, шунингдек, ўз-ўзини, нафсини назорат қилиш, ўз-ўзига ҳисоб бериш (тахаллуси шунга асосланади)ни солиқнинг муҳим фазилати деб билган.

Маломатия. Бу оқимнинг пайдо бўлиши тарихи ислом вужудга келган илк даврлар билан боғлиқ. Унинг маркази Нишопур шаҳри ҳисобланади. Бу таълимотга дастлаб буюк машойихлардан Абу Ҳафс Нишопурий, Ҳамдун Қассор, Абу Усмон Ҳирийлар асос солишган. Шу боисдан ўша даврларда бу оқимни «ҳамдуния» ёки «қассория» оқими, деб аташ ҳам одат тусига кирган. Мазкур тариқат асосчиларининг бош назариясига кура ҳар бир сўфий ўз фазилатлари ва одамларга қилган яхшиликларини пинҳон тутмоғи, ўзини айбдор ва гуноҳкордек кўрсатиб юрмоғи даркор. Тоқим кишилар улардан бирон нуқсон ёки галат қидирсин. Яъни ҳар бир маломатий ўзининг олий хислати ва элга қилган хизматидан худбинлик ва ғурурга берилмаслиги лозим. Уларнинг ақидасича, Оллоҳ кишининг барча яхшиликларини кўриб туради. Шунинг учун бу сифатлар узгаларнинг назарига тушиши ёки бўлмаса халққа кўз-кўз қилиниши шарт эмас. Маломатийлар муъминларнинг узаро адоватда бўлиши, мазҳаб талашиб, низоъ пайдо қилишига қарши эдилар. Шунинг учун халқ улардан айб қидириб, камситиб, «маломат» қилсалар ҳам, бу тоифа вакиллари ҳеч ким билан муноқашага боришмас, «маломат қилувчи»лардан асло кўрқмас ва ранжирмас эдилар.

Маломатийлар аслини ўз нафсларининг маърифати, деб билишади ва маърифатни эса, раббий маърифатининг восиласи ҳисоблашган, шунга амал қилишган. Улар ибодатни банд билан Ҳақни боғлаб турадиган ришта, деб билишган. Шунинг учун улар қанчалик маломатга қолсанг, шунча ғурур ва фиребдан йироқ бўласан, деган ақидага суянишган. Маломатий ички туйғуларни ташқарига чиқазишмас, зуҳд, риёзат ва кароматни изҳор этмоқни жоҳиллик, риё, деб билишган. Аксарият тадқиқотчилар маломатийларни энг инсондўст, адолатпеша, маърифатпарвар, Ҳаққа яқин аҳл, деб таърифлашган.

Тайфурия. Шарқда энг кўп тарқалган сўфиена таълимотлардан бири тайфуриядир. Унинг асосчиси унлаб машойихларнинг устоди, метиндек ирода соҳиби, буюк шайх, «султон-ул-орифин» Боязид Бистомийдир. Бу таъ-

лимотнинг асосини сукр, яъни купроқ халқдан узоқлашиб, хилвату узлатда, гушанишинликда фаолият курсатиш ташкил қилади. Демак, тайфурия тарафдорлари узлатга чекиниб, зикр тушиб, ҳақ ёди билан яшашни тарғиб этганлар. Мазкур таълимот моҳият эътибори билан жунайдия оқими назариясига зиддир. Боязид Бистомийнинг ақидасича, сукр (мастлик) хушёрлик (саҳв)дан устундир. Зероки сукрда инсонийлик сифати кўтарилиб, илоҳийлик галаба қилади, яъни нафс фаносига Ҳаққа яқинлашади. Аммо аксарият тасаввуф доғнишмандлари, жумладан, Заҳириддин Муръаш бу таълимотга танқидий нуқтаи назардан ёндошган.

Жунайдия. Бу тариқатнинг асосчиси машҳур шайх Жунайд Бағдодийдир. Жунайдия тасаввуфда мастлик-сукр ҳолатидан хушёрлик-саҳвни устун қўйиб, хушёрлик табиий ҳолат, мастлик эса гайритабиий руҳий ҳолатдир, деб таъкидлаган. Бу тариқат тарафдорлари ислом ақидаларига яқин, муътадил йул тутганлари учун олимлар Жунайд Бағдодийни суфизмда муътадиллик таълимотининг байроқдори, деб аташади. Абунаср Саррож, Абуали Даққоқ, Абулқосим Қаширий каби машҳур машойихлар жунайдия тариқатининг тарафдорларидандир. Кейинги асрлардаги исломий аҳкомлардан узоқлашишни истамаган қодирия, нақшбандия сингари бир қатор тариқатлар намояндаларига ҳам жунайдия таълимоти талаблари қўл келган.

Нурия мактаби. Шарқда анча кенг тарқалган ва фаол суфистик мактаб ёки тариқатлардан бири Нурия мактабидир. Унинг асосчиси Хуросонлик шайх Ҳусайн Аҳмад Нурийдир. Бу тариқат тарафдорларининг ақидасича ҳар бир ориф фақат узгаларнинг манфаати ва осойишталигини ўйлаб ҳаёт кечирмоғи зарур. Зероки бошқаларнинг ҳимоясини деб, уларга хизмат қилиб, фақирона яшашга ружу қилмоқ инсонни кибру ҳаводан асрайди, нафсни чегаралаш имкониятини яратади.

Қодирия тариқати. Ушбу тариқатга машҳур шайх Абдулқодир Гелоний (Гавсул Аъзам, Қутбул Аъзам) асос солган. Қодирия таълимотининг асосини қалбий риёзат ташкил этади. Бу таълимотнинг кўп жиҳатлари шофеия ва ҳанбалия мазҳаблари дунёқарашига яқин. Абдулқодир Гелоний ҳанбалия суннийларидан бўлиб, «Шайхи Машриқ» номи билан ҳам шуҳрат топганди. Уларнинг қарашлари билан шиалар назарияси уртаси-

да жиддий зиддият мавжуд эди. Шунинг учун Қодириялар Сафавийлар даврида Багдодга ҳижрат қиладилар. Улар ҳамиша яшил либос кийиб юришган, яъни бу тариқат рамзи яшил ранг бўлган. Қодирия тарафдорлари, Мовароуннаҳр, Туркистон, Эронда куп учраган.

Сухравардия. Ушбу тариқатнинг асосчиси Шаҳобиддин Абуҳафс Умар Сухравардийдир. Унинг асосини ибодат, зуҳд ва мужоҳадат, умуман, ирфоний маърифат ташкил этади. Сухравардия силсиласининг Ҳиндистонда Баҳоуддин Закариё Мултоний ривожлантирди. Ҳозир ҳам Покистон, Ҳиндистон ва Афғонистонда суҳравардия таълимотининг давомчилари бор.

Мавлавия. Шарқда анча машҳур ва кенг тарқалган мавлавия тариқатининг муассиси Жалолиддин Муҳаммад Балхий (Румий)дир. Унинг асосини осмоний жисмларнинг рамзи бўлмиш рақсу самоъ ташкил қилади. Мавлавийлар устозлари атрофида мусиқа журлигида завқ-шавқ билан гир айланиб рақс тушиб, кўшиқ айтадилар, зикр тушадилар. Шунинг учун уларни «тавоф этувчи» — «чарх уриб айланувчи» дарвешлар дейишган. Улар шиддатли ҳаракат ва рақс жараёнида ўзидан кетишни Ҳаққа етиш они, деб билишган. Мавлавия асосан Усмонли Туркиясида равнақ топган. Улар чўкка қалпоқ кийиб юришга одатланишган. Ҳозир ҳам Туркиянинг Кунё шаҳридаги Мавлавий мақбарасидан куй таралиб туради.

Кубровия. Бу тариқат Ўрта Осиёда пайдо бўлиб, унга шайх Нажмиддин Кубро Хоразмий асос солган. Мазкур таълимот негизини ҳуфя зикр ташкил қилади. Улар Қуръонни ҳуфя ўқиб ўрганиш тарафдори эдилар. Кубровиялар бошқа тасаввуф тариқатларида бўлганидек, узлатда, гушанишинликда бўлишни, таркидунёчиликни тарғиб қилганлар. Улар Ўрта Осиё халқлари маънавий-ижтимоий-сиёсий ҳаётида сезиларли рол уйнаган. Мажидиддин Багдодий, Саъдуддин Ҳамавий, Бобо Камоли Чандий, Сайфиддин Бохарзий, Нажмиддин Розийлар машҳур кубровия шайхларидан ҳисобланадилар. Шунинг ҳам алоҳида таъкидлаш керакким, Кубровия тарафдорлари жавонмардликни ўзларининг муҳим фазилатларидан бири деб билишган.

Чиштия. Тасаввуфшуносликка доир адабиётларда Иброҳим Адҳам, Муйниддин Чиштиийлар бу таълимотнинг дастлабки асосчилари, деб уқтирилади. Бу тари-

қат асли Ҳирот атрофларида пайдо бўлиб, сўнгра Ҳиндистонда кенг тарқалган. Чиштиярларнинг таълимотига кўра Оллоҳ барчани тенг яратгани учун бандалари баробар яшамоғи зарур. Шунинг учун дардмандларга дармон бўлмоқ, очларни тўйдирмоқ олижаноб инсоний фазилатдир. Уларнинг ақидасича ҳар бир мўмин дарёдек сахий, офтобдек нурпош, заминдек таъзим — тавазуъда бўлмоғи даркор. Зероки Оллоҳ ана шундай бандаларини севади. Тенглик ва инсонпарварликни тартиб этгани учун оддий меҳнаткашлар Чиштиярларга кўп эргашдилар. Бу ҳаракатнинг пешвоси Муйниддин Чиштий (XII аср) Ҳирот яқинида туғилиб, Бухоро ва Самарқанд мадрасаларида ўқиган. Сўнг Бағдодга ҳижрат қилиб, машҳур шайх Хожа Усмон Хоруний ҳузурда 20 йил хизмат қилади ва унинг кўлидан хирқа кияди. Шундан сўнг Ҳиндистонга бориб, тасаввуфда ўз мактабини яратади.

Нақшбандия. Бу таълимотнинг асосчиси бухоролик Баҳовуддин Муҳаммад Нақшбанддир. Нақшбандийлик ўз таълимоти асосини Абдулҳолиқ Гиждувонийнинг хуфя зикр ҳақидаги фикридан олган. Уларнинг ақидасича, ҳар бир суфи фаол инсон бўлмоғи, бирон-бир касб-кор билан шуғулланиб кўл кучи билан топилган ризқу рўзи эвазига кун кечирмоғи лозим, яъни «дил ба ёру даст бакор» бўлмоғи зарур. Шунинг учун ҳам нақшбандийлар гушанишинлик, таркидунёчиликни қатъиян рад этишган. Нақшбандийликда муриднинг шахсияти ва тарбиясига, вазифа ҳамда масъулиятига алоҳида эътибор беришган. Шу сабабли бу таълимот Урта Осиё, Эрон, Афғонистон, Туркия ҳатто Кавказ каби минтақаларда кенг тарқалган. Унинг асосчиси «Баҳовуддин Балогардон» лақаби билан кенг халқ оммаси орасида дин ва маънавиятнинг буюк арбоби сифатида шуҳрат топган.

Бектошия. Кичик Осиёда вояга етган Ҳожи Бектош Валий (XII аср) бу тариқатга асос солган. Бектошийлар Алига муҳаббат қўйиб, шиаларнинг 12 имомини ардоқлаб, Оллоҳ, Муҳаммадга эътиқод қўйиш, шаръий таом ва шаробларнигина тановул этиш, аҳду паймонда собитқадам бўлишга риоя қилишган. Бектошийлар маҳсус дарвешлар манзилгоҳларида истиқомат қилсаларда мол-мулклари кўп буларди. Бектошийлар манзилидайрини муршид (бобо) назорат ва идора қилиб тур-

ган. XIX асрга қадар бектошийлар Туркия сиёсатида кучли таъсирга эга эдилар. Зероки, улар мамлакатдаги асосий сиёсий оқим яничарларни қўллаб-қувватлар эди. 1826 йили яничарлар корпуси тор-мор этилгач бектошийлар фаолияти ҳукумат томонидан таъқиқлаб қўйилди. Натижада бу тариқат тарафдорлари ўз қароргоҳларини Албанияга кучирадилар. Аммо бектошийлар ҳамон яширин фаолият олиб боришар эди. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг эса мамлакатда бектошийлар янада жонланишди.

Бундан ташқари утмишда Машрикзаминнинг турли минтақа ва шаҳарларида «Шотирия», «Ахрория», «Ҳакимия», «Харрозия», «Ҳафифия», «Сайёрия», «Рофеъия», «Ҳайдария», «Шозилия», «Неъматуллоҳия», «Нурбахшия» сингари турли тасаввуф мактаб ва тариқатлари фаолият кўрсатиб, ирфоний маърифат инкишофига у ёки бу даражада улуш қўшган. Жумладан, XIX асрда Эронда пайдо булган «Неъматуллоҳия» тариқатининг пайрав ҳамда давомчилари мамлакатда ҳозир ҳам мавжуд. Ушбу рисоланинг алоҳида фаслларида «Яссавия» ҳамда «Нақшбандия» тариқатлари кенг талқин этилганлиги учун муқаддимада уларга батафсил тўхташни лозим топмадик. Умуман, тариқатлар хусусидаги маълумотноманинг иложи борича мухтасар бўлишига интилдик.

ҲАБИБ АЖАМИЙ

Ҳабиб Ажамий Шарқ суфизмининг буюк намояндаларидандир. У Басрада сарватманд оилада тугилган. Отасидан катта бойлик мерос қолгани учун ана шу маблағни одамларга қарзга бериб, фойда эвазига суд-хўрлик билан кун кечирарди.

Кунлардан бир кун Ҳабиб гушт, сабзавот ва нон келтиради. Хотин қозон осиб овқат пиширади. Таом энди тайёр бўлганда эшикка гадой келиб, тиланчилик қилади. Воқеа давомини Муҳаммад Сиддиқ Рушдий «Тазкират-ул-авлиёи туркий»да қўйидагича баён этади: Ҳабиб сойилга дуруштлуқ бирла қичқирдиким:

— Мен боримни сенга берган бирла сен зардор бўлмассан, аммо мен гадой бўлиб қолурман.

Сойил новмид бўлиб ёнди. Қачонки мазлума таомни олгали қозонга борди, кўрдиким гушт қора қон

булубдур. Хотин муни кўруб кўркди ва чиройи саргайди ва Ҳабибнинг илкидан тутуб қозон бошига келтуруб деди:

— Кўргилким, сенинг шумлигингдин ва молингни судга бергонингдин ва гадойга дуруштлуқ қилгонингдин бизга на бўлутдур.

Ҳабиб ани курди эрса ичига бир ўт тушдиким, ҳаргиз ул ўт кам бўлғуси йўқдир. Ҳабиб айтди:

— Эй хотун, тавба қилдиким минбаъд бу ишни қилмагайман.

Шундан сўнг Ҳабиб қарздорлардаги пулларида ҳам воз кечиб, Ҳасан Басрий ҳузурига бориб, батамом илохий ишққа берилиб, суфизмнинг барча қонун-қоидаларини урганеди. Бор маблағини сарфлаб, Фрот дарёси соҳилида муҳташам Хонақоҳ қуриб, элни ҳақ йўлига ҳидоят қила бошлайди. Халқ орасида унинг руҳий қудрати ва кароматлари хусусида кўп нақллар бор. Ҳатто у дарёдан кўприксиз ўтиш салоҳиятига ҳам эга бўлган экан. Ҳабиб Ажамий манбаларда кўрсатилишича ҳижрий 120 йили вафот этган.

* * *

Келтирубдурлар, бир кун намози шом вақти бирла Шайх Ҳасан Ҳабибнинг масжиди олдида утар эрди. Ҳабиб намози шомга такбир айтди. Ҳасан намози шомга масжидга кирди. Ҳабиб намозга турди. Ҳасан иқтидо қилғоли келиб эрди.

Ҳабиб «алҳамдиллalloҳ»ни «алҳам» ўқиди. Ҳасан «мунинг орқасида намоз ўтамак раво эрмас» деб намозни танҳо ўтади. Ва кечаси ҳақ субҳона ва таолони тушида кўрди.

Сўрди:

— Худовандо, сенинг розилигинг не ишдадур?

Ҳақ таоло деди:

— Эй Ҳасан, менинг розилигимни топиб эрдинг, аммо қадрини билмадинг.

Айтди:

— Худовандо, ул на эрди?

Худои таоло айтди:

— Эй Ҳасан, агар сен Ҳабибнинг орқасида намоз ўтасанг эрди бу намозинг ҳамма умрингда қилгон намозингдан хуброқ эрди, аммо сен ибратнинг галатини кўрдинг, ниятинг ростлигига боқмадингким, «Иннама ало амалу ба алнияту» — амалнинг қабули ниятинг ростлиғи бирладур.

* * *

Нақлдурким, ийди Қурбонга икки кун қолгонда Ҳабибни Басрада кўрдилар. Тонгласи арафа куни Арофатда кўрдилар.

* * *

Ҳадисда келубдирким, «Иннало таоло наззора ало совинум ва ло ало амалакум ва лаким наззора ало қулубакум ва ниятакум» — ҳақ таоло сизларнинг сўзларингизга ва қилгон амалларингизга боқмайдур ва лекин кунгилларингизнинг ниятларига боқар ва кунгил бирла тилнинг оросида тафовут ва фарқ бисёрдур.

* * *

Нақл қилибдурлар, бир кун Шайх Ҳасан Ҳажжодан қочиб Ҳабиб Ажамийнинг масжидига кириб яширунди.

Ҳажжонинг кишилари излаб Ҳабибнинг эшигига кирди.

Ҳабибдин сурди:

— Бу кун Ҳасанни кўрдингизму?

Ҳабиб айди:

— Кўрдум.

Сурдиларким:

— Қайдадур?

Ҳабиб деди:

Ушбу масжидга кирди.

Масжидга кириб ҳарчанд боқдилар. Ҳасанни топмадилар.

Ҳасан деди:

— Неча марта иликлари менга теғди, аммо мени кўрмадилар. Охир улар Ҳасанни тополмай чиқиб кетдилар. Андин кейин Ҳасан чиқиб айдилар:

— Эй Ҳабиб устодлик ҳаққини сақламадингму? Бу душманларга нишон бердинг.

Ҳабиб деди:

— Эй устод, менинг бу рост сўзларимдин ҳар иккимиз халос бўлдуқ. Агар мен айтсам эрди, ҳар иккимиз гирифтор бўлур эрдик. Ондин Ҳасан айди:

— Эй Ҳабиб, сен қайси дуони ўқидингким, мени улар кўрмадилар?

Ҳабиб айди:

— Үн мартаба «оят ал-курси» ва ӯн мартаба «омин ал-расул» ва ӯн мартаба «қулху оллоху аҳад»ни ўқидум ва дедум, «Худовандо, Ҳасанни сенга топширдим».

* * *

Келтирибдурлар, бир кун Ҳасан бир ерга бормоқ учун чиқди. Дарё лабига келиб, дарёдин ўтмакнинг андишасида ултуруб эрди. Ҳабиб етиб келди. Айди:

— Эй имом, не важҳдин тўхтаб турдингиз?

— Кемани келтиргунча турдум.

Ҳабиб айди:

— Устод илмни мен сиздин ургандимким, ҳалойиқга ҳасуд қилмоқни кўнглингиздин чиқоринг ва дунёдин кўнгил совутинг. Ва худованди таолодин келган балони ганимат билинг ва ҳамма ишни худодин кўринг, ондин кейин дарёга қадам қўйинг ва утинг деди. Ҳабиб сувга қадам қўйди, ўтиб кетди. Ҳасан муни кўруб беҳуш бўлиб йиқилди. Қачонким ҳушига келди сўрадиларким:

— Эй имом, сизга на бўлди?

Ҳасан деди:

— Ҳабиб мени шогирдим эрди, бу вақтда менга маломат ва эътироз қилди ва дарёдин ўтиб кетди, мен туруб қолдим. Тонгла қиёмат кунни қичқирсаларким, дўзах устида Сиротдин ўтинглар, деб мен бу янглиғ боқиб қолсам ҳолим не кечгувсидир? Андин кейин Ҳасан айди:

— Эй Ҳабиб, бу мартабани қайси иш билан топдинг?

Ҳабиб айди:

— Сизга қоғоз юзини қаро қилгон илм бирла менинг кўнглум саҳфаси оқарди, яъни сиздин урганган илм — амал бирла бу мартабани топдим: «Ғайрга фойда етқургон илмим менга фойда етқурмади», яъни бу мартабаи кароматдин ўтуб валоятга улашубман. (Бу ерда аҳли толибга гумон тушмагайким, Ҳабибнинг даражаси Ҳасаннинг даражасидан баланд бўлмай, анинг учунким, ҳеч мақом ва мартаба худонинг йўлида илмнинг мақом ва мартабасидан зиёда эрмасдур, ушбу жиҳатдиндурким, ҳеч нимарсанинг зиёдалигини талаб қилголи келмабдур, магар илмнинг зиёдалигини талаб қилголи фармон келибдур. Чунончи бу оят ҳадис пайгам-

бар саллалоҳи алайҳи вассалламга келибдурким, «Кул рабби золини уламон» — айтгил эй Муҳаммад, парвардигоро, менга бу илми зиёда қилгил).

ҲАСАН БАСРИЙ

Кўплаб машойихларга пешволик қилган, замонасининг аксарият арбобларини ақлу заковати билан лол қолдирган машойихлардан бири Ҳасан Басрийдир. Булажак буюк авлиё, забардаст олим пайгамбаримиз с.а.в. хотинлари Умма Салама разияллоҳу анҳунинг озод этилган чўрилари Хайра хонадонида дунёга келган. Унга онамизнинг ўзлари «Оллоҳ баракатли қилсун» деб исмини Ҳасан қуйганлар. Унинг отаси саҳоба Зайд ибн Собитнинг озод этилган қули Ясор эди. Булажак Шайхнинг тугилган йили сарчашмаларда аниқ қайд этилмаган.

Унинг дастлабки тарбияси билан «илмда юксак мавқега эга булган» Уммо Салама шуғулландилар, уни эмиздилар. Кейин эса Набий масжидидаги саҳобалардан таълим олган. Ҳасаннинг камолотида Ҳазрат Алининг даъвату ваъзалари, ҳикматлари, шахсий ибратлари муҳим роль уйнади. Ҳасан 14 ёшга етгач, оила Басрага кўчди ва у «Ҳасан Басрий» номи билан шуҳрат қозона бошлади. Бу ерда Абдуллоҳ ибн Аббосдан тафсир, ҳадис, қироат илмларини ўрганди. Басра ва унинг атрофида бир қанча илмий доира — ҳалқа бор эди. Ҳасан Басрий уларга фаол қатнашиб тил билими, илми бадеъ, фикҳ ва бошқа замона билимларини ўрганиб, забардаст фикҳ донишманди даражасига етади; халқ наздида ваъз айтиб, маърузалар уқий бошлади. Барча хосу ом унинг нутқларини мароқ билан тинглар, ҳикматларини ёд олишарди. Ҳасан умр бўйи мўминларни маърифатга, золимларни адолатга ҳидоят этишни узига одат қилиб олди. Робия Адавия, Иброҳим Адҳам сингари бир неча машойихлар Ҳасан Басрийнинг дуосини олган, унинг қулидан хирқа кийган. Шайх тахминан 80 йил умр куриб, ҳижрий 110 йили Басрада вафот этган. Унинг ҳикмат ва кароматлари, у ҳақда ҳикоятлар барча тазкира ва маноқиблардан жой олган.

* * *

Дунё ва унинг ҳолати хусусида сӯровчиларга қайтарган жавоблари Ҳасан Басрийнинг пурмаъно ҳикматлари жумласига киради: «Мендан Дунё ва охират ҳақида сӯрадинг. Дунё ва охират Машриқ ва Мағриб ҳолатига ухшайди. Уларнинг бирига қанча яқин борсанг, иккинчисидан шунча узоқлашасан!».

* * *

Сен мендан бу дунёга тавсиф беришимни сӯрадинг: Мен аввали азоб-уқубат, охири йўқлик бўлмиш бу дунёнинг нимасини тавсиф қилайин! Унинг ҳалотида мукофот, ҳаромида азоб бор. Бунда ким бойиса, фитнага дучор бўлади, кимки қашшоқлашса, уни маҳзунлик эгаллайди.

* * *

Ҳолимизга вой бўлсин! Узимизга ўзимиз нима қилиб кўйдик? Динимизни хорладик, дунемизни захарладик, хулқимизни буздик, кийим-кечак ва кўрпа-тўшагимизни янгиладик.

* * *

Кимдир қингир йўлга кириб, бировнинг молини ейди. Унинг таоми зўрлик, хизмати мажбурийликдир. У киши аччиқдан сўнг ширинни, совуқдан сўнг иссиқни, қуруқдан сўнг серсувликни хоҳлайди. Агар жуда тўйиб кетса, овқатни ҳазм қила олмаганидан кекиради: «Эй хизматкор овқатни ҳазм қиладиган бирон егулик келтир» деб буюради.

Эй нодон, сен шу йўсинда ўз динингни ҳазм қиляпсан, холос. Ҳой, муҳтож қўшнинг ҳолига боқ! Сенга кўз тикиб турган бечораларнинг ҳоли не кечди? Оллоҳнинг кўрсатмаларига амал қилганинг шуми?! Кошки умр ўткинчи эканини билсанг эди.

* * *

Ҳажжож ибн Юсуф Сақофий Ироққа ҳоким бўлгач Кўфа билан Басра орасидаги Восит шаҳрида ўзига муҳташам уй қурдирди. Сўнгра еб-ичиб, байрам қилиб, кейин ҳақиқа дуо этишлари учун одамларни чорлади. Ҳасан ана шундай жамоат жам бўлган фурсатдан фойдаланишни кўнглига туғиб қўйди. Одамларга панд-

насихат қилиш, Оллоҳни эслатиш, дунё зеб-зийнатларига ҳирс қўйишдан қайтариш ниятида йўлга чиқди.

Қурилган бинони кўриб, унинг ҳашаматидан ажабланди. Одамлар эса уша баҳайбат қасрни тавоф қилар эдилар. Ҳасан ниятига мувофиқ равишда оломонга қараб сўзлади:

— Биз золимлар золими нима қурганини кўрдик, албатта. Фиръавн бундан ҳам баланд ва кўркам бино қурдирганини яхши биламиз. Бироқ Оллоҳ таоло Фиръавнни ҳалок этди ва биносини қулатди.

Ҳасан шу зайлда сўзлайверди. Шунда уша ерда ҳозир бўлганлардан бири золим ҳокимнинг ҳайбатидан қўрқиб:

— Кифоя қилар энди, э Абу Саид, кифоя қилар энди? — деди.

— Оллоҳ таоло илм аҳлига билганларини яширмай, одамларга очиқ баён этиш масъулиятини юклаган!

Ғазабланган Ҳажжож эртасига маслаҳатгўйларига заҳрини сочди:

— Улим сизларга, сизларга улим бўлсин! Басралик бир қул чиқиб бизга хоҳлаган гапини айтса-ю наҳотки сизлардан бирон тирик жон унга рад жавобини бера олмаса. Оллоҳга қасамки, мен сизларга унинг қонини ичираман, эй қўрқоқлар жамоаси!

Шундан сўнг Ҳажжож қилич ва кунда ҳозирлашга буюрди. Мосламалар тайёрланди. Жаллодлар чақирилди. Ҳасанни олиб келиш учун миршаблар жўнатилди. Бир пасдан сўнг Ҳасан кириб келди. У қилич, кунда ва жаллодни кўрган маҳали лабларини қимирлатиб қўйди. Ҳажжожга муминларнинг улуғи, Оллоҳ йўлига даъват этувчиларнинг энг саботлиси рубарў келганди. Ҳасанни бундай ҳайбатли кўрган Ҳажжож шошиб қолди ва:

— Мана бу ерга, Абу Саид, мана бу турга... — дея дудуқланди. Одамлар бу манзарани ҳайратланиб томоша қилар эдилар. Чунки Ҳажжож Ҳасан Басрийни ўз урнига утқазиб қўйганди.

Ҳасан Басрий жойлашиб олгач, Ҳажжож ундан баъзи ишлар хусусида масала сўради. Олим унга шошилмай, лўнда, чиройли ибора ва қатъий асос билан жавоблар қайтарди.

— Сиз илмлилар улуғсиз, эй Абу Саид, — деди Ҳажжож барча масалаларга қаноатланарли жавоб ол-

гач. Сунг ораларидаги зиддиятни бартараф этиш ниятида унинг соқолига мушк суртди ва кузатиб қўйди. Ҳасан Басрийнинг изидан эшиккача бир хизматкор эргашди:

— Эй Абу Саид, билишимча ҳоким сизни мутлақо бошқа ниятда чақирган эди. Келган пайтингизда лабларингиз қимирлаганини кўрдим. Шунда нималар деган эдингиз, — дея сўради у.

Ҳасан деди:

— Эй неъмат ато этгувчи ва кулфатда паноҳ бергувчи Эгам! Оловни Иброҳимга совуқ қилиб, саломат қолдирганингдек, мени ҳам Ҳажжож азобидан асраб, саломат қилгин, дея дуо этган эдим.

* * *

Андоқ келтирибдурларким, Шайхнинг бир муриди бор эрдиким ҳар қачон Қуръондин оят уқиса, фарёдлар қилиб ўзини ерга урар эрди.

Анга айди:

— Эй угул ончаки қилурсен, узингни тўхтатгунча қувватинг бўлса тўхтамасанг умринг ичидаги ибодатингни хирмонини фано ўтида куйдирурсен. Агар узингни тутмоқга қувватинг ва ихтиёринг бўлмаса менга ҳам пора бергайсен ва гарна мани ун манзил йироқ ташлағунгдур. Андин кейин айди: албатта шайтон ҳар кишигаким ҳоюҳаво анингдин пайдо бўлса, ул шайтондиндур. Ҳазрати Шайх бунда ҳукми голибга қолиб сақай шайтонни дебдурларким, баъзи ҳол доим раҳмоний бўлур. Ва бу маънининг ифодасини шарҳ қилиб, айтибдурларким узингда бу сайқани дафъ қилмоқга қадр қувватинг бўлиб, сандин сайқа пайдо бўлса, ул шайтонийдур.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир кун шайх Ҳасан мажлисда ўлтуруб ваъз айтур эрди. Ҳажжож бисёр лашкар бирла тиглар тортиб, сипарлар кўтариб мажлисга кириб келди ва ўлтурди. Бир бузурге ҳозир эрди айдики, Ҳасанни не имтиҳон қилоликим бу кун имтиҳон куни. Ҳасан бир зарра илтифот қилмадилар ва ҳаргиз анинг тарафига қарамадилар. Ва айтур сузларидин ёнмадилар. Мажлис тамом бўлди, ул бузург айдикиким Ҳасандур, охир Ҳасандур. Ул бузург Ҳасан олдига келиб:

агар эр кишини кўрмоқ издасанг бу эрнинг жамолини курингузлар.

Ҳажжожни туш кўрдиларким арафоти қиёматга тушибди. Айдиларким не тиларсен? Айдиким ани тиларменким, аҳли тавҳидлар тиларлар. Бу сўз андин эрдиким жон берур вақтда айдиким: Худовандо сала бирла бир овуч тупроқга узунгнинг Гаффор ва Акрам ва ал-Караминлигинг кўрсатгилким ҳамманинг кўнглида ва оғзида будурким мани дўзахга ташлагайсен ва магфират қилмагайсен. Мани бу халойиқнинг тамизлигининг чиқорғил ва буларга фаол ал-муридлигининг кўрсатгил. Бу сўз шайх Ҳасанга етди у айди: анга ухшарким бу чиркин бу айёрилиқ бирла охиратни ҳам алдагай.

* * *

Нақлдурким, бир кун шайх Ҳасаннинг хонақоҳи эшиги тубида бир киши ўлтуруб эрди. Шайх Ҳасан хонақоҳнинг угзасида намоз қилур эрди. Саждада онча йигладики, куз ёши нарвондин ул кишининг энгагига томди. Ул киши қичқирди: бу сув нопокму ё оругмудур? Шайх Ҳасан деди: энгагининг ювгилким, гуноҳларингни яширур.

* * *

Дебдур, одамдин қўй авлороқдурким бир қўйчи неча юз қўйни утлогдин ёндиродур, аммо халқни Худои азза ва жалла сўзи гуноҳдин ёндиролмайдур.

* * *

Дебдур, очлиқ Худойи таолонинг ер юзида қўйган таомидурким, содиқларнинг бадани анинг бирла қувват олур.

* * *

Дебдур, очлиқ муридларга тавбадир.

* * *

Дебдур, дин ва имон таъма қилгондин зоёё бўлур, яъни йўқ бўлур.

* * *

Дебдур, яхши бирла гуноҳнинг замони (умри) камроқ бўлур.

* * *

Дебдур, муридга, яъни тариқат йўлига кирган кишига уч нимарса зарурдир: аввал ўлтургунча макон, иккинчи тириклик қилгунча ризқ ва рўзона, учинчи илмеки анинг бирла ҳунарпешаси булғай.

* * *

Дебдур, вақтеки мурид тўла емоққа мубтало бўлса, фаришталар анинг ҳолига йигларлар.

* * *

Дебдур, ҳар киши емоққа ҳарис бўлса, ботга нафс утида куйиб кетар.

* * *

Дебдур, ҳар кишиким анинг сўзи ҳикматдин ташқаридур айни офатдур.

* * *

Дебдур, ҳар кишиким қаноат қилса, халқга муҳтож бўлмас ва кишиким нафс ҳавосига ғолиб келса, озодлик топар.

* * *

Айтибдурлар, Шайх қошига бир аробий келди ва сабрдин савол қилди. Шайх айди: сабр икки хил булур: аввал балога сабр қилмоқ, иккинчи, ул гуноҳлареки Худои таоло пур бандаларини анингдин маън қилибдур сабр қилмоқ. Чунончи ўғурлиқ қилмоқ, ноҳақ кишини пулини олмоқ ва зино қилмоқ.

ИБРОҲИМ АДҲАМ

Шарқда «Уммул булдон», «Қуббатул ислом» номи билан машҳур бўлган Балх энг қадимий шаҳарлардан бири ҳисобланади. У дастлаб зардуштийлик, кейин эса буддизм дини марказларидан ҳисобланган. Бу кўҳна маданий манзилдан кўплаб дин, илм-фан, бадиий сўз санъати арбоблари етишиб чиққан. Ана шулардан бири саргузашти халқ орасида сонсиз ҳикояту ривоятлар, қиссалар пайдо булишига замин яратган Иброҳим Адҳамдир.

Иброҳим Адҳам зодагон оилада дунёга келди. Ёшлигида яхши билим олди, илоҳиётга қизиқиб, ҳақ йўлига кирди. Бир оз вақт шаҳар ҳокими вазифасида ишлади. Унинг ҳақ йўлида фидойликка кириши ҳақида шундай нақл бор: тунлардан бир тун Иброҳим Адҳам уз саройида ухлаб ётса, томида биров юрганини сезибди. Ҳовлига чиқиб қараса, ҳақиқатдан ҳам томда биров тимирскиланиб юрганмиш.

— Ҳай кимсан, кечаси томда нима қилиб юрибсан,— сўрабди.

— Туямни қидириб юрибман, — дебди ҳалиги одам.

— Қанақа одамсан, томда туя нима қилади, — дебди Иброҳим Адҳам.

— Сен ҳокимлик тахтида утириб Ҳаққа етаман деб юрганингдан сўнг, мен томда туямни қидирсам нима қилибди, — жавоб берибди у.

Бу гап Иброҳим Адҳамга қаттиқ таъсир қилиб, бутун давлати, оиласидан воз кечиб, зоҳидона ҳаёт кечиршига аҳд қилиб, саҳрога чиқиб кетибди. Бир чупонга шоҳона кийимларини бериб, дарвешлар либосида пиёда Маккага қараб жунабди.

Бу ерда Иброҳим Адҳам мусофирлар хизматини қилиб, фаррошлик вазифасини бажаради; Фузайл Аёз, Сўфён Сурий сингари сўфийлар суҳбатида бўлади. Сунгра Шомга бориб, умрининг охиригача шу ерда яшайди. Тахминан ҳижрий 144 йили Бизонс дарёси учун бўлган жангда ҳалок бўлади. У ҳалолу пок, ўз қўл кучи билан яшаш, кишилар назр-ниёзи, инъом-эҳсонини олмаслик тарафдори эди. Шунинг учун умр бўйи фаррошлик, дурадгорлик, мошоқ териш ёки одамларнинг бугдойини янчиб бериб, боғини қараб, кутариш эвазига ризқи рўз топиб кун кечирарди. Унинг ҳаётини тасаввуфда Будда турмушига қиёс қилишади. Чунки Будда ҳам ҳақни деб, оддий халқни деб фақирона ҳаёт кечиришни ихтиёр этган.

Бир қалбга Худо ва дунё муҳаббати сигмайди.

Инсоннинг бир йўла ҳам Оллоҳга, ҳам дунёга эришмоғи мушкулдир.

Бир қавмга ҳукмрон бўлгандан кўра бир нафсга ҳоким бўлмоқ афзал.

Амалсиз ақл ақл эмас.

* * *

Келтирибдурларким, уч киши Иброҳим Адҳам бирла ҳамроҳ бўлдилар. Бир кеча бир кўҳна масжидга кириб ибодат қилдилар. Вақтеки уйқуга машгул бўлдилар. Иброҳим то субҳгача масжиднинг эшигида ура турди. Сўрдилар:

— Не учун мундог турдинг?

Иброҳим Адҳам деди:

— Қаттиқ совуқдир, совуқ шамол масжидга киродур. Ман эшикни тутуб, шамолни киргали қўймай, узумни эшикнинг ўрнида тутуб турдум, совуқнинг озори сизга камроқ етгай.

* * *

Келтирубдирларким, Суҳайл бинни Иброҳим айтур: Иброҳим Адҳам бирла бир сафарда бўлдум. Ман сафарда оғридим. Ҳар неки илқида бор эрди, ҳаммасини манга сарф қилди. Ва бир эшаки бор эрди, ани ҳам сотиб манга харж қилди. Ва мен согайдим ва яхши бўлдум.

Сўрдумким, эшакни нима қилдинг?

Деди:

— Сотдим!

Ман дедим:

— Манга молу мақдурим йўқдур, нимага минарман?

Иброҳим деди:

— Менинг бўйнулга мингил, деб то уч манзилга боргунча мани бўйнига миндуриб олди.

* * *

Нақлдурким, ҳар киши Иброҳим Адҳам бирла ҳамсуҳбат бўлгали келса, Иброҳим айтур эрди:

— Уч ишни бажо келтургил, ман бирла ҳамсуҳбат бугил. Аввал улки, ҳар не хизмат лозим бўлса, ман қилай. Иккинчи улки, намозга ман азон ўқуй, учинчи улки, ҳар нима нисор келса, ҳаммамиз баробар олгаймиз.

Бир вақтда бир киши дедиким:

— Манинг бу ишларга тоқатим йўқдур.

Иброҳим деди:

— Санинг ростлигингдан таажжуб қилурман.

* * *

Келтирибдурларким, бир куни жами Шайхлар ултуруб эрдилар, Иброҳим Адҳам уларнинг суҳбатига келди. Йул бермадилар.

Дедилар:

— Ёнгилки, доғи сандин подшолик ва ҳукуматнинг сассиги келодур.

* * *

Нақл қилибдурларким, Иброҳим Адҳамдин сурдилар:

— Не ҳолда кунингни утказурсан?

Иброҳим деди.

— Тўрт от сақлабман: бирининг оти Шукрина, бирининг оти Сабрина, бирининг оти Ихлос ва бирининг оти Тавба. Агар менинг олдимга бир неъмат келса, Шукур отига миниб анинг олдига чиқарман. Агар малол манга юзланса, Ихлос отига миниб, рўбарў бўлурман. Ва агар манда гуноҳ пайдо булса, Тавба отига миниб, қушлаб қочарман.

РОБИЯ АДАВИЯ

Робия Адавия Шарқ тасаввуфида ҳақиқий муҳаббат-ишқи илоҳий гоёсини тарғиб этган биринчи мутасаввиф аёлдир. У тахминан 713—718 йиллар оралигида Басрада донишманд Исмоил Адавий Кайси оиласида дунёга келган. Қиз оилада тўртинчи фарзанд бўлгани учун унга «Робия» ном қўйишган. Уни гўдаклигидаёқ ўғирлаб, қул сифатида сотиб юборишган экан. У табиятан шоира ва халқ кўшиқларини юксак маҳорат билан ижро этадиган лапарчи-хонанда бўлган. Ана шу сифатлари учун Хожаси уни озод этади. Шундан сўнг Робия бу дунё меҳридан юз угириб, ишқи қулга боғланади. Бир неча йил саҳрода чодирнишинлик қилиб, ўзига кўплаб муридларни жалб этгач, Басрага келади; замонасидаги кўплаб донишмандлар билан баҳсу талашларда бўлади. «Кашф-ул мажҳуб ли арбобул-қулуб», «Тазкиратул авлиё» сингари манбаларда у ҳақда рангбаранг, турли-туман нақллар, ҳикояту ривоятлар келтирилган.

Нақл қилишларича кунлардан бир кун Робия бир қўлида оташ ва иккинчи қўлида сув ушлаганча кучада кетаётган экан.

— Бу не ҳол, буларни не қилмоқчисиз, — сўрашибди уни ураб турган одамлар.

— Олов билан жаннатга ўт қўяман, токим одамлар биҳиштга кириш умиди билан юрмасинлар, сув билан эса дўзах оташини сундираман, токим одамлар бу қўрқинч ва азобдан абадулабад қутулсинлар, — жавоб берибди Робия. Зероки, у Оллоҳга ибодатни чин муҳаббат билан, бетама, қилган иноятига, берган умрига шукроналик билан адо этишни уқтирарди.

Робиянинг ақидасича азалият ҳақиқати, ишқи илоҳий маърифатнинг асл моҳиятидир. Обид билан Ориф уртасидаги фарқ ҳам ана шу ҳақиқат моҳиятини қандай англаб етишидадир. Унинг таълимоти асосида Одаму Олам бирлиги ётади. Шунинг учун ҳам олима гоёсининг асосини пок ахлоқ, юксак даражадаги инсонпарварлик ташкил қилади. «Боязид Бистомийдан Нуралишоҳи Гунободийгача»... китобининг муаллифи Абдулрафёеъ Ҳақиқат томонидан аниқланишича Робия Адавия умрининг охирларида Байтул муқаддасга кўчиб бориб яшаган ва уша ерда 781 йили вафот этган.

«Модомики гуноҳларингизни яширишга интилар экансиз, яхшиликларингизни пинҳон тутишга ҳам одатланинг», дейди ҳикматларидан бирида Робия.

Робия араб тилида кўплаб қўшиқ ва шеърлар яратган. Сарчашмаларда Робия шеърларидан намуналар келтирилган. Жумладан Фаридуддин Атторнинг «Тазкират-ул-авлиё» ҳамда «Мантикут тайр» достонида Робия ҳақида фикр юрита туриб, шеърларидан мисол келтириб ўтади. Робиянинг каромат ва шижоатлари хусусида кўплаб ҳикоят ва нақллар тарқалган.

Ҳасан Басрий бир кун Робиянинг ибодатхонасига бориб деди:

— Эй Робия! Кишидан ўрганган ва ҳеч кимдан эшитмаган, пайваста кўнглингга тушган илмдан манга бир ҳарф ўргатгил.

Робия деди:

— Бир қамиш иф йигириб эрдим. То ани сотиб гизо қилғайман. Икки пулға сотдим. Бирини бир илкимга олдим ва яна бирини бир илкимга олдим ва

қурқтимким, иккисини бир қулимга олсам, икковлон жамъ бўлиб мени йўлдан чиқоргайлар. Бугун кунглумга тушган кушойиш ушбудир.

* * *

Нақлдурким, бир неча киши озмойиш ва имтиҳон қилмоқ учун Робиянинг қошига келдилар. Ғаразлари буким, бир неча сўз унга дегайлар. Робия анга жавоб тополмагай.

Бас дедиларким: худо ҳамма фазилат ва зиёдаликни ва улугликни эр кишига берибдур; пайгамбарлик тожини эр киши бошига қўйибдирлар, каромат пўтасини эр кишининг белига боғлабдурлар.

Ҳеч хотинга пайгамбарлик етмабдур. Сен бу кароматларни қайдин урарсен?

Робия деди:

— Ҳар неки дерсизлар, ростдур: худпарастлик ҳам эранлардин чиқди. «Сизнинг худойингизман» деб даъво қилмоқ ҳам эранлардан чиқди. Ҳеч хотин ҳаргиз «ҳожи қиз» бўлмабдур, «ҳожи қизи» ҳам эранлардан чиқибдур.

ФУЗАЙЛ АЁЗ

Шарқ сўфизми тарихида, сўфийлар ҳаёти ва фаолиятида ажабтовур воқеалар, фавқулодда ҳодисалар, ноғохоний таъсир натижасида янги бир ҳаёт тарзини бошлаш сингари ҳолатлар куп учрайди. Машҳур Шайх Фузайл Аёзнинг ҳаёт йўли ҳам ана шундай кечган.

Фузайл тахминан 728—731 йиллар орасида Марв шаҳрида тугилган. Унинг болалик ва йигитлик онлари Сарахс, Обевард шаҳарларида утган. Абу Али Фузайл бинни Аёзнинг ёшликдаги устози, касб эгаллаш, ўқиш-урганиш жараёни ҳақида манбаларда аниқ далиллар мавжуд эмас. Аммо барча сарчашмаларда ёшлигидан инсонпарвар, адолатпеша, халққа зулм ўтказадиган ҳукмрону зодагонларга нафрат билан қарагани учун йигитлик палласида йултўсарлар гуруҳига қўшилиб кетгани ўқтирилган. Унинг ўз ҳунаридан тавба қилиб, ирфон йўлига утиши ҳақида куплаб ривояту ҳикоятлар тарқалган. Улардан бир нечтаси Фаридуддин Аттор-

нинг «Тазкират-ул-авлиё»сида келтирилган. Нақл қилишларича Ғузайл пистирмада бир карвонни горат қилишни мулжаллаб пайт пойлаб ётган экан. Карвонда бир аёл боласи билан ҳамроҳ экан. Иттифоқо бола бақириб йиглаб юборибди. Шунда онаизор:

— Вой болам, жим бўл! Ғузайл овозингни эшитса, бизни талайди, деб уни тинчита бошлабди.

Шунда Ғузайл ҳушёр тортиб, «Наҳотки оналар менинг номимни айтиб, фарзандларини қурқитиб, тинчлантирадиган даражага етган бўлса» деб қилмишидан пушаймон бўлиб, саҳрога қараб йул олибди. У йул юрибди, йул юрса ҳам мул юрибди. Охир бир карвонсаройга етиб келиб, жон асрабди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Ғузайл оддий чориқ, шолчадан чакмон, жулдурвоқи қалпоқ кийиб юрар, беш вақт намозни қанда қилмас, карвондаги кекса, камбагал, ёш-яланг аёлларни талашга йул қўймасди.

Шу кетганча Ғузайл куп шаҳарларни кезади, сўфию донишмандлар суҳбатида бўлади. Охири бир карвонга қўшилиб, Куфа шаҳрига ҳижрат қилади. Масур бинни Муътамар, Имом Жаъфар Содик, Сулаймон Тамимий, Ҳамид Товал, Яҳё Ансорий сингари донишмандлардан дарс олади, машҳур шайх Суфиён Сурий билан дўстлашади, кўплаб ровийлардан ҳадис тинглайди. Ва тез орада ўтмиш билан видолашиб, буюк мутасаввиф сифатида шуҳрат қозонади. Аммо дин ва дунё, замон ва охират масаласидаги бахсларда Куфа уламолари билан Ғузайл орасида зиддият пайдо бўлади. Айниқса Ғузайлнинг зодагонлар, бою ҳокимлар томонидан бериладиган инъомларнинг «ҳаром», «уларнинг қаердан олинганлигини билмоқ керак» дейиши уларга ёқмасди. Натижада у Маккага кўчишга мажбур бўлади. Манбаларда зикр қилинишича бу ерда фаррошлик билан кун кечирар экан. Кўфа аҳлидан юз берган дилгирлик Ғузайлни батамом хоксорона, одамлардан четда бурчак-кунжакда яшашга олиб келади. Бу ўз-ўзи билан — Ҳақ билан бўлмоқ ва ҳаққа етмоқ нишонаси эди. Минглаб маккаликлар унинг суҳбатида бўлиш ва дуосини олишни истарди. Аббосий халифалардан Хорун ар-Рашид Ғузайл билан дийдор кўришишга келгани хусусида бир қанча ҳикоятлар бор. Улардан бирида нақл этилишича Хорун ар-Рашид бир суҳбатдан сўнг «ти-

рикчилигинга ишлат ва осуда хаёлот билан парвардигор ибодатида бул» деб минг динор берибди. Шайх олмабди. Шу пайт хонадан бир ҳабаш канизак чиқиб:

— Нега кечадан бери шайхга озор берасизлар, — қани бу ердан жўнаб қолингларчи, — деб меҳмонларни ҳайдаб юборибди. У 878 йили Маккада вафот этган. Унинг қуплаб шогирд ва муридлари булган. Назири Зуфунуни Мисрий, Исмоил бинни Водод, Абу Маҳмуд ибни Хадаш Толиқоний, Абу Абдулло Муҳаммад бинни Асад Нишопурий, Абул Абдурахмон Муҳаммад бинни Хорун Ансорийлар унинг энг яқин шогирдларидандир. Фузайл сўфизмда маломатия оқимининг тарафдори ва фаол тарғиботчиларидан эди. Бу таълимот Хуросоннинг Нишопур шаҳрида вужудга келган бўлиб, унинг пайдо булиши илк ислом тарихи билан боғлиқ. Унинг асосчилари Абуҳафс Нишопурий ҳамда Ҳамдуни Қассор Нишопурийлардир. Бу таълимот асосчилари «инсон ўз фазилат ва яхшиликларини пинҳон тутмоғи лозим. Уларни куз-куз қилиб юриш кишини худбинлик ва такобур сари етаклайди» деб тушинтиришган. Уларнинг ақидасича бандаларининг амали ва узгларга қилаётган яхшиликларини Оллоҳ кўриб турибди, яна уни ошкор этиб юриш шарт эмас. Шунинг учун бу тоифа вакиллари ўзларини хоксор, камсуқум тутиб, кишилар бизни таъриф этмай иложи борича айбимиз, хато ва гуноҳларимизни топиб «маломат» қилишга интилишсин, деган ақидада бўлишган. Фузайл бутун ҳаёти ва фаолияти давомида ана шу қоидага амал қилиб, уни кенг халқ оммаси орасига ёйишга интилган.

* * *

Узингга алоқаси булмаган нарса ҳақида бош қотирма.

* * *

Агар инсон ҳаммага яхшилик қилса-ю уйдаги товугига бефарқ қараса, у ҳақиқий мусулмон эмас.

* * *

Бешта нарса бадбахтлик аломатидир. Улар: бағри-тошлик, кўзида ёш бўлмаслик, ҳаёсизлик, дунёга меҳр қуйиш, узун амаллиқдир.

* * *

Башир Ҳовфий айтибдур:

Кунлардан бир кун Фузайлдан сўрадим:

— Зухд яхшими, Ризо яхшими?

— Албатта, Ризо яхши. Зероки Ризода тамаъ бўлмайди, — жавоб берди у.

* * *

Фузайл дебдур:

— Агар менга: «Сен бир дуо қилгин, ул мустажоб бўлгай» десалар албатта, Султонни дуо қиламан. Зероки уни дуо қилсам, у мустажоб бўлса, савоби бутун халққа тегади.

* * *

Тухмат орага аралашдим, биродарликка рахна тунтади. Зероки биродарлик руҳият мевасидир.

* * *

Танҳолик ва Ҳаққа муножот билан яшашдан яхши ҳаловат йўқ.

Фузайлдан сўрадилар:

— Асл дин нима?

Деди:

— Ақл!

— Ҳақиқий ақл нима?

Деди:

— Ҳилм!

— Ҳақиқий ҳилм нима?

— Сабр!

* * *

Фузайл дебдур: бу замона халқининг дўстлиқини бозор таоми янглиғ топибдурманки, ранги, бўйи хушдур, аммо таъми нохушдур.

* * *

Оқил ва хирадманд киши бирла жанг қилмоқ ва уруш қилмоқдин беҳирад киши бирла ҳалво еган хўбдур. Чунончи тамсилда кетибдур, зийрак душман нодон дўсттин хўброқдир.

* * *

Фузайл дебдур: Ҳар киши фосиқнинг юзига боқиб хушлаб кўрса, мусулмонлик иморатини вайрон қилмоқга саъй қилгон бўлур.

* * *

Фузайл дебдур: Ҳар киши биродарига тилида дўстлик изҳор қилса, кўнглида душманлиги бўлса Худои азза ва жалла анга лаънат қилиб, кўнгли кўзини кўр қилур ва қулогини эшитмас қилур.

* * *

Фузайл дебдур: халққа кўрсатмак учун амални дўст тутмоқ риёдур, яъни халқ кўрмаки учун амал қилмоқ ширкдур. Яъни намоз ўтамасам халқ мени айб қилур, деб намоз ўтамоқ ширкдур, яъни кофур бўлур.

* * *

Фузайл бир куни ўглини кўрдиким, ашрафийни муҳтож кишига бермоқ учун сийпаб ўлтирибдур. Фузайл ани кўриб деди:

— Эй ўгил, санинг бу ишинг ўн ҳаж қилгондин ва ўн ош бергондин зиёдадур.

* * *

Фузайл дебдур: халойиқ бир-бирларидан ёмонлашиб айрилишибдурлар, ул такаллуфнинг нишонасидур. Қачонким такаллуф ародин йўқ бўлса, бир-бирларидин ёмон иш кўрунмас.

* * *

Фузайл дебдур: ўтганларни ёдламоқ фарздур. Гурис-тон олдидан ўтганда «Қул-фу оллоҳу аҳад»ни ўқиб, савобини анда ётганларга бахшида эт.

* * *

Фузайл дебдур: икки нимарса кишини фасодга элтур: бири тўла емоқ, бири тўла уйқуламоқ.

ДОВУД ТОЙИ

Довуд хижрий иккинчи асрда яшаган буюк тасавуф сиймоларидандур. Нақл қилишларича у Балх яқинидаги қишлоқлардан бирида руҳоний оиласида тугилган, замонасидаги кўп машойихлар билан ҳамсуҳбат бўлган. Довуд Балхий Арабистон, Ироқнинг кўп шаҳарларини кезиб чиққан. Ана шундай сафарлардан бирида Маккада Иброҳим Адҳам билан учрашиб, ўз кароматлари билан уни лол қолдирган. Довуднинг қишлоғидан Сойир Бақо номли донишманд чиққанидан фахрланиб юрар экан. У Имоми Аъзам, Ҳабиб Ройилардан дарс олган. Умрининг асосий қисмини бедорликда, гушанишликда ўтказар экан.

* * *

Нақл қилибдурларким, Довуд 20 ашрафий меросдин топиб 20 йил ани машойихлар бирлан рўзона қилдилар. Баъзилар эътироз қилдиларким, тариқат дунёни исор қилмоқликдур. Сақламоқ эрмасдур. Довуд дер эди: мен мунча дунёни анинг учун сақларманким, манинг дунёдин фариг бўлмоғимга сабаб бўлмай. То улгунча мунга қаноат қилибдурман. Ва Довуд ҳеч вақт ибодат қилмоқдин фариг бўлмас эрди. Оқшом бўлса нонни сувга чалоб қуяр эрди. Ва эрта кўпуб ушал сувни ичар эрди. Ва айтур эрди, сув ичмак ва нон емакнинг орасида эллик оят Қуръон ўқиғали бўладур. Нон ейдурман, рўзгорни зое қилмасман. Бир йўли сувни ичарман ишимни қилурман.

* * *

Шайх Абубақр Аббос айтур: Довуднинг уйига бордим, ани кўрдимким бир пора қуруқ нон илкида йиглаб ўлтирадур. Сўрдим:

— Эй Довуд, сизга не иш бўлди? Дедиким:

— Бу фучуқ нонни еғали олдим. Билмасменким, ҳалолмидур ёки ҳароммидур.

* * *

Сари Сақтий айтур: Довуд қошига бориб эрдим, кўрдимким, бир косада сув офтобда қўйибдур. Дедиким: Бу сувни не учун сояда қўймадинг, то совуқга турмасму эрди? Дедиким: Сояда қўйиб эрдим, офтоб

тушди, офтобдан олиб сояга қўяй десам Худойи таолодан шарм тутдимким, нафсим ризоси учун лаззат топгайман.

* * *

Нақл қилубдирларким, Довуднинг бир кенг ҳовлиси бор эрди. Уйлари тўла эрди. Бир уйда ўлтурур эрди, ул йиқилса чиқиб яна бирида ўлтурур эрди. Сўрдиларким: Не учун уйни ясаб ўлтурмассиз? Дедиким: Манинг Худойи таоло билан паймон қилгоним бор эрдиким, ҳаргиз дунёни обод қилмагайман.

* * *

Бир кун Довуднинг уйига бориб эрди, дедиким, уйингизнинг торуси шикаст топибдур, йиқилгудек ҳолда турибдур. Довуд деди: 20 йил бўлубдур ман бу уйнинг торусига қаролганим йўқдур ва ҳамма уйлар йиқилиб шикаст еб, бир эшик бошиси қолди. Ул кеча вафот қилди, эшик бошиси ҳам йиқилди.

* * *

Нақл қилибдурларким: Довудга дедиларким, не учун халқ бирла ўлтирмассиз? Довуд дедиким: ким бирла ултирайин. Агар ўзимдин кичик бирла ултирсам манидин ишига сурмайдур ва агар ўзимдин чўнг бирла ўлтирсам, манга ўзимни айтмайдур. Мани азиз кўриб улуглайдур. Бу янглиг бўлгандин кейин халқнинг суҳбатини не қилай.

* * *

Довуддин сўрдиларким: не учун хотин олмоқни ихтиёр қилмассиз? Бир мўмин хотинга панд уролмасман. Дедилар: нечук панд ургон бўлур? Деди: агарким хотин олгон бўлсам аниндин дунёлик ишини тамом узгардонимга олгон бўлурман. Вақтеки ман анинг лозимлигларин бажо келтиролмасам, анга панд ургон бўлурман.

* * *

Келтирибдурларким, бир кеча ойдин эрди. Довуд ўзга бошига чиқиб эрди. Осмон тарафига боқди. Эраса беҳуд бўлиб ҳамсоянинг ўзасига йиқилди. Гумон қилдиким, ўзгага ўғри келибдур, деб қўлига қилич олиб ўзгага чиқди. Эраса Довудни кўрди. Илкидин тутиб

сурдиким, сизни ким ўзгага ташлади? Довуд деди: билмасменким бехуд булиб эрмишман.

* * *

Нақл қилибдурларким, Фузайл Аёз умри ичида Довудни икки маротаба кўрган эди. Аммо ани кўрганда фахр, нозиш қилур эрди. Фузайлнинг Довудни кўрганининг бири ул эрдиким, бир мартаба Довуд бир йиртиқ уйнинг ичида ўлтуруб эрди. Фузайл келди ва дедиким кўпгилки бу ўзга йиқилодур. Довуд деди: токи ушбу уйда ўлтурубман. Торусига қаролганим йўқдир.

* * *

Фузайл деди: эй Довуд манга бир панд-насиҳат қилгил, Довуд дедиким: халқдин қочгил.

АБУТУРОБ НАХШАБИЙ

Абутуроб Нахшабий IX асрда етишган буюк машоийхлардан ҳисобланади. У тахминан 806 йилда Нахшаб (ҳозирги Қарши) шаҳрида тугилган. Бухоро ва Сарахс мадрасаларида таҳсил кўрган. Шарқ мамлакатлари буйлаб кўп сафарларда булган. Басрада машхур Шайх Ҳасан Басрийдан таълим олган ва унинг қўлидан хирқа кийган. У сўфизмда футувват ва таваккул назариётчиларидандир. Машхур донишмандлар Абу Абдулло Жало, Абу Обид Басрийлар унинг қўлида тарбияланганлар. Абутуроб Нахшабий тахминан 887 йили Басрада вафот этган. Шарқда унинг илмий қудрати-ю кароматлари ҳақида кўп ҳикояту ривоятлар тарқалган. Нақд қилишларича Абутуроб Нахшабий қирқ маротаба пиёда ҳажга борган. У аксарият пайтларда оч ва ярим оч юраркан. Абутуробни машоийхлар сабр-бардошнинг буюк тимсоли, деб билишаркан; кечаси ухламай, кундузлари гафлатда қолмай юрар экан.

* * *

Шайх Ибни Жало айтур: уч юз пиру комилни кўрдим. Улар асосиндин тўрт кишидин улугроги йўқ эрди. Ул туртнинг бири Абутуроб Нахшабийдир.

* * *

Келтирибдурларким: Шайх Абутуробнинг бир неча угли бор эрди. Ва ул вақтда одамхўр бўри пайдо булди.

Ва нечта углини бўри еди. Бир куни Шайх саждада ултириб эрди, бўри келиб Абутуробга қасд қилди. Абу-туробга хабар қилдилар, эрса ҳаргиз жойидин тағйир топмади. Бўри келиб, Абутуробни кўрди ва уйрулуб ёниб кетди.

* * *

Дебдур: таваккул улдурки ўзингни қуллик ва бандлик дарёсига ташлагайсан ва кўнглунгни худога богла-гайсен, агар берса шукр қилгайсен, агар олса, сабр қилгайсен.

* * *

Дебдур: Худои таолога восил бўлмоқнинг сабаби ун етти даража ва мартаба бирла бўлур. Ун маротаба ҳар нарса худодин етса, қабул қилмоқ ва етти маротаба худога таваккал қилмоқ.

* * *

Дебдур: Фақр улдурким анинг гизоси не топса, ул бўлгай ва либоси аврат ёпгунча бўлгай, макони не ерда ўлтурса, ул бўлгай.

* * *

Нақл қилибдурларким, Абутуроб бир маротаба муридлари бирла биёбонда кетур эрди, асҳоблар ташна бўлдилар, таҳорат қилмоқ лозим бўлди. Шайхқа арз қилдилар. Абутуроб оёгини ерга суқди (ерни тепди) ва бир булоқ пайдо бўлди.

* * *

Абутуроб дебдур: Худо йўлига кирганга озуқасизлик озуқдир. Бир кеча биёбонда йўл босуб борур эрдим. Кеча қоронғу эди. Бир мунир янглиғ қаро ни-марса кўрунди. Ман бисёр кўрқдум. Дедимким:

— Сен девмусан ё одаммусан?

Ул деди:

— Сен мусулмонмусан ё кофурмусан?

Мен дедим:

— Мусулмон!

Ул деди:

— Мусулмон худодин булақдин кўрқмас.

Мен ўзимга келдим. Билдимки бу гайбдиндур, деб таслим қилдим ва тамоми кўрқинч мандин кетди.

* * *

Дебдур: қаноат демак — емак ва ичмакни худои таолодан олмакни айтурлар.

* * *

Дебдур: кунгил аросинда кунгул бордурким худодин етган фаҳм-идрок нури бирла тириклик қилур.

ҲАКИМ АТ-ТЕРМИЗИЙ

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад бинни Али Ҳаким ат-Термизий «машойихи бибиорлардан» (Навоий) ҳисобланади. Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат» асарида Али Ҳаким Термизий ҳақида анча батафсил маълумот бериб, ботиний ва зоҳирий билимларга доир кўп китоб ёзгани, Абутуроб Нахшабий, Аҳмад Хазравия ва Ибни Жалолар билан ҳамсуҳбат бўлганини алоҳида қайд этган.

Али Ҳаким ат-Термизий тахминан 750—760 йиллар орасида таваллуд топган. Алломанинг ёшлик йиллари ҳақида аниқ маълумот йўқ. Онасидан 8 ёшида етим қолган Ҳаким Термизийнинг тарбияси билан отаси жиддий шуғулланади ва ботиний ҳамда зоҳирий билимларни ургатади. Ҳадис илмини Абу Муҳаммад Сиддиқ Солиҳ ибни Муҳаммад ибни Наср ат-Термизий, Солиҳ ибни Абдуллоҳ ат-Термизийлардан урганади. Бундан ташқари у Али ибни ал Ҳасан ат-Термизий, Сўфиён ибни Воқиъ, Умар ибни Шафиқ ал-Балхий, Аҳмад Хазравия, Яҳё Маоз, Яқуб ибни Шайба сингари машҳур олимлардан ҳам дарс олган. Ҳаж сафари даврида Ҳаким ат-Термизий Нишопур, Бағдод, Миср, Макка ва Мадинада, Шомда бўлиб, замонасидаги барча илмий ва адабий жараёнлар билан ошно бўлади. Ўз ватанига қайтгач, баъзи муҳолифларнинг игво ҳамда тухматларига қарамай, муттасил ижод билан шуғулланади. Аллома 869 йил вафот этган. Унинг мақбараси дарё соҳилида жойлашган.

Ҳаким ат-Термизий Абу Муҳаммад Мансур Козий, Абу Мансур Али Ҳиравий, Абу Али Ҳасан Журжоний, Абубакр Варроқ, Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Исо, Муҳаммад ибни Жафар сингари унлаб буюк шахсларнинг устозидир. Алломадан бизга қадар «Китоб-ул-эҳтиё-

тот», «Китоб-ул-ҳаж ва асрориhi», «Китоб ҳақиқат ул-одамия», «Китоб ул-ақл ва ҳаво», «Баён ул-касб», «Адаб ун-нафс», «Китоб ул-зиёзат», «Китоб ул-фуруқ» сингари эллиқдан зиёд асарлар мерос бўлиб қолган. Алишер Навоий олимнинг қаламига мансуб Қуръоннинг тугалланмаган тафсири мавжудлигини ҳам қайд этган. Ҳақим Термизийнинг ҳаёти ва ижодий мероси олимларимиз томонидан бир қадар урганилган. Жумладан тарих фанлари доктори Убайдулла Увватов «Ал-Ҳақим- ат-Термизий»^{*} рисоласини чоп эттирган. Ҳақим ат-Термизий ўз асарларида ислом тарихи, таълимоти, сўфизм назарияси, ҳадис илми, ахлоқ-одоб, турли тариқатлар ҳақида беқиёс мулоҳазаларини баён этган. У. Увватов ана шу бебаҳо меросни мукамалроқ таҳлил қилишга ҳаракат қилиб, қуйидагича хулосага келган: «Биобарин унинг асарлари жамиятнинг муайян эҳтиёжларидан келиб чиқиб, хилма-хил услуб ва йўналишда яратилганини кўрамиз. Айни вақтда у ўз таълимотининг янгилигини ҳам биларди ва шу боис ўша давр илмий доиралари миқёсида ўзига хос ўринни эгаллаб, шу пайтдаги билиш (ал-маърифат) назариялари ўртасида ўз мақомига эга бўлишга алоҳида эътибор билан қаради. Шунга кўра ҳам асарларининг аксар қисмига ёзган муқаддимасида билиш назарияси ва турли билимлар ҳақида жиддий тарздаги ғояларни илгари сурган». Хулоса қилиб айтганда ат-Термизий ижодида жамият манфаатини ҳимоя қилиш, инсон камолотини кўзлаш, уни шарафлаш, илм-маърифат тарғиби, ўз ғоялари, назарий фикрларини собитлик билан ҳимоя қила билиш бош масала бўлган-ким, бу барча замонлар учун долзарбдир.

* * *

Дебдур: яқин қалбнинг оллоҳ ва унинг амрлари билан қарор топишидур.

* * *

Дебдур: шукр қалбни мунъим-неъмат соҳиби оллоҳга бағишлашдир.

* * *

Дебдур: Исор бошқаларнинг насибасини ўзингникидан ортиқ кўрмогингдур.

* У. Увватов «Ал-Ҳақим ат-Термизий», «Маънавият», 2001.

* Ушунга китоб. 29. 30-бетлар

* * *

Бир дафъа дарё лабига бордим ва бир кишига дедимки:

— Менинг қўлимни ва оёғимни маҳкам боғлаб қўйгил.

Ул киши қўлумни ва оёғимни боғлаб қўйиб кетди. Юмаланиб бориб ўзимни дарёга солдим, то гарқ бўлиб кетгайман. Дарёнинг суви менинг қўлимни ва оёғимни бушатиб, канорага отиб тошлади. Ва мен яна ўзимдин навмид бўлдум. Дедимки, «Субҳанолло худоим бир нафсни ёндирибдурки, на биҳиштга лойиқ ва на дўзахқа сазовор». Ва мен ўзимдан навмид бўлдим эрса, асар менга очилди. Ончаким муродим эрди. Кўрдим, ушал соат ўзумдин ғойиб бўлдим. То тирикман, ушал соатнинг баракотидин тирикман.

* * *

Нақлдурки, бир дафъа Шайх Али тамоми тасниф қилгон китобларини сувга ташлади. Ва Ҳизр алайҳиссалом китобларни сувдин олиб, яна келтуруб бериб дедиким:

— Ўзингни мунга машғур қилгил.

* * *

Айтур, ман ҳаргиз бир варақ китобни «фалонийнинг китоби» десунлар деб тасниф қилмадим. Лекин вақтеки кўнглим хуш булса ва кўнглим ҳоли бузилса, китоб битмоқ бирла ўзимга тасалли берурман. Тамоми умрумда ҳақ таолони минг марта туш курибман.

* * *

Дебдур, Шайх Али Ҳакимнинг аёлидин сўрдиларки:

— Шайхнинг аччиги келгонини билурмусиз? Дедиким:

— Билурманким биздин озор топгон кун бизларга кундошдин зиёда пеш келодур ва айтурки: «Илоҳо, ман тавба қилдим, сен буларни ҳам салоҳга етқургил».

Аҳли аёл айтур:

— Биз Шайхни бу ҳолда кўруб айтурмизки, бизлардин озор топиб эрмиш, дарҳол биз тавба қилиб, узрлар айтиб, Шайхни озурдалиқдан халос айлар эдук.

* * *

— Илмнинг асли надур?

Дедиким:

— Илмнинг асли ибтидони билмак, яъни азални билмак ва интиҳони билмак ва аҳди майсоҳни билмак ва илми ҳуруфни билмак. Ва илми ҳуруф ҳикмат илмидур. Олимларнинг илми ушбу ҳикмат илмидур. Бу мазкур булгон илмлар авлиёларнинг улуғлариға зоҳир ва ошкора булур. Бу илмни авлиёлардин ул киши қабул қилодурки, анинг мартабасига Иблиснинг тасарруфи сигмагай.

* * *

Дебдур, азиз улуғ киши улдурки, парҳезкорлик Худои таоло учун қилса, ўз нафсининг ҳисобини олса.

* * *

Дебдур, ҳар кишиким Худодин кўрқса, Худога қочуб борсун.

* * *

Дебдур, эр кишиға ҳаммадин ёмон сифат улдурки, такобур қилмоқни дўст тутқай. Такобур ул кишидин лойиқдурким, Худога эҳтиёжи бўлмагай ва ҳар ишда ўз эҳтиёжи бирла бўлғай. Ва ихтиёр ул кишидин лойиқдурки ҳаммани билғай ва ул билмайдургон ҳеч нима бўлмагай.

* * *

Дебдур, юз шайтоннинг одамиға қиладургон фасодидин нафснинг одамийға қиладургон фасоди ёмондур.

* * *

Дебдур, жавонмардлик, яъни сахийлик улдурки, кетатургон ва қошида тургонни эҳсон қилурда яксон бўлғай.

* * *

Дебдур, йўлнинг ниҳояти ва интиҳоси бўлғай ва кўнгулнинг йўли бениҳоят ва бағоятдир.

* * *

Дебдур, озод ул кишидурким, ҳеч бандадин ҳеч нима тамаъ қилмагай.

* * *

Дебдур, жавонмардлик улдурки, ҳеч кишини этагини тутмагайсен.

* * *

Дебдур, ҳар киши илмга зуҳд-тақвийсиз хурсанд бўлса, китоблиқ бадмазҳаблар қаторига киргай.

* * *

Ибтидои ҳолда бир толиб илм киши бирла танишиб ўқиғони яна бир шаҳарга борур бўлдилар. Волида си англаб гамгин бўлиб дедиким:

— Эй жоним бутам, мен ожиз ва бекас. Менинг хизматимни қиладургон сендин ўзга киши йўқ ва мен ожиз ва танҳо, мени кимга ташлаб кетарсан?

Бу сўзлардин Али Ҳакимнинг кунглига бир дард сўз пайдо бўлди. Сафарни тарк қилди. Ва ул икки ҳамроҳи ўқиғоли кеттилар. Вақтеки неча маҳал ўтти эрса, бир куни гүристонликда ултуруб йиглар эрдик, мен мунда туруб қолдим, ёронларим ўқиб олим бўлиб келсалар мен бу янглиғ жаҳолатда қолурман. Ушбу вақт эрди, бир пир нуроний киши келди. Ва деди:

— Эй ўғул, не учун йигларсан?

Ўғлон тамом аҳволини пир кишига баён қилди. Пир деди:

— Эй ўғул хоҳиш қилурмусанким, бир кун бир сабоқ ургатиб қуйсам?

Ўғул деди:

— Эй пири бузруквор, менинг хоҳишим ушбудур.

Угил айтур:

— Ҳар куни бир сабоқ ўргатти, то уч йил ўтти. Андин кейин менга маълум бўлдики, ул пир Ҳизр алай-хиссалом эрмуш. Мен давлатни волидамнинг ризолигидин топдим.

МАЪРУФ КАРХИЙ

Абумахфуз Маъруф Феруз ўглининг ота-боболари асли Хуросоннинг Меҳан қишлоғидан бўлган. Кейинчалик улар Бағдод яқинидаги Карх шаҳрига кўчиб борган. Бўлажак сўфи авлиё Маъруф шу ернинг Карх

қишлоғида тугилгани учун «Кархий» тахаллусини олган. Фаридиддин Аттор «Тазкиратул авлиё»сида, Жомий «Нафаҳотул унс» китобида Маъруф Кархийнинг ижтимоий келиб чиқиши, илмий салоҳияти-ю кароматлари ҳақида батафсил маълумот беришган; баъзи манбаларда уни Имом Ризо шогирдларидан, деб уқтиришади. У 200 ҳижрий йилда вафот этган бўлиб, хоки Карҳдадур. «Равзат-ул жаннат» китобида баён қилинишича Жунайд Бағдодий Маъруф Кархий иштирокида Имом Ризодан хирқа кийган экан. «Райҳон-ул-араб» китобининг муаллифи Муҳаммад Али Мударриснинг ёзишича ўнлаб ўтмиш машойихлари ўзларини бевосита Маъруф Кархий шогирдларидан, деб билишган ва шунинг учун ҳам «Маъруфия» гуруҳи тарафдорлари бўлишган. У Шарқда сўфизм донишманди сифатида жуда машҳур бўлган. Саъдий Шерозий бир шеърида «Карҳда турбат кўп, аммо ҳеч бири Маъруф қабридек Маъруф эмас» деб ёзиб қолдирган. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий унинг ота-онаси тарсо эди, деб махсус таъкидлаган. У дастлабки муаллими билан келиша олмай, у ердан қочиб Имом Али Разиоллоҳу Анҳу ҳузурини таълим олган ва унинг хизматида юриб исломни қабул қилган. Ва бунинг таъсирида ота-онаси ҳам исломни қабул қилишади. У замонасининг Муҳаммад Мансур Тусий сингари машҳур алломаларидан ҳам дарс олган.

* * *

Нақл қилибдурларким, Маъруф таҳорат қилмоқ учун дарёга борди. Кўрдиларким бир аврат жойнамоз ва мусхафни олибдурлар.

Орқасидин юриб етиб деди:

— Эй аврат ҳеч қаролағудек уғлинг бормидур. Аврат деди:

— Йўқдур.

Маъруф деди:

— Андоқ эрса Қуръонни манга бергил, жайнамоз санга ҳалол бўлсин.

Пиразан анинг бу ҳукмидин таажжуб қилиб ҳар иккисини берди ва кетди.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир кун Маъруфнинг хонақоҳига бир неча мусофирлар келиб эрди. Қиблани билмай ўзга тарафга боқиб намоз ўтадилар. Бир соатдин кейин намоз вақти бўлди. Эраса қибла тарафга боқиб намоз ўтадилар. Ул мусофирлар хижил бўлиб дедиларким, не учун қиблани бизга хабар қилмадинг?

Маъруф деди:

— Бизлар дарвешдурмиз, дарвешларнинг ўзгалар ишига тасарруфи сизмас ва эътирози етмас. Андин кейин ул мусофирларни кўп риоялар бирла узатди.

* * *

Келтирибдурларким, Маъруфнинг бир холаси бор эрди, шаҳарнинг улугларидан эрди. Бир кун ўтуб боргунча бир вайроналикда Маъруфни кўрдиким, бир сач бирла нон еб ўлтурубдур ва бир луқма ўзи еса, бир луқма сачка берадур. Холаси номус қилиб дедиким, шарм тутмасмусен ким сач бирла вайронада таом еб ўлтурубсен. Уйингда зан ва фарзандларинг бирла ўлтуруб емассан.

Маъруф деди:

— Шарм тутқонимдин сачка нон берурман, деб ҳаводин жониворни қичқирдиким, келиб Маъруфнинг илкига кўнуб, кўлига узун юзин суртар эди.

Маъруф деди:

— Ҳар киши Худодин шарм тутса, ҳамма нимарса анингдин шарм тутар.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир куни Маъруфнинг дарё лабида таҳорати синди, дарҳол таяммум қилди. Сўрадиларким, дарё олдингизда туриб, нечун таяммум қилурсиз.

Маъруф деди:

— Эҳтимол борким, то дарёга боргунча ўлгайман.

* * *

Нақлдурким, бир куни Маъруфга шавқ ва иштиёқ голиб келди. Олдида бир тукурук бор эрди. Тукурукни кучоқлаб онча қуврадиким; ёвуқ эрдиким тукурук порара бўлди.

Маъруфнинг тариқат ишида баланд мартаба ва улуг сузлари бор эрди.

* * *

Келтирубдирларким, жавонмардликнинг нишонаси уч нарсадур: аввал улки вафо бобида хилоф қилмагай, иккинчи улки, ситойиш бавужуд манфаатини кўрмаган кишининг таърифини қилур, учинчи тиламасидан илгари ато қилур.

* * *

Нақл қилибдурларким, Маъруф айтур банданинг ҳаққи ва Худои таолонинг газабининг нишонаси улдурким, лозим эрмас нимарсалар бирла ул банданинг нафсининг кори борига машҳур қилур.

* * *

Дебдур, Худои таолонинг авлиёларининг нишонаси уч нимарсадур: аввал улки фикр андишаси Худо учун бўлур, иккинчи ором ва қарори Худо бирла бўлур, учинчи машғуллиги Худои таоло бўлур.

* * *

Дебдур, ҳар киши чўнг бўлмоққа ва халқга сарвар бўлмоққа ошиқодур ва озулугдур, ҳаргиз гамдин нажот топмас.

* * *

Дебдур, мани Худои таолога элтмакка бир йул билодурман, ҳаммадин ёвуқроқдур. Ва ул йул будурки, кишидин ҳеч нимарса емагил, агарчи берсанг ҳамма кишига бергил, гарчи ҳеч нимарсанг бўлмаса ҳам.

* * *

Дебдур, кишини яхши демакдин тилинглари йинглар, чунончи ямон демакдин парҳез қилинглари. Яъни, хоҳиш қилманглари, гийбатдин парҳез қилгондек.

* * *

Дебдур, ҳар не тиласанг, анинг ҳазрати даргоҳидин тилагил, ҳамма дардларнинг давоси андадур.

* * *

Дебдур, ҳар бало ва очиклик ва ранж санга етадур, мушаххас билгилким, анинг ҳушвақтлиқи ўшал ҳолни пинҳон тутгонда пинҳон ҳосил бўлур.

* * *

Бир киши Маъруфдин васият тилади. Маъруф деди: Худои таоло сени кўриб туродур. Узингни гадолар қаторида тутгил, ҳазар қилгил ўзингни улуг кўрсатмакдин.

* * *

Ул куни Маъруф оғриди, Сари Сақтий анинг бошига келиб деди: манга васият қилгил. Маъруф деди: ман улмасдин илғари манинг эгнимни садақа бергил, хоҳишим улки, дунядин ялонгоч кетгайман, андоғким ялонгоч келиб эдим.

* * *

Келтирибдурларким, бир куни Маъруф руза тутқон эрди ва намози дигар вақти бўлуб эрди, бозордин утуб борғунча Саққо қичқирдиким:

— Бу сувни ичғон кишига Худо раҳмат қилсун!

Маъруф дарҳол саққодин сувни олиб ичди. Дедиларким, рўзадор эрдингиз, не бўлдики, сувни ичдингиз? Маъруф деди:

— Саққонинг дуосидин утолмадим.

Ва чун вафот қилғондин кейин тушда кўруб сўрдиларким:

— Худои таоло санга не иш қилди? Маъруф деди:

— Ушал Саққонинг дуоси борасида мани магфират қилди.

ЗУННУН МИСРИЙ

Жубон ибни Иброҳим бинни Абулфайз Зуннун Мисрий IX—X асрларда яшаган улуг машойихлардан ҳисобланади. Унинг туғилган ҳамда вафот этган йиллари ҳали аниқланмаган. Аммо зиёли зардуштий оилада дунёга келиб, Миср ҳамда Бағдод мадрасаларида таълим олгани маълум. Уз тенгқурлари ва уламолар билан баҳсларда ҳамиша голиб чиққани учун уни зиндиқ — зардуштий деб камситадилар, игво уюштирадилар. Ана шу фитнага қулоқ солган аббосий халифалардан Мутаваккил уни Бағдодга элтиб, зиндонга ташлайди. Қирқ кундан кейин уни зиндондан озод этадилар. Зуннун Мутаваккил ва аркони давлат ҳузурида ваъз айтади.

Халифа бошлиқ ҳамма юм-юм йиглаб, фасоҳат ва балогат тула нутқнинг таъсирида унга мурид бўладилар.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг «Тазкират-ул-авлиёи туркий»сида Зуннун Мисрийнинг каромат ва шижоатлари батафсил баён этилган. Нақл қилишларича Шайх кемага тушиб, бир шаҳардан иккинчисига кетаётган экан. Иттифоқо кемадагилардан бировнинг олтин тангаси йуқолибди. Куп тафтишлардан сўнг ҳамма жулдурвоқи кийимда, бир ҳолатда юрган шайхдан гумон қилишиб, уни уркалтак қилмоқчи бўлишибди. Шунда Шайх Оллоҳ даргоҳига муножот қилиб, денгизга қараган экан, мингдан зиёд балиқлар оғзида олтин танга олиб чиқибди. Аллома улардан бирини олиб ҳалиги кишига берибди. Шундан сўнг кема аҳли унинг оёғига бош қуйиб, узр-маъзур сўраб «Бу Зуннун экан» дейишибди. Натижада Шайхнинг лақаби «Зуннун» бўлиб қолибди.

Бундан ташқари тазкирада Зуннуннинг бир гузал аёлга севги изҳор этиш учун, уч сариқ чақани ёқутга айлантиргани ҳақида ҳам ҳикоятлар мавжуд. Суфизмга оид барча китобларда Зуннун Мисрийнинг кимё фанининг забардаст донишманди эканлиги зикр этилган. Жумладан, «Тарихи ҳукамои кимёдоний» рисоласида Зуннун Мисрийнинг кимё фани сеҳрини билиши баёнига махсус боб ажратилган.

Нақлдураким, Зуннун айтур: Тоглар орасида сайр қилиб юрур эрдим. Бир кун бир тоифа жамиятга учрадим. Ҳаммаси оғриқ, бир жойга жам бўлиб ётибдилар. Сўрдим: Сизларга не бўлди, бунда не учун ётдингизлар? Дедиларким, бунда бир савма бор, ичида бир обид киши бор, ибодат қилиб ётодур. Ҳар бир йилда ташқари чиқодур. Бу оғриқларга боқуб, бир нарса уқуб дам қилодур. Бу оғриқлардин ҳаммамиз шифо топадурмиз. Узи ёниб савмага кириб кетодур, то яна бир йилгача киши кўрмайдур. Зуннун айтур: мен ҳам ушбу оғриқлар таъсирида бир йил таваққуф қилиб турдим. То бир кун савмадин чиқди, кўрдимки, бир кишидурки чехраси саргайиб, бисёр заиф бўлиб, кўзлари таҳнига ўлтирибдур. Анинг ҳайбатидан тоғ ларзага келди. Андинки марҳамат кўзи бирла бу оғриқлар тарафига боқуб, бир нима уқуб дам қилди. Ҳаммаси бир йула шифо топди. Ва хоҳиш қилдиким, ёниб савмага кир-

гай. Мен бориб оёғига йиқилиб ва этагини тутиб дедим: Худо учун зоҳир огригларга илож қилдинг, менинг ботин огриқимга ҳам илож қилгил. У манга боқиб дедиким: Эй Зуннун этоғимдин қўл йиғилким, дўст, яъни Худои таоло жалол ва азамат ва улуғлук бирла қоралаб туродур ва сени кўрсаки ўзидин булакнинг этагига қўл узотиб ва гайирдин борлиқ тиласанг газаби сенга ҳам етар, менга ҳам етар. Бу сузни деди, савмага кириб кетди.

* * *

Келтирибдурларким, бир куни Зуннун кўрдиларким, йиглаб ултуродур. Сўрдиларким, не учун йигларсиз? Зуннун деди: Тунов куни кечаси саждада эрдим, кўзим уйқуға борди. Худои таолани туш кўрдим. Ҳақ таоло менга дедиким, эй Абулфайз мен халқни офарида қилдим, ўн булак бўлдилар. Дунёни уларга арза қилдим, туққиз булаклари дунёга юз келтирдилар. Қолгон бир булаклари неча булак бўлдилар. Биҳиштни уларга арза қилдим, туққуз булаклари биҳиштга майл қилдилар. Қолгон бир булаклари яна ўн булакка бўлиндилар. Дузахни уларга арза қилдим, туққиз булаклари дузахдин қочдилар, қолгон бир булаклари не дунёга фириб едилар ва не баҳиштга майл қилдилар ва не дузахдин қочдилар. Уларга дедим: Сизлар не тиларсизлар? Ҳамма бошларини қуйи солиб дедилар: Олам маобиридурсен, билурсенким не тилармиз.

* * *

Нақлдурким, Зуннун қошига бир ёш ўғлон келди ва дедиким: менинг 100 минг ашрафим борким, отамдин мерос қолиб эрди. Хоҳишим улдурки сизнинг хизматингизда сарф қилгайман. Зуннун сўрди, сенинг молингни сарф қилмоқ раво эмасдир. Сабр қилгил то болиғ сўлғайсен. Вақтеки ўгил болиғ бўлди, эрса Зуннуннинг олдида тавба қилди ва тамом ашрафийларни сўфиларга харж қилди. То илкида ҳеч нима қолмади. Бир кун ҳодисае пеш келди. Бир ҳал лозим бўлди. Ўзида йуқ эрди. Ўгил шикоятомуз бу сузни дедиким, кошки яна юз минг ашрафим булса, эсон бу азизлар хизматида сарф қилсам. Шайх бу сузни эшитди ва дедиким, ўгил ҳануз ҳақиқат ишининг таҳнига етмабдур, дунёнинг анинг олдида ҳануз қадри бордур. Шайх

угилни қичқириб буюрдиким, фалон атторнинг дуко-
нига боргил ва фалон доридан уч мисқол берсин. До-
рини олиб бунда келгил. Угил бориб Шайх буюргони-
ни олиб келди. Шайх буюрдиким дорини ҳовончага
солиб суқгил ва ёгда югургил уч юмалоқ қилгил ва ҳар
бирини игна бирла тешиқ қилгил, андин кейин манга
келтиргил ва шайх ҳар не ким буюриб эрди, андоғ
қилиб келтирди. Ва шайх ҳар учаласини илкига олди.
Ва бир нима деб анга фудади. Уч дона ёқут бўлдиким
ҳаргиз анга ўхшаш ёқутни киши кўрмаб эрди. Муни
бозорга элтиб гавҳарфурушга баҳосини қилдириб сот-
май олиб кел, деди. Угил ул ёқутларни бозорга элтиб
гавҳаршуносга кўрсатди, эрса ҳар бирини юз минг аш-
рафий баҳо қилди. Угил ёқутларни олиб Шайхнинг
олдига қўйди, воқеани баён қилди. Шайх деди: ёқут-
ларни юмшоқ суқуб дарёга ташлагил. Эй угил, билгил-
ким дарвешлар, яъни аҳли Оллоҳ халқ бир нон учун
очлиқ тортмаслар, очлиқ тортмоқ ва ё танглиқ кўрмак
уз ихтиёрларидадур. Угил бу сўзларни эшитди, бу аҳвол-
ни англади. Шайхнинг олдида тавба қилди, гафлат
уйқусидин уйғонди. Кунглида дунёнинг бир зарра қад-
ри, қиммати қолмади.

* * *

Келтирибдурларким, бир киши Зуннун қошига келиб
деди: қарздорман ҳеч нарсам йўқ ва ҳеч кишини билмас-
ман. Зуннун бир ердин бир тошни олиб анга берди ва ул
киши тошни олиб бозорга чиқди. Ул тош зумрад булиб
эрди. Ани 400 руқаъга сотди ва қарзига берди.

* * *

Дебдур, уч нимарса дунёдорлиқга лозим келур: ав-
вал баданнинг ранж-машаққати, иккинчи кўнгилнинг
шугли ва парокандалиги, учинчи ҳисоби қиёматнинг
қотиглиги.

ҲОТАМ АСИМ

Абу Абдурахмон Ҳотам Асим Юсуф угли Шарқ-
нинг буюк суфи шайхларидандир. У Балҳда тугилиб,
Иброҳим Адҳам суҳбатида бўлган ва тарбиясини ол-
ган. Ҳотам Асим 238 йил ҳижрийда вафот этган. Унинг

фикрича ҳар бир сӯфи турли хил ўлимни қабул қилмоги лозим:

1. Покиза — оқ ўлим, яъни очликни қабул этмоқ;

2. Қора ўлим — яъни турмуш машаққатига бардош бериш;

3. Қизил ўлим — яъни шаҳвоний нафсни чеклай билиш;

4. Яшил ўлим — яъни ҳамиша қора ва яшил либос кийиб (хашн ва забр либос) юриш мажбуриятини олмоги зарур. Демак Ҳотам Асим сӯфийларнинг маънавий мажбуриятларига алоҳида эътибор берган.

* * *

Ихлоснинг нишонаси уч нимарсадир: Аввал улким кишининг яхши ва ёмон дегани анинг олдида баробар бўлгай, иккинчи улким қилган тоатини фаромуш қилмагай, учинчи улким қилгон ибодатига қиёмат куни савобини вожиб ва мушаххас билмагай.

* * *

Ҳеч нимарсани хилватда ихлос қилмоқдин қотигроқ кўрмадим.

* * *

Ҳар нимарсаки кўз бирла кўринур, андин илм ҳосил бўлур.

ШАҚИҚИ БАЛХИЙ

Абу Али Шақиқи Балхий Иброҳим ўгли шиаларнинг еттинчи имоми Мусо Ал Козимнинг шогирди ва яқин сафдошларидан бўлган. У 177 ҳижрий йили Насаф яқинида фитна туфайли ўлдирилган. Нақл қилишларича уни Каъба зиёратига кетаётганида халифа Хорун ар-Рашид шахсан ҳузурига таклиф қилиб, суҳбатлашган. Шайх Ҳотам Асим унинг энг яқин шогирдларидан бўлган.

У бутун умрини таваккул билан утказди. Замонасидаги барча билимларни мукамал эгаллаб тариқат илмини Иброҳим Адҳамдан урганган эди. Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг ёзишича у 1700 устоддан таълим олган, бир неча хачир кўтаргудек китоблар ёзган. Афсуски бизга қадар унинг асарлари сақланиб қолмаган. У ҳақида ҳикоятлар, ҳикматли сўзлар сақланиб қолган холос.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир кўхансол киши Шақиқнинг қошига келиб дедиким, тула гуноҳ қилибдурман, тавба қилгали келдим. Шақиқ деди: кечикиб келибсен. Пир деди: кечикмадим, фотгина келдим. Шақиқ деди: сузинг нечукдур? Пир деди: ҳаминки улимдин илгори келибман, фотгина келибман. Шақиқ деди: яхши келибсан ва яхши сўзладинг.

* * *

Шақиқ дебдур: тушда кўрдим, манга дедиларким ҳар киши ўз-ўзининг ризқи учун Худога эътимод қилса, ул кишига яхши ҳўй зиёда бўлур. Ва сахт бўлур ва тоатга ҳарис бўлур. Ва шайтонга голиб бўлур, васваса қилолмас.

* * *

Дебдур, Ҳақ таоло тоат қиладургон халқни вақтида тирик тутар ва гуноҳкор бандани тирик вақтида улик тутар.

* * *

Дебдур, уч нимарсанинг лаззатиға номурод халқ етар: аввал кўнгил фарогати; иккинчи ҳисоби қиёматнинг ёмаклиги; учинчи нафснинг роҳатиға.

БОЯЗИД БИСТОМИЙ

Шарқда «Султон-ул-орифин», «Бурҳон-ул-муҳаққиқин» лақаби билан шуҳрат топган тасаввуфдаги тайфуря оқимиға асос солган Абуязид Тайфур Исо ўгли, Сарушон ўгли Бистомий саккизинчи асрнинг охири чорагида Бистомнинг Кумуш мавзеида зардуштий донишманди хонадонида таваллуд топган. Айрим тадқиқотчилар Боязиднинг отаси Сурушон исломни қабул қилган, бир оз вақт мансабдор ҳам бўлган, дейишади.

Боязид Бистомийнинг ўқиш йиллари ҳақидаги фикрлар ҳар хил: баъзилар у бирон бир мактаб ёки устоз қулида таҳсил кўрмаган, барча илмлар унга Оллоҳ томондан инъом этилган дейишса, бир гуруҳ шарқшунослар «Боязид уч юз донишманддан дарс олган», дейишади. Шундай бўлсада Нишопур, Рай, Ҳамадон, Ироқ, Шом ва Арабистонларга сафар қилган. Аҳмад Хазравия, Абуҳафз, Яҳё Маоз, Шақиқи Бадхий синга-

ри донишмандлар билан яқин алоқада бўлган. Уларнинг суҳбатларидан файз топган. У 867 йили 103 ёшда уз ватанида оламдан утган. Унинг қабри Абу Муси Ходим қабри пойгоҳидадир.

Орифлар Султони Шарқ сўфизми тарихида «фано ва бақо» таълимотининг асосий назариётчисидир. Унинг ақидасича софи ирода, хоҳиш ва истагидан, яъни бу дунёга рағбатдан батамом холи бўлиб, бутун хаёли фикру зикрини маҳбуб (Худо) томон йўналтирмоғи, яъни ҳайвоний табиат руҳонийга, моддий маънавийга айланмоғи даркор. Солик билан Худо ўртасида ягоналик, яқинлик пайдо бўлмоғи лозим. Боязид Бистомийнинг фикрлари ҳам «ан-ал-ҳақ»қа яқин бўлиб, «Ҳақиқатда ҳам мен Худоман, мендан ташқари Худо йўқ» (инна инналлоҳ ло илаҳа илло ано) деган хулоса келиб чиқади. Шунинг учун ҳам халқ уни «демона», «кофир» деб етти мартаба Бистомдан ҳайдаб юборадилар.

Манбаларда хабар беришича Боязид нозикбин ёзувчи ва серзавқ шоир ҳам бўлган. Имом Ғаззолий уз асарларида унинг ҳикоят ва шеърларидан истифода этгани ҳам буни тасдиқлайди. «Китоб-ал-нур мин каламоти аби-ал Тайфур», «Шатоҳиёти Боязид Бистомий» сингари китобларида Боязиднинг қариндошлари, шогирду сафдошлари томонидан айтилган, нақл этилган кўплаб ҳикоят, ривоятлар келтирилиб, изоҳланган бўлса ҳам, лекин олимнинг бирон бир асари бизгача мукамал етиб келмаган ёки ҳали топилмаган. Барча тазкиралар ёки маноқибларда келтирилган далиллар юқорида зикр этилган китоблардан олинган. Баъзи манбаларда Боязиднинг бир юз ўн уч пирдан илм ўргангани, жумладан Имом Жаъфар Содиқ қулида етти йил таҳсил кўрганлиги таъкидланади. Рушдий «Тазкират-ул авлиёи туркий»да келтиришича Жаъфар Содиқ кунлардан бир кун Боязидга «фалон токчадаги китобни келтир» дебди.

— Қайси токчадаги китобни келтирай? — сўрабди Боязид.

— Шунча кундан бери ҳузуримда ўқуб, қайси токчада қандай китоб туришини кўрмадингми? — сўрабди Жаъфар Содиқ.

— Устоз мен бу ерга токча томоша қилиб, китоб кўргани эмас, билим олгани келганман, — деди Боязид.

— Ундай бўлса, сен таҳсилни тугатибсан, бориб халқни ҳақ йулига ҳидоят қил, — деб ижозат берибди устоз.

* * *

Боязид Бистомий бир неча бор Ҳаж сафарида бўлган. Сарчашмаларда унинг сафарлари-ю одамлар билан мулоқотлари ҳақида куплаб ривояту ҳикоятлар мавжуд. Бир сафар Ҳажга кетаётсам йулда бир жулдурвоқи одам учраб сўради:

— Қаёққа кетиб боряпсан?

— Ҳажга кетяпман, — жавоб бердим.

— Бирон ниманг борми, бола-чақам оч, — яна сўради у.

— Киссамда икки юз тангам бор, — дедим.

— Менга бергин-да атрофимда етти марта айлансанг, ҳажинг қабул бўлади, — деди ҳалиги жулдурвоқи.

Шундай қилдим-да, уйга қайтиб кетдим.

* * *

Нақл қилибдурларким, Боязиднинг волидаси айтур: ҳар қачонким шубҳалик таом есам Боязид курсоқимда тепишур эди. То ул таомни ёндириб ташламгунча ором олмас эрди.

* * *

Нақл қилубдурларким, Боязиднинг уйидин то масжидқа қирқ қадам йул эрди. Уйидин чиқиб масжидқа боргунча масжиднинг ҳурматиани сақлаб, ҳаргиз йулда тупурмас эрди.

* * *

Нақл қилубдурларким, Боязид айтур:

— Ҳамма ибодатдин кейин қилур иш деб билгоним волиданинг ризоси ва анинг хизмати эрмиш.

* * *

Нақл қилубдурларким, Боязид қирқ йил масжидда мужовирлик қилди. Масжидда киядургон эгни булак ва таҳоратда киядургон эгни булак эрди. Ва бу қирқ йил ичида масжиднинг томидан булак ерга йуналмади, яъни ҳаргиз уйқуламади.

* * *

Боязид айтур:

— Қирқ йил кўнглимни сақладим, қароламадим, эрса мушруклик зуннорин белимда кўрдум. Мушрук улдурким, Худодин узгага илтифотла майл қилмас ва кўнгулким Худодин булакка майл этмас, мушрук улдур. Ва кўнгулки Худодин булакка майл бўлса, мушрук бўлмас.

* * *

Нақл қилубдурларким, бир тоифа жамоат Боязиднинг олдига келдилар. Ва қаҳатликдан нола қилиб дедиларким, бизларга дуо қилинг то ҳақ таоло бизларга ёмғур юборгай. Шайх бир соат бошини қуйи солдилар. Бошини кўтариб дедиларким:

— Новдонни рост қилинларким, ёмғур етти. Ушал соат ёмғур ёга бошлади. То бир кеча-кундуз тўхтамади.

* * *

Нақл қилубдурларким, Боязиднинг замони эрди. Бир зардуштийга дедиларки, мусулмон бўлгил.

Зардуштий дедиким:

— Агар мусулмонлиқ бу бўлсаким, сизлар қиласизлар, андог мусулмонлиқдин нангу номусим келодур ва мен андог мусулмонлиқ орзусини қилмасман.

* * *

Нақл қилубдурларким, бир киши Боязид қошига келиб дедиким:

— Манга бир нимарса ўргатгилки, дўзахдин озод бўлмоқга сабаб бўлгай.

Боязид деди:

— Икки ишни ёдингда тут: бири улким, Худои таоло сенинг холингдин огоҳдур. Ҳарна қилсанг биладур ва кўрадур. Иккинчи улким, Худои таоло сенинг тоат ва ибодатингга эҳтиёжи йўқдур.

АБДУЛЛО МАҒРИБИЙ

Боязид Бистомийдан сўнги энг буюк шайхлардан бири Абу Абдулло Мағрибийдир. У Боязиднинг халифаларидан бўлиб, Жомийнинг «Нафаҳот-ул-унс» асарида таъкидланишича Абулхусайн Али Ибни Заррин Хирасий қўлида таҳсил кўриб, «илми маъқул» ва «илми манқул»да камолот касб этган. Иброҳим Хавос, Иброҳим бинни Шайбон Кирмоншоҳий ҳамда Абубакр Байқондий унинг шогирдларидандир. Сўфий машойихлар орасида Абдулло Мағрибий равшанназар ва равшанбин бўлган. Шунинг учун ҳиротли шайх Абдулло Ансорий «У ҳеч қачон қоронгуликни кўрмаган. Халққа зулумат бўлиб кўринган нарса Абдулло Мағрибий учун рушнолик эди» деган. Жалолиддин Румий «Маснавийи маънавий»сининг тўртинчи дафтарида Мағрибийнинг халқнинг қоронгу кечада тиканзор саҳродан машъаладор сифатида бирон кишига хор тегмай олиб ўтгани ҳақида ҳикоя келтирилган. Шайхнинг тугилган ҳамда вафот этган йили аниқ эмас.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий «Тазкират-ул-авлиёи туркий» китобида Абдулла Мағрибийни замонидаги барча машойихларнинг устоди эди, дейди. Иброҳим Шайбоний ва Иброҳим Хослар Абдулло Мағрибийнинг энг яқин дўсти ва муридларидан бўлган. 125 йил умр кўриб ҳамиша парҳездорлик ва рузадорлик билан кун кечирган. Асосан, мева сабзавот ва гиёҳ илдизлари билан овқатланган. Ҳамиша эҳром кийиб шогирдлари, дўстлари билан сафарда юрар эди. Бир сафари ҳақида Абдулло Мағрибий шундай дейди: отамдин бир сарой мерос қолиб эрди. Ани олтмиш ашрафийга сотдим, ул ашрафийни ёнчуқумга солиб, Макка йўлига кирдим. Бир ароби келиб, манга рўбарў бўлиб дедиким, дунёликдин санда не бор. Мен дедим: 50 ашрафий бор. Дедиким, ашрафийни менга бергил деб олиб, санаб яна манга бериб тевасини ётқузуб дедиким: келгил тевага мингил, деб мани тевасига миндириб олиб юрди. Ман сўрадим: санга не бўлдиким, ашрафийни мандан олмай ва яна манга бердинг? Ароби дедиким: сенинг ростликиндин кўнглум сани дўст тутди, деб манинг бирла Ҳажга келди ва неча муддат манинг суҳбатимда бўлди. То Ҳақ таолонинг авлиёлари қаторига узини олди.

* * *

Нақл қилибдурлар, Абдулло айтур: бир маротаба Маккага борурда биебонда кетиб борур эдим. Бир угилни курдим ажаб тоза юзлик, аммо ҳеч озуқаси йўқ кетиб борадур. Ман сўрадим, эй озода мард ҳеч озиқ талқонинг йўқ, қаерга борурсан? Угил деди: Эй Абдулло унгу сўнга қаролагилким, Худодан ўзгани кўрарсанму.

* * *

Келтирибдурларким, Абдулло Магрибийни тўрт угли бор эрди. Ҳар ўглига бир ҳунар ўргатмакни буюрди. Сурдиларким, не учун углонларга ҳунар ўргатмакни лозим кўрарсиз. Абдулло дедиким: ҳар бир ўгулга бир ҳунар ўргатурман, то мандин кейин фалончининг угли деб ростгуй аҳлнинг жигарларини емагайлар. Ва ҳожат вақтида касб-ҳунар қилиб рўзонасига сабаб қилгай ва элдин тамаъ қилмагай.

* * *

Абдулло айтур: халойиқ орасида ҳаммадан хуброқ ул дарвешини номуродлигдурки, аҳли дунёга хушомад ургай. Ва халқнинг улуғларига тавозеъ қилгай. Ул кишики дарвеш ва номуродлиқга розидур, Худои таоло олам халқидин балони йўқ қилур.

ХУСАЙН НУРИЙ

Абулхусайн Аҳмад Нурий Хуросонда етишиб чиққан машҳур шайхлардандур. Унинг таваллуд ҳамда вафот этган йили аниқ эмас. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий, Хусайн Нурий «ўз замонасининг яғонаси ва ул вақтнинг муқтадоси эрди ва тасаввуф аҳлининг зарофатликларидан ва муҳаббат аҳлининг шарофатликларидан эрди» деб ёзиб қолдирган. У замона машойихлари орасида «амир ал-қулуб ва қамарал сўфия» унвонларига сазовор бўлган яғона шайх эди. У Жунайд Бағдодийнинг қариндошларидан бўлиб, шайх Аҳмад Жаворийнинг яқин дўсти бўлган. Машҳур шайх Сари Сақтий унинг муриди эди. У Жунайд таълимотининг давомчиси эди. Унинг «Нурий» лақаби олишининг асосий сабаби кечалари қаронгу уйда суҳбат қурса, уй ёришиб кетар экан. Бундан ташқари у фаросат нури билан

кишиларнинг қоронғу қалбидаги ҳар қандай фикрни билиб олар экан. Шунингдек Нурийнинг ибодат қиладиган хонақоҳи ҳам кечалари Шайх кириб борса мунаввар бўлиб кетар эди. Ҳамма дарчадан чиқаётган бу нурни томоша қилгани келар экан.

* * *

Нақлдурким, Шайх Нурий бир куни бир кишини кўрдиким, намозда туриб илки бирла соқолини тебратур. Нурий дедиким: Худонинг соқолидин кўл йиггил. Бу сўзни халифага еткурдилар. Олимлар ҳамма иттифоқ қилдиларким, бу сўз бирла кофур бўлубдур, деб халифа олдига олиб бордилар. Халифа Нурийдин сўрдиким: сен бу янглиг дедингму? Нурий деди: ори ман дедим. Халифа деди: Не учун мундог дединг? Нурий деди: банда кимнинг булса соқоли ҳам анингдур. Андин кейин халифа деди: Алҳамдиллиллоҳки Худои таоло мани сақладики, ман буларни ўлтурмадим.

* * *

Келтирибдурлар, Нурий бир куни бозордан ўтуб боргунча бир кишининг эшаги узала ётибдур, ҳар чанд қилур, ҳеч турмайдур. Келиб эшакни оёғи бирла тефиб деди: кўпгил, уйқунинг оросиндин. Дарҳол эшак югуруб кўпуб турди. Ул киши юкини юклаб кетди.

* * *

Келтирибдурларким, Нурий огриб эрди. Жунайд ани кўргали келди. Бир дастида гул ва бир косада мева олиб келди. Нурийнинг олдига қўйди. Бир неча маҳалдин кейин Жунайд огриб эди. Нурий саҳобалари бирла ани кўргали бордилар. Ва асҳобаларига дедиким: ҳар қайсингиз мунинг оғригидин бир пора олинг. Асҳоб дедилар: олдуқ! Жунайд дарҳол согайиб ўрнидан турди. Нурий деди: Эй Жунайд мундин кейин огриқ кўргали келсангиз, бу янглиг келгайсиз.

* * *

Нақл қилибдур: Нурий айтурким, бир қори кишини кўрдум, бисёр заиф ва камқувват эрди ва ани қамчи суқар эрдилар ва ул сабр қилур эрди ва ани зиндонга солдилар. Ва мен анинг қошига бориб сўрадимки, мунча заиф ва камқувватлик бирла қамчига нечун сабр қилдинг?

Деди:

— Эй фарзанд, балога сабр қилмоқға ҳиммат керак-дур, на хашм.

— Сизнинг билишингизда сабр недур?

Дедиким:

— Сабр улдурки, бало келганда ўзини балодан халос бўлгандек билгай.

* * *

Нурийдин сурдиларким, ибодат надур? Яъни банда бўлмоқлиқ на тариқада бўлур? Дедиким: Худога банда бўлмоқ Худонинг парвардигорлигини мушоҳада ва мулоҳаза қилмоқ ва анинг танҳолигини андиша қилмоқ бўлур.

* * *

Сурдиларким, авлиёлар ҳалққа сўз айтмоқ ва панд-насихат қилмоқ мартабасига қачон сазовор бўлур?

Дедиким:

— Ул вақтда халойиққа сўз айтмоққа сазовор бўлурким, айтур сўзини Худодин англагай ва Худодин айтқай. Ва ҳар не сўзким Худодин фаҳм қилибдур ани халойиққа англагали ва фаҳм қилдурғали салоҳияти бўлгай.

ЯҲЁ МАОЗ

Абу Закриё Яҳё бинни Маоз IX асрнинг буюк машойхларидан бўлиб, Балхда руҳоний оилада дунёга келган. Ҳижрий 258 йили вафот этган. Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳат ул-унс»ида ёзишича Юсуф бинни Ҳусайн Розий «бир юз йигирмата шаҳарни кезиб чиқиб, кўплаб уламо ҳамда шайхлар суҳбатида бўлдим, аммо Яҳё бинни Маоздек қудратли донишмандни учратмадим» деб айтган экан. Шарқда унинг риёзат ва кароматлари ҳақида кўп нақл ва ривоятлар тарқалган. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий Маозни «ул чашмаи равзаи ризо, ул нотиқи ҳақойиқ, ул воизи халойиқ» деб таърифлайди. У халқ орасида «Яҳё воиз» номи билан шуҳрат қозонган экан. У кўплаб рисолалар, араб ва форс тилларида шеърлар битган. Уни ҳатто пайгамбарлардан бўлмиш Яҳё бинни Закриё билан тенглаштирадилар.

* * *

Нақл қилибдурларким, Яҳенинг бир биродари бор эрди. Маккага бориб мужовир бўлди. Ва Яҳега нома юбориб, дедиким: Манга уч нимарса орзу эрди; ҳаммасини топдим, магар бири қолди. Дуо қилгилки, то ул бирини ҳам Худои таоло манга бергай. Ул уч орзу бу эрдик: охири умримда ҳамма ердин фозил ўбдонроқ ерда бўлсам дер эрдим. Маккада бўлдимким, ҳамма ерлардин хуб ва шарафликдур. Иккинчи орзу қилуб эрдимким, бир хизматкор бўлгайким менинг хизматимни қилиб, таҳоратимга сув бергай эрди, Худои таоло бир шоиста канизак берди. Учинчи орзум ул эрдик, улмасдин илгари санинг дийдорингни кўргайман, шоядки Худои таоло бу орзуни каромат қилгай. Яҳе Маоз жавоб битдиким: манга ўбдон бир орзу эрди халқнинг ўбдони бўлгай, то ҳар ерда бўлсанг бўлгилки, манга ўбдон киши азиздур. Аммо киши ўбдон макон бирла ўбдон бўлолгали бўлмас. Ва дебсенки, ҳар не манга лозим эрди, топдим. Агар сенда мурувват ва жавонмардлик бўлса эрди, Худонинг хизматкори ўзининг хизматкоринг қилмас эрдинг. Ва Худого хизмат қилмакдин монёъ бўлмас эрдинг ва ўз хизматингга машғул қилмас эрдинг. Худоим лозим, деб маҳдумлиқ орзусини қилурсен. Маҳдумлуқ Худонинг марҳаматидур, ходимлиқ банданинг манфаатидур...

* * *

Дебдур: уч тоифанинг суҳбатидин йироқ бўлунглар: аввал, олимеки гафлат бирла умр кечургай, иккинчи ул олимеки маҳлуқга хушомад қилгай, учинчи ул сўфеки, тасаввуфдин сўз айтқай.

* * *

Уч иш авлиёларнинг сифатларидур: аввал, ҳамма ишларда Худого эътимод қилмоқ, иккинчи, барча ишларда Худого таваккал қилмоқ, учинчи, барча ишларда Худого юз келтурмак.

* * *

Дебдур, аҳли дунё хизматини дунёпарастлар қилурлар, аҳли охиратнинг хизматини дунёдин озурда авлиёлар қилурлар.

* * *

Ҳеч киши аҳли ҳикмат ва донишманд була олмас, то уч хосият анинг бирла жамъ келмагунча. Аввал улки аҳли дунёга насиҳат кўзи била қаролагай ва ҳасад қилмагай; иккинчи улки хотунларга шафқат ва меҳрибонлик кўзи бирла боқгай; нафснинг хоҳиши бирла қароламагай; учинчи улки, дарвешларга тавозеъ ва иззат кўзи бирла қаролагай. Ва такаббур бирла боқмагай.

* * *

Ҳар киши Худои таолога махфий хиенат қилса, Худои таоло анинг махфийсини ошкор қилиб, халқ аро расво қилгай.

* * *

Дебдур: аҳли тавҳид деб Худони birlik бирла билганни айтур.

* * *

Дебдур: авлиёлар риё қилмаслар ва мунофиқ бўлмаслар.

* * *

Дебдур: дўстлуқнинг ёмонроги улдурким, санинг анга ҳожатинг тушгай. Ва бир нимарса анингдин тилагайсен.

* * *

Дебдур: мўминнинг сандин уч нимарса нафъи булгай: аввал улки, манфаат еткургайсен, агар манфаат еткуролмасанг бори зарар ҳам еткурмагайсен; иккинчи агар хушвақтлик қила олмасанг, бори бедумоғ ва гамгин қилмагайсен; учинчи мўминни ситойиш қилолмасанг, бори ямон ҳам деб гийбат қилмагил.

* * *

Дебдур: бу дунё шайтонинг дуконидир. Зинҳор ул дунёдин бир нимарса уғирламагил, ул санинг аъзонгга кириб, ани олмай қўймас.

АҲМАД ХАЗРАВИЯ

Аҳмад Хазравия VIII асрнинг охири ва IX асрнинг биринчи чорагида Балхда яшаган шайхлардандир. У Абутороб Нахшабий, Иброҳим Адҳам, Яҳё Маоз ҳамда Ҳотам Асимлар билан ҳамсуҳбат бўлган ва улардан таълим олган. Аҳмад Хазравия бир неча марта Макка ва Мадинада бўлган. Ҳаж сафарларидан бирида Нишопур ва Бистом шаҳарларида бўлиб, машҳур донишмандлар Абу Ҳафс Ҳаддод, Боязид Бистомийларнинг муборак нафасларидан файз топган. Аҳмад мурувват ва футуват бобида мислсиз мартабага эришган. Фариддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё»сида ёзишча шайх доим аскарӣ либосда юраркан. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий Аҳмад Хазравиянинг мингта муриди бор эди, «ҳар бири сув узра юрмоқ, ҳаво узра учмоқ даражасига етиб эрдилар», Ҳотам Асимнинг муриди Абутороб Нахшабий билан кўп суҳбат қурганди, деб ёзиб қолдирган. Шайх Абулҳафз «Аҳмад Хазравия ҳаммадин баланд мартабалик эрди» деган экан.

Аҳмад Хазравия Балх ҳокимининг қизи Фотимага уйланган ва у ҳам тариқатга кириб, Оллоҳ ишқида жавлон урди. Бу аёл авлиё ва унинг буюк суфилари билан суҳбатлари хусусида гаройиб ҳикоятлар тарқалган. «Кимки аёл суратида пинҳон мардни кўрмоқчи бўлса, Фотимани кўрсин» деган Боязид Бистомий. Аҳмад Хазравия тахминан хижрий 232—240 йиллар орасида вафот этган.

Нақл қиладиларким, Шайхнинг уйига бир угри тушди. Кўп айланиб ҳеч нарса тополмади. Ноумид бўлиб қайтиб кетмоқчи эди, Аҳмад айтди:

— Эй йигит! Челакни олгин-да сув тўлдириб кел! Таҳорат олиб намозга машғул бўл! Шу орада қўлимга бирор нарса тушса сенга бераман, токим менинг уйимдан қуруқ қўл билан қайтиб кетмагин!

Йигит шайхнинг айтганини қилди. Тонг отгач бир Хожа Шайхнинг ҳузурига юз эллик динор келтирди. Шайх йигитга:

— Ол! Бу санинг бир кечалик намозинг мукофотидир, — деди. Угрининг ҳолати узгарди, аъзои баданига бир титроқ тушиб, бирдан йиглаб юборди. Дедик:

— Йулдан адашган эканман. Бу кеча Оллоҳ таолога ибодат қилганим боис менга шунчалик икромлар айлади.

Йигит тавба қилиб, Оллоҳ таолога йўналди. Олтинларни қабул қилмади. Шайхнинг муридларидан бўлди.

* * *

Нақл қилдиларки, бир куни бир дарвеш Шайх Аҳмадга меҳмон бўлиб келди. Уша кеча Шайх етмишта шам ёқди. Дарвеш айтди:

— Бу иш менга хуш келмас, чунки такаллуф тасаввуфга мувофиқ эмасдир.

— Қай бири Оллоҳ учун очилмаган бўлса, уни учир!— деди Аҳмад. Дарвеш уша кеча тонггача уринди, сув ва тупроқ билан ҳам етмишта шамнинг биронтасини ўчира олмади. Тонг отгач Аҳмад ул дарवेशга деди:

— Буларнинг нимаси таажжуб? Юргил энди ажойиброғини кўрасан.

Бир улкан калисога бордилар. Унда бир тўда тарсо-лар-руҳбонлар ўлтирар эрди. Улар Аҳмадни кўрдилар ва бошлиқлари:

— Киринглар, — деди. Кириб ўлтирдилар. Дастурхон ёзиб, таом келтирдилар. Аҳмадга:

— Ёгил, — деди руҳбон.

Аҳмад айтди:

— Оллоҳнинг дўстлари Оллоҳнинг душмани билан таом емас.

— Бас, бизга исломни-иймонни талқин эт, — дея руҳбон иймон келтирди. Руҳбоннинг тобеинларидан етмиш киши иймон келтириб, мусулмон бўдилар.

Уша кеча Аҳмад тушида кўрдик, Ҳақ таоло: «Эй Аҳмад! Сен биз учун етмишта шам ёқдинг. Биз сен учун етмишта кўнгилда иймон нуруни ёқдик» деб марҳамат қилди.

* * *

Ҳар кимки дарवेशларнинг хизматини қилса, унга уч нарсa: тавозуъ, гузал адаб ва саховат икром этилгай.

* * *

Ҳар кимки Оллоҳ таоло узи билан бирга бўлишини хоҳласа, Сиддиқлар билан бирга бўлсин. Чунки Оллоҳ содиқ зотлар билан биргадир.

* * *

Сабр музтар — ночор кишиларнинг озигидир, ризо эса орифларнинг даражасидир.

* * *

Ҳақиқий маърифат Оллоҳни дил билан севмогинг, тил билан зикр қилмогинг ва ундан бошқа ҳамма нарсадан ҳимматни узолмаганингдур.

САҲЛ ТУСТАРИЙ

Абумуҳаммад Саҳл Тустарий 203 ҳижрий йили Аҳвоз шаҳрида тугилган. У ёшлигидан амакиси Муҳаммад бинни Савор қулида тарбияланади. Сўнг мактабда уқийди. Аммо бу ердаги таълим-тарбия унга ёқмагач, ўз руҳиятига мос устоз излаб Басрага боради. Бу ердаги уламолар ҳам унинг мураккаб саволлари-ю эҳтиёжига жавоб бермагач, Ободонга келиб Абу Ҳабиб Ҳамза бинни Абдулло Ободоний қулида бир неча ой таҳсил кўриб, яна Тустарга қайтади. Орадан куп утмай Ҳаж сафарига жунайди ва бу ерда Зуннун Мисрий билан учрашиб, уни ўзига Пиру Муршид интиҳоб этади. Ана шу даврда у Ҳусайн бинни Мансур Ҳаллож ҳамда Абдумуҳаммад Ҳасан бинни Аҳмад Ҳаририйлар билан суҳбатлашишга муяссар бўлади.

Саҳл Тустарийнинг дастлабки асари «Тавбаи фард» бўлиб, унинг атрофида игво уюштириб, муаллифни халқ орасида бадном қиладилар. Фаридиддин Атторнинг ёзишича Саҳл бутун мол-мулкини рўзгор буюмларию тангаларини қозғоларга битиб, аламон устидан сочади. Кимга нима тушган бўлса олади, яъни халқ Шайхнинг бор бисотини талайди. У пок ва ростгўйлик, ваъз ва сузамолликда беҳамто, калом илмида ҳам купчиликдан устун эди. «Саҳл донишманд ва ҳақиқий воиз эди, минглаб кишилар унинг нутқлари таъсирида тўғри йўлга кирдилар» деб ёзади Фаридиддин Аттор. Саҳл Тустарий 283 ҳижрий йилда Басрада вафот этган. Умрининг охириги йилларида ҳам унинг атрофида 400 мурид жамланган эди. Улимидан сўнг шогирди Муҳаммад бинни Салим ҳикматларини тўплаб, «Минг фикр» номи билан алоҳида китоб қилган. У куплаб марта кучирилган

ва кейинчалик нашр этилган ҳам. Мазкур рисола, исломшуносликда узига хос мавқеъга эга. Бундан ташқари Саҳл Тустарий Қуръонни тафсир этган. Гарчи унинг тафсири бизгача етиб келмаган ёки ҳали топилмаган бўлса ҳам, Ибни Аббос, Ибни Масъуд, Акрама ва бошқалар уз тафсирларида Саҳлнинг бу борадаги хизматларини алоҳида таъкидлаб утганлар. Унинг фикрича ҳар бир мўмин уч. гуруҳнинг «такаббурлар ҳамда гофил подшолар, риёкор қорилар ҳамда аччиқ забон ва нодон сўфилар» суҳбатидан парҳез қилмоги лозим.

Фаридиддин Аттор «Тазкират ул авлиё»сида қуйидагиларни ёзиб қолдирган: «Саҳлнинг умри охирига етган куни тўрт юз шогирди бошига келдилар». Улардан бири:

— Устоз энди сенинг ўрнингда ким ўтириши керак ва ким сенинг минбарингда туриб ваъз айтсин, — деб сўради.

Шогирдлар сафида Шоддил номли габр — зардуштий донишманд бор эди. Қария кўзини базўр очиб деди:

— Менинг урнимга Шоддил утирсин!

Йигитлар гала-говур кўтариб шундай дейишди:

— Пиримиз ақлдан оздиларми? Шунча диндор олим шогирдлари бўла туриб бир зардуштийни ўз ўрниларига тайинлайдиларми?

— Ғавғони бас қилинг-да, бориб Шоддилни ҳузуримга келтиринг, деди у.

Шоддилни ўз ҳузуринида кўрган шайх унга қараб деди:

— Менинг вафотимдан уч кун утгач, аср намозидан сўнг минбарга бориб, менинг урнимда утир ва халққа ваъз айт.

Саҳл шу сўзларни айтди-да бу дунёи дунни тарк этди.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир куни Саҳл бинни Абдулло масжидда ўлтириб эрди, бир кабутар ўзини масжидга ташлади-да ўлди. Саҳл деди:

— Бу соат шоҳ Шужоъ Кирмоний вафот қилди. Анингдин тарих битдилар ва англадиларким, андоқ эрмиш.

* * *

Нақл қилибдурларким, Саҳл бинни Абдулло сув узра юрур эрди, аммо қадами ҳўл бўлмас эрди. Ростмудур, деб Саҳлдан сўрдилар.

Саҳл деди:

— Масжиднинг муаззинидин сургилки, у ростгуй кишидир. Ул киши айтур:

— Мен ани билмасмен, аммо қайси куни гусл қилгали кулга кириб эрди, сувга чўкди. Агар мен бўлмасам, ҳалок бўлур эрди.

Шайх Абу Али Даққоҳ айтур:

— Анинг каромати тўладир, элдан яширмоқ учун сувга чўкиб курсатди.

* * *

Келтирибдурларким, бузруклардан бирлари дебдурларким, одина куни эрди Суҳайлнинг уйига бордим, кўрдимки бир улуг йилон анинг уйида ётибдур. Мен кўрқиб тўхтаб турдим. Суҳайл деди: Киргил. Мен дедим: Эй бузруквор кўрқарман. Суҳайл деди: Имони ҳақиқатга етган киши Худодин узгадин кўрқмасдур.

* * *

Дебдур, хилватда бўлмоқ, элдин узилоқ то ҳалол емагунча рост келмасдир. Ва ҳалол емак Худонинг ҳаққини адо қилмагунча рост келмагусидир. Худонинг ҳаққи эрса тамом аъзони гуноҳдин сақламоқдир.

* * *

Дебдур, ҳар киши бир кеча-кундуз бир вақт таом еса, ул сиддиқларнинг гизосидир.

* * *

Дебдур, ҳеч кишининг ибодати дуруст ва қилган амали холис, яъни Худо учун бўлмас, то ул кишининг қорни оч ва гурусна бўлмагунча.

* * *

Дебдур, солиҳ яъни Худо йулига кирган киши тўрт ишдин қочмагай, то қилур ибодати рост ва маъқул бўлгай: аввал очлиқ, иккинчиси номуродчилик, учинчиси хорлик, тўртинчиси қаноат.

ЖУНАЙД БАҒДОДИЙ

Шарқда «Тож-ал-орифин», «Султон-ал-муҳаққиқин», «Устод-ал-тариқат» номи билан машҳур бўлган Жунайд Наҳовандий (Бағдодий) IX асрнинг 20-йилларида Бағдодда туғилган. Бағдод мадрасаларида таълим олган. Аллома қориси Масоҳибидан (791—857) сўфизм назарияси бўйича таълим олади, бир неча ой унинг суҳбатига бўлади. Жунайд жуда кўп ешларнинг, жумладан Мансури Ҳалложнинг ҳам устозидир. У 91 йил умр кўриб, 910 йил Бағдодда вафот этган.

Жунайд Бағдодий ислом тарихи, назарияси ҳамда сўфизмга доир кўплаб рисолалар ёзган бўлса ҳам, улар бизгача етиб келмаган ёки ҳали топилмаган. Авлиё асарларидан баъзи парчалар, ҳикматлардан намуналар турли манбаларда сақланиб қолган. У сўфизмда жунайдия таълимотининг асосчисидир. Жунайд сўфизмнинг бошқа назариётчиларига, жумладан Боязид Бистомийга қарши улароқ, сўфизм амалиётида масти мустаграқ узидан кетишга нисбатан ҳушёрликни афзал кўради. Зероки ҳушёрлик табиий ҳолат бўлиб, ориф ҳамиша узида бўлиб, ҳушёрлик билан ҳақиқатга етиши мумкин, дейди. Шундай қилиб у сўфистик таълимоту амалиётни исломга яқинлаштиришга интилди. Абу Наср Саррож, Абу Али Даққоҳ, Абулқосими Қушайрий Жунайд тарафдорларидандир. Ислом билан чамбарчас боғлиқ бўлган Қодирия, Нақшбандия сингари сўфизм оқимлари намояндалари Жунайдияни кўллаб-қувватлаган.

Нақлдурким, Жунайд доим рўза тутар эрди. Вақтеки ёронлари келса, уларни ҳурмат қилиб рузасини синдирур эрди. Ва айтур эрдиким, рўза тутқоннинг фазилати ёронларга ёрий бергондин зиёда эрмасдур.

* * *

Нақлдурким, Жунайднинг ва Абубакр Каттонийнинг ораларида минг масала ёшурунуб тургон эрди. Вақтеки Абубакр Каттоний вафот қилур вақти бўлди, васият қилдиким бу масалаларни ҳеч кишига берманглар ва манинг бирла дафн қилинглар. Жунайд айтур: мен ҳам андог дўст тутар эрдиким, бу масалалар халқнинг илқига тушмагай эрди.

* * *

Нақлдурки, Жунайд уламолар тариқасича дастор-фаражжи кияр эрди. Асҳоблари дедиларким, эй падари пири тариқат, на бўлгайким устоз хоотири учун хирқа киймоқни лозим тутсангиз. Жунайд деди: агар билмаски хирқа бирла у ҳосил бўладур, темурдин ва утдин либос кияр эрдим. Лекин менинг ботинимга ҳар дам нидо қиладурларким, эътибор хирқа киймакда эмасдур ва куймакдадур.

* * *

Нақлдурким, Жунайднинг сўзи улғайди ва Сари Сақтий дедиким: санга энди халққа насиҳат қилмоқ керакдур. Жунайд тараддуд қилиб, пирим ва дўстум тургонда сўз демак одобдин эмас деб, сўзга рағбат қилмас эрди. То бир кеча тушида Ҳазрати Саллолоҳи алайҳи вассалламни кўрди. Ул Ҳазрат дедиким, халққа сўз дегил! Жунайд бу сўзни Сари Сақтийга айтгали борди. Эрса Сари эшикнинг тўбасида мунтазир туриб эрмиш. Жунайдни кургач дедиким: то бу дамгача узгалар ҳам халққа сўз айтгил демасун деб тараддуд қилиб юрган эрдинг. Эмди сўз айтурға ул Ҳазратдин амр бўлди. Айтмоқ керак. Жунайд қабул қилди.

* * *

Келтирибдурларки, бузруклардан бирлари Жунайд қошларига келиб эрди. Жунайдни кўрдиларким газаб бирла бир кишига аччиқлаб ўтирибдур. Сўрди: Эй шайх ман эшитиб эрдим, шайтон тўлароқ фарзанди одамга газаб ва аччиқ қилгон вақтда голиб келур. Бу соат сизни курубманким газаб ва аччиқ бирла ўлтурубсиз. Шайтон сиздан қочиб кетодур. Жунайд деди: кўрмадинг ва эшитмадингмуким, бизлар газаб қилсак ва аччиқласак ўзимиз аччиқламасмиз. Балки Худо учун аччиқлармиз. Ночор шайтон ҳеч вақтда биздан қочқондек қочмағусидир. Биздан ўзгаларнинг аччиқ ва газаби ўз нафсининг насибаси учун бўлур. Агар Ҳақ субҳанаҳу ва таоло авизубиллоҳу шайтонир рожийм узи фармон қилмагон булса, ман харгиз шайтондин паноҳ топмас эрдим.

* * *

Келтирибдурларким, Ибни Шарих Жунайднинг мажлисига келиб эрди. Анингдин сурдиларким, Жунайдни нечук кўрдингиз? Дедиким: ўзини худ билмасман ва мунча билурманким, сўзини эшитдимки, Худои таоло сўзини суратга келтуруб, Жунайднинг хоҳишидек анинг тилидин жорий қилур.

* * *

Банда бўлмоқ икки иш бирла собит булур: бири улким ростлик бирла ошкора ва пинҳон Худога муҳтож бўлмоқ. Иккинчи ҳамма ишда Расули Худога иқтидо қилмоқ дебдур.

* * *

Дебдур, банда бўлмоқ тамоми шугулни тарк қилмоқ ва асл тоатга юз келтирмоқ. Банда бу икки ишни ташламоқдир: бири улким, ҳар нимарсаки, нафснинг иззатидур, анга тўхтамоқ, иккинчи улким, сайъ кўшишга эътимод қилмоқ. Вақтеки бу икки иш сандан йўқ бўлса, бандалик ҳаққини адо қилмогонинг бўлур. Билмагайсан, яъни бу неъматни манинг учун халқ қилгон, мани бу неъмат учун халқ қилгон эмас, деб билгайсан. Ҳар кишиким ўз нафсининг нофайзлигини кўрса, дегилким Худои талони сано қилди.

ҲАМДУН ҚАССОР

Абусолеҳ Ҳамдун бинни Аҳмад бинни Умар Қассор Нишопурда руҳоний оиласида дунёга келган. У Шарқда фикҳ ва ҳадис илми данишманди сифатида шуҳрат топган. Қассор Абутороб Нахшабий қулида тарбия кўрган бўлиб, Нишопурда маломатия гояларини кенг тарғиб этишга муяссар бўлган ва халқ оммасини ўзига эргаштира олган шайхдир. Уни ҳатто «сўфилар пайгамбари» деб ҳам юритишади. Саҳл Тустарий ва Жунайд Бағдодийлар унинг гояларини қўллаб-қувватлаган ҳамда Ироқ сўфилари орасида тарғиб этишган. Ҳамдун Қассор 271 ҳижрий йилда Ҳирада вафот этган. У маломатия аҳлининг бош имоми ва пешво шайхи даражасига етган эди. Суфён Суруни ўзига устоз деб билар эди. Абдулло Муборакнинг пири бўлган.

* * *

Дебдур: ҳар кишида бир яхши иш, тоат ибодат кўрсанг анингдин жудо бўлмагилким, шояд анинг баракотидин Худо санга насиба бергусидир.

* * *

Дебдур: мен сизларни икки ишга васият қилайки, албатта амалга келтургайсизлар: ул икки ишнинг бири, одамлар билан суҳбатда бўлмоқ, (иккинчиси) жоҳиллар суҳбатидин йироқ бўлмоқ.

* * *

Дебдур: сўфилар бирла суҳбат қилингизларким, агар ямон иш қилсангизлар улар сизларни улуг тутарлар. Улар улуг тутқондин мен ҳам уларга ухшаш бўлдум, деб галат қилмассизлар.

* * *

Дебдур: ҳар киши бузрукларнинг аҳволига назар қилса, узининг кимлигини билур ва узининг уларча даражага етмагонини ва уларча бўлмагонини англайким, улар қилгондек қилсам ва улар бўлгон ҳолдек бўлсам, андог бўлур эрдим.

* * *

Дебдур: неъматга шукр қилгон улдурки, узингни туфайли неъмат билгайсен, яъни бу неъматни менинг учун халқ қилгон. Мени бу неъмат учун халқ қилгон эмас деб билгайсен. Ҳар кишики ўз нафсининг ноқислигини курса дегилким, Худои таоло ани бино қилсин.

* * *

Дебдур: ҳар қачон бир маст кишини кўрсангким, йиқилодур, қуподур, тараххум қилгинким, мабодо ул балоға мубтало бўлгайсен.

* * *

Дебдур: хушхулқни мен саҳоватдин узга нимарсада кўрмадим. Ва бадхулқни бахилликдин узгада англамадим.

* * *

Дебдур: фақирликнинг ҳолидин тавозеъ зоҳир бўло-
дур. Вақтеки фақирлик дарвешлик бирла такаббур қил-
салар, таъма дунёдорлар такаббурида зиёда қилур.

* * *

Дебдур: ҳар кишини Худои таоло дунё талабига
машҳур қилибдур, иккала дунёда хор ва роҳатдан маҳ-
рум қилгай.

* * *

Дебдур: имоннинг офати пурхурликдур.

* * *

Дунёни хор тутғил, то аҳли дунёнинг олдида азиз
ва улуг булгайсен.

* * *

Дебдур: мотамда нола-фиғон қилиб йигламоқ Ху-
дои таолоға нуҳад қилғон бўлур.

МАНСУРИ ХАЛЛОЖ

Ҳаёти ва фаолияти тилларда дoston бўлган Абумаъ-
фиб Абдулло бинни Аҳмад бинни Абутоҳир Мансури
Халлож IX асрнинг охири ва X асрнинг бошларида
яшаб ўтган машҳур авлиёлардандир. У Форс вилояти-
нинг Ботзо (баъзи сарчашмаларга кўра Тур) мавзеида
858 йили ҳунарманд оиласида дунёга келган. Отаси
пахта тозалаш ва сотиш билан шуғуллангани учун ке-
йинчалик оила Хузистон вилоятининг Товаст шаҳрига
кўчади. Ота-онаси зардуштийлардан эди.

Мансури Халлож дастлабки билимни дорулҳуффоз-
да олади, ун икки ёшида Қуръонни тўла ўзлаштириб,
ёд олади. Шундан сўнг у илмини такомиллаштириш
мақсадида оилани тарк этади. Ва Саҳл бинни Абдулло
Тустарийга мурид бўлади. Тустарий унга «Арбайни Ка-
ломулло», яъни Мусо пайгамбардек чилла ўтириб қиро-
ат қилишни ўргатади. Бу ердаги таълим муҳлатини
утагач, Мансури Халлож Басрага бориб, Ҳасан Басрий
мадрасасида таҳсилни давом эттиради. Шу ерда у маш-
ҳур Ориф Абу Абдулло бинни Умар бинни Усмон Мак-
кий қулидан тасаввуф хирқасини кияди ва Абу Якуб

Иқто Басрийнинг қизига уйланади. Аммо бу орада Халлож билан Басра уламолари, жумладан, устози орасида ихтилоф чиқади. Жунайд Багдодий насиҳатига қулоқ тутган Мансури Халлож Макка сафарини ихтиёр этади. Шундай қилиб 26 ёшида биринчи бор Ҳаж сафарига жунайд. Аҳвозга қайтишда халқ олдида нутқ сузлаш ҳамда ваъз айтишни бошлаб юборади: Замона суфилари билан, хусусан Қашрий ва зоҳирий суфийлари билан дастлабки тўқнашувга дуч келади. Ана шу зиддиятдан сўнг «мен бу эски одатларни тарк этдим» деб хирқасини ечиб, ерга улоқтиради. У ердан Мансури Халлож Хуросонга — сўфистик таълимотнинг асл марказига бориб, 5 йил яшайди. Шундан сўнг Аҳвозга қайтади, у ердан Багдодга боради. Ана шу кезде 400 муриди билан иккинчи дафъа Маккага йўл олади. Шу йиллардан бошлаб мухолифлари унинг атрофида игво ва тўхматлар уюштира бошладилар.

Мухолифларининг ҳар хил найрангларида зада булган Мансури Халлож будда ва моний тарафдорлари билан учрашиш баҳонаси билан Мовароуннаҳр, Ҳиндистон томонларга жунайд. Дастлаб у Синд ва Мултон орқали Кашмирга боради. Бу ерда Аҳвоз ва Тустарнинг зарбофт либосларини қозоғга алмаштириш учун кетаётган карвонга ҳамроҳ бўлиб Чинга боради. Чинда монийчилик тарафдорларининг учоги бўлмиш Турфонда бўлади. Баъзи сарчашмаларда Мансури Халлож туронзаминда ҳам бўлиб, Бухорода бир неча ой яшаб мадрасаларда маъруза ўқиганлиги ҳам қайд қилинган. Мансур бир неча ойдан кейин Багдодга қайтади ва учинчи — охириги марта Ҳаж тавофига отланади. Арофотда Худодан: «Эй Худо! Мени расвои жаҳон эт, токим халқ лаънатласинлар», — деб илтижо қилади. Ҳаждан қайтгач, унинг нутқ ва ваъзларидан бир гуруҳ одамлар «Худолик даъво қиляпти» деб юз угирадилар, таҳдид қила бошлайдилар. Натижада Мансури Халлож Аҳвозга қочиб бориб, уч йил яшириниб яшайди. Ниҳоят айгоқчиларнинг чақуви билан уни тутиб, Багдодга элтиб, зиндонга ташлайдилар. Мансурни ҳибсага олиб, уйини тинтув қилганларида турли шаҳар, вилоятларга жунатилган, тарафдорларидан келган кўплаб мактублар топилади. Уларнинг бирида «халқ сени буюк имом деб атамоқда», деб ёзилган бўлса, бошқа бир номада «ҳамма сени пайгамбар демоқда» деб қайд этилганди.

Бир неча мактубда халқ сени унинг (Оллоҳнинг) узи-сан демоқда қабилдаги сузлар битилганди. У туққиз йил зиндонда банд бўлади. Оқибатда қози калон Абу Умар уни қатл этиш ҳақида фатво тайёрлаб, халифа Муқтадирга қул қўйдиради. Натижада Мансури Халложни 922 йил зул-қаъда ойининг 23-куни, яъни Навруздан етти кун олдин дорга осиб улдириб, бошини кесиб, бутун аъзосини қўйдириб, кулини Дажла дарёсига ташлайдилар. Бу инсоният тарихидаги энг фожиали улимлардан бири эди. Нақл қилишларича, уша йили Дажла суви тошиб, бутун соҳилларини ювиб, Багдод шаҳрига кўп таҳлика солган. Мансурнинг бир неча кун овқатсиз яшаши, баъзан фақат майиз тановвул этиши, ҳар қандай шароитда ҳам инсонга руҳий таъсир эта олиши ҳақида ҳикоятлар кўп.

Мансури Халлождан «Товсин ал-азал вал жавҳар ал-кабир», «Тавсин», «Ал-ҳаёкал», «Ал-кабирият-ал-аҳмар», «Нур ал-асл», «Жисм ал-кабир», «Ал-жисм-ал-сағир», «Бўстон ал-маърифат» сингари рисолалар ҳамда араб тилидаги шеърлардан иборат катта ҳажмдаги шеърлар девони мерос бўлиб қолган. Унинг девони аслида, инглиз ва форс тилларида бир неча марта чоп этилган. Машҳур арабшунос Ибни Надим Мансури Халложнинг қогоз, ҳарир ва бўзга олтин суви билан олий даражадаги хатда битилган 45 та китобини санаб ўтган.

Шарқу Фарбда Мансури Халлож қатлининг сабабини турлича шарҳлаб, таҳлил қилиб келишади. Жумладан инглиз шарқшуноси Эдуард Браун шундай ёзади: «Суфизм тариқати устоз ва авлиёлар тарихини битган ёзувчилар Ҳусайн бинни Мансури Халложни бир мунча ўзгартириброк таништирган. Аммо унинг шўхрати ватандошлари орасида қандай бўлса, ўзга юртларда ҳам ушандай овоза бўлган. Фаридиддин Аттор, Ҳофиз Шерозий ва бошқалар уни мамнуният билан таърифлайдилар. Мансури Халложни Багдод ва унинг атрофида бидъатнома таълимоти учун тутиб, қатл этдилар. Унга қўйилган айб-гуноҳ шундан иборат эдики, у жазба ҳолатида (аналҳақ деб) фарёд қилди. Суфизмда буни ҳол ҳамда важд пайтида Ҳақ жамолини кургандек бўлиб, узини унутиш дейдилар. Унинг гуноҳи шундаки, ана шу ҳолатдаги сирни фош этиб, намоён қилди»*.

* Эрон адабиёти тарихи. 1-жилд. 529-бет.

Ҳақиқатдан ҳам аксарият олимларнинг таъкидлашича дунёвий билим ва исломий аҳкомларни мукамал эгаллаб Ҳаққа етиш мақомига эришган Мансури Халлож узидаги руҳоний қудратни қалбига сиғдира олмай, «аналхақ — мен Худоман» деб фарёд чеккан. Бундан ташқари суфизмдаги пантеистик таълимотга кўра ҳар икки оламнинг яратувчиси — Оллоҳ узи халқ этган нарса ва маҳлуқларда зухур этади, яъни улар мутлақ мойнинг заррачаларидир. Мансури Халлож таълимотининг асосини ана шу нарсада «Тангрининг инъикоси» ташкил этади. Шайхнинг муҳолифлари ана шу жиҳатни ҳисобга олмай, аниқроғи, чуқур тушуниб етмай, уни «пайғамбарлик», «Худолик» даъво этди, деб жохилликка йўл қўйдилар. Ваҳоланки, Мансури Халлож фикрлари негизини исломий маърифат, фарз ва суннатларни собитлик билан бажариш, бу йўлда жонфидалик кўрсатиш ташкил этади.

Мансури Халложнинг илм ўрганиш йўлидаги саботу матонати, муҳолифлари билан булган даҳанаки жанглар жараёнидаги бардоши, эътиқоди учун собитқадамлик билан мардонавор кураши хусусида Шарқда кўплаб ривоят афсоналар мавжуд. Ҳатто турли тоифа машойихлари уни буюк донишманд сифатида алоҳида эъзозлашган. Агар Абу Абдулло Ҳафиф «Хусайн Мансур раббоний олим эди», деса Шиблий «Мен билан Халлож бир нарса-кишимиз, фарқимиз шундаки, мени жинни деб эълон қилишди — қутулиб қолдим. Хусайнни эса унинг ақли ҳалок этди», деган. Чунки у ҳамиша риёзат ва ибодатда бўлиб, тилидан маърифат ва тавҳид нури сочиларди. Бу хислат унинг зиндонбандлиги ёки дорга элтиш жараёнлари баёнида ҳам яққол кўзга ташланади. Нақл қилишларича, зиндонда яна 300 та маҳбус мавжуд эди. Кеч кириши билан Мансур уларга қараб деди:

— Эй бандилар сизларни халос этаман.

Улар дедилар:

— Нега узингни қутқармайсан?

Мансур деди:

— Биз Худонинг бандидамиз, уни ҳурмат қиламиз. Агар истасак бир ишорат билан барча бандиларни бушатгумиз.

Шундан сўнг курсаткич бармоғи билан бир ишора қилувди, ҳамманинг қўлидаги богичлар очилди-кетди.

Улар яна дейишди:

— Эшиклар қулфланган-ку?! Бу ердан қандай чиқамиз?

Бир ишорат қилувди, зиндондан ташқарига туйнуқлар пайдо бўлди.

— Ана энди ҳар бирингиз уз бошингизни қутқаринг, — деди Мансур.

— Сиз биз билан кетмайсизми? — сурашди улар.

— Ҳақдан қурққанам учун чиқиб кетолмадим, — жавоб берди Мансур.

Бу хабар халифанинг қулоғига етгач, у деди:

— Мансур фитна қўзғаб, бир балони бошламоқчи, тезда ўлдириб юборинглар.

Уни судраб дор остига элтишди. Юз минг одам тупланган эди. Мансур тўрт томонга беларво назар соларди-да, «Ҳақ!», «Ҳақ!», «Анал Ҳақ» дерди, холос.

* * *

Нақл қилишларича, ана шу ҳолатда бир дарвеш Мансурнинг ёнига келиб сурабди:

— Ишқ нима?

— Ишқ нима эканлигини бугун, эртага ва индин кўрасан, — жавоб берибди Мансур.

Ҳақиқатда ҳам ўша куни Мансурни ўлдиришибди. Эртасига батамом куйдиришибди, учинчи куни эса, кулларини супириб олиб, шамолга совурибдилар. (Бошқа бир ривоятга кўра Дажла дарёсига ташлабдилар.)

* * *

Нақл қилишларича, Мансурнинг яқин кишилари-дан бири дор остига етиб келиб ундан васият қилишни сўрабди. У шундай васият қилибди:

— Нафсни бажарилиши шарт бўлган нарса билан машғул эт, токим у сени бирон иш билан банд этмасин. Бу ҳол авлиёларнинг ишидир.

* * *

Мансурни ўн икки жойидан банд этиб, дорга олиб бораётганларида кулиб, рақс тушиб бораётган экан, ундан сўрабдилар:

— Бундай хиром этиб боришнинг сабаби нима?

— Наҳоргоҳ — қатлгоҳга бормоқдаман, — жавоб берибди Мансур.

Дор остига етгач, қиблага қараб таъзим қилгач, нарвонга оёқ қуяётганида ундан сўрадилар:

— Ҳол надур?

Мансур жавоб берди:

— У билганни ҳеч ким билмайди.

Шундан сўнг қўлларини банддан тортиб, қиблага қараб муножот этгач, бошини дорга тутди.

Барча унга қараб тош отарди. Бир пайт Шибли лой отди. Мансур чуқур хўрсиниб, «оҳ» тортди. Нега шунча одам тош бурон қилса, миқ этмадингу Шибли лой отса «оҳ» тортдинг, сўради ёнидагилардан бири.

— Улар нима қилишаётганини билишмайди, шунинг учун кечириш мумкин. Шибли эса кура била туриб, тушунган ҳолда лой отганидан хафаман.

Шундан сўнг қўлини кесдилар, қаҳ-қаҳа уриб кулди.

— Нега кулмоқдасан, — сўрайди.

Мансур деди:

— Занжирбанд одамнинг қўлини кесмоқ осондир.

Шундан кейин оёқларини кесдилар. Бир табассум қилди-да деди:

— Бу оёқларим билан замин узра сафар қилардим. Энди бошқа қадамларим билан ҳар икки оламга сафар қиламан. Қўлингиздан келса бу оёқларимни кесинг деди-да кесилган икки қўлини юзларига суртиб, афтини лола ранг этди.

— Нега бундай қилдинг, — сўрашди.

— Мендан қон куп кетиб, рангим сарғайди, деб ўйламанглар учун юзимни қизарттирдим.

— Юзингни қизартирган бўлсанг, нега билакларингни ҳам қонга бўядинг, — яна сўрашди.

— Таҳорат олдим.

— Нега таҳорат оласан?

— Ишқ учун икки ракаат намоз лозим, унга қон билан вузуъ қилса ҳам бўлади, — жавоб берди.

Шундан кейин кўзларини уйиб олдилар. Халқ орасида қиёмат кўпди. Айримлар нола чекишар, баъзилар ҳамон тош отишарди. Кейин эса тилларини кесмоқчи бўлишди. Шунда у деди:

— Бироз сабр қилинг, менинг айтар сўзим бор, — деди-да осмонга қараб хитоб қилди:

— Эй Худо, сени деб менга қилаётган жабрларни асло кам қилмагил. Уларни бу имкониятдан бенасиб

этма. Алҳамдулилло сенинг йўлингда кул-оёқларимни кесдилар, энди эса сенинг дийдоринг учун бошимни дорга тортадилар. Қулоқ-бурунларимни кесиб, яна тош-бўрон қила бошладилар. Шу ердан куза кутариб утиб бораётган бир заифанинг кўзи Хусайнга тушиб деди:

— Уринг бу лаънати, унга Худони тилга олишни ким қўйибди.

Сўнг тилларини кесиб, шомга яқин бошини танидан жудо қилдилар.— Бир табассум билан жон таслим қилди.

Шарқда бу даҳшатли фожа билан боглиқ кўп афсоналар мавжуд. Уларнинг бир қисми Фаридиддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё», Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳат ул-унс», Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг «Тазкират ул-авлиёи туркий» сингари китобларида, Саъдий, Навоий, Муҳаммад Иқбол, Роқимий, Машраб сингари мутафаккирларнинг асарларида зикр этилган, турли муносабатлар билан эслатиб утилган. Энг муҳими Мансур Халлож ўз эътиқоди, маслағи йўлида собитқадамлик, жонфидоликнинг олий намунаси, рамзига айланиб қолган. Мансур Халложнинг шеърлар девони 2001 йили Техронда кўп нусхада чоп этилган.

* * *

Дебдур: тилнинг гўё бўлғони кўнгулнинг хомушлигининг нишонасидур, яъни тилнинг гўёлиғи кўнгулни ҳалок қилур.

АБУБАКР ШИБЛИЙ

Жаъфар Абубакр Шиблий Шарқнинг буюк авлиёларидандур. Унинг ота-боболари асли Уратепалик бўлиб, кейинчалик Бағдодга кучиб боришган. Шиблий 861 йили шу ерда таваллуд топган. Отаси Юнус Аббосий халифаларнинг хос ҳожиби бўлган. У Хайри Нассождан таълим олиб хирқа кийган, Жунайд Бағдодийнинг суҳбатидан файз топган. Ўзининг таъкидлашича йигирма йил турли ровийлардан ҳадис ёзиб олиш, йигирма йил фикҳ асосларини ўрганишга умр сарфлаган. Шиблийга ҳадисларни Муҳаммад Ибни Бассорийдан ривоят қилган. Кейинчалик эса Абубакр Абҳарий, Абубакр Розий, Абусаҳл Саълуний, Хусайн бинни Аҳмад Саффор ва бошқалар ундан ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳақ йулига ута берилгани, ҳамиша илоҳий шавқ даражсида юргани учун халқ уни телба деб, бир неча бор жиннихонага олиб бориб ташлаганлар. Лекин уни барча буюкларнинг буюги деб эътироф этишган. Абдурахмон Суламий, Абулқосим Каширий сингари сўфизм донишмандлари Шиблийнинг ноёб фазилат ҳамда хислатлари ҳақида гаройиб ҳикоятлар ёзиб қолдиришган. Нақл қилишларича, кунлардан бир куни Шиблийни икки учида оташ ловиллаётган чуб кутариб бораётганини кўриб қолишибди.

— Ҳой Шайх, бу оловлар билан нима қилмоқчисан, — сўрашибди халқ.

— Бу оташнинг бири билан дузахни ёқаман, иккинчиси билан эса жаннатни куйдираман, токим халқ Оллоҳ номи билан яшайдиган бўлишсин, — жавоб берибди Шиблий.

Навоийнинг таъкидлашича Жунайд «ҳар бир қавмнинг тожи бор, бу қавмнинг тожи эса Шиблийдир», деган экан.

Шайхдан кўплаб китоблару ҳикматлар қолган. Шиблий 956 йили 87 ёшида вафот этган. Унинг хоки Бағдод яқинидаги Хизрон қабристонидадир.

Хужанд атрофи, Уратепа ҳамда Тошкент вилоятида Шиблий номидаги мавзелар, қишлоғу гузарлар учраши ҳам бу буюк донишманднинг Мовароуннаҳрдан эканлигини тасдиқлайди.

* * *

Шиблий Абдурахмон Хуросонийга айтди: Эй Хуросоний, Шиблийдан узгани ёлғиз Оллоҳ деганини эшитдингми?

Хуросонлик айтди: Мен бирон кун Шиблийнинг Оллоҳ деганини эшитмадим. Шиблий беҳуш бўлиб йиқилди.

* * *

Абдурахмон Хуросоний дебдурки, биров Шиблий уйига келди ва эшик қоқди. Шиблий бош-оёқ яланг эшик кейнига келиб сўрдиким: кимни тилайсен? Деди: Шиблийни. Шиблий дедиким (кофир бўлиб ўлди, Оллоҳ унга раҳм қилмади).

* * *

Ва дебдурки, зоҳир кўзни ҳаромлардан, ботин кўзни Оллоҳдан бошқасига назар солишдан асранг.

* * *

Шиблийдан сўрадилар: Қайси нима ажаброқ? Деди: ул кўнгилки Тенгри таолосини танигай ва анга осий бўлгай.

* * *

Анга дедилар, хуш семизсен ва муҳаббатеки сен даъво қилурсен, тақозои семизлик қилмас. Дедиким, қалбим ишқибозлик қилди, таним беҳабар қолди. Агар хабардор бўлганда семирмас эди.

* * *

Шиблий мавт маризидан бир жума куни узида хуф-фат кўрди. Бакирға дедиким, масжидга мани тегур. Ул қўллаб элтурда биров йулиқди. Шиблий дедики, тангла бу киши бирла ишимиз бор.

Бакир дебдурки, намоз қилиб келган оқшом Шиблий дунёдин ўтди. Тангласи манга дедиларким, фалон маҳаллада бир солиҳ бор. Анинг ғусли учун ул кишини келтурмак керак. Ул кишининг уйини топиб эшик қоқдим. Эшик кейинига келиб сўрдик: Шиблий улдиму? Мен таажжуб бирла сўрдимки, қайдин билдингки Шиблий ўлди? Ул дедиким, эй нодон, ул қайдин билиб эрдиким манинг бирла иши бор бўлғусидир. Эшик очқоч кўрдим, ҳамул киши эрдик бурунқи кун Шиблий деб эрдик, тонгла анинг била ишимиз бор.

АБУНАСР САРРОЖ ТУСИЙ

Шарқда Товус ал-Фақра лақаби билан шуҳрат қозонган Абунаср Саррож хижрий IV асрнинг буюк машо-йихларидан бири ҳисобланади. У Абумуҳаммад Мурташ қўлида тарбияланган. Сари ва Саҳл сингари буюк машо-йихлар суҳбатида бўлиб, дуосини олган. Ёшлигида ҳадис ва калом илмида беназир бўлиб етишгач, замонининг риёзатшуносларидан дарс олиб, бу соҳада ҳам камолот касб этган, Тус ва Нишопур мадрасаларини тугатган.

Қуръондаги сўз ва оятларни шарҳлашда ҳеч ким Абунаср Саррож даражасига ета олмаган. Шунинг учун ҳам рамазон ойида Бағдодга келганда шаҳарнинг энг улкан жомеъ масжиди ҳисобидан унга хос ҳужра ажра-

тиб бердилар ва имом этиб тайинладилар. Натижада ҳайитдаги саҳобалар намозига имомлик қилдилар. У 378 йили Бағдодда вафот этган. Айрим манбаларда қабри Тусда, деб ёзилган. Абунаسر Саррож сўфизм тарихи ва назарияси, ҳадис илмига оид ва Қуръон тафсири каби ўнлаб китобларнинг муаллифидир. Улардан энг муҳими «Ал-маъфи-ал-тасаввуф», «Ломеъ» рисоаларидир. Бу китобларда муаллиф, бир томондан, исломшунослик тарихини даврларга ажратиб, исломшуносларни икки гуруҳга бўлиб мукаммал ёритса, иккинчи томондан, сўфизм назарияси ва бу соҳадаги қарашларни, сўфизм ва ислом дини масаласини содда бир тилда баён этган.

Нақл қилишларича, қиш кечаларидан бирида катта бир жамоа тўпланиб, маърифат хусусида баҳс юритаётган экан. Учоқда ловиллаб олов ёнаётган экан. Абунаسر Саррож ўзини йўқотадиган бир ҳолатга келибдида бошини олов устига қўйиб, Оллоҳга сажда қилибди. Бу ҳолатни кўрган муридлар кўрққанларидан тумтарақай қочибдилар. Эртаси келишса Шайхлари сиҳат-саломат утирган эканлар. Муридларидан бири сўрабди:

— Устод! Биз Сизни юз-кузларингиз куйиб кетди, деб уйловдик, бу ҳолни қандай тушуниш мумкин.

— Кимда ким бу даргоҳга ўзини тикса, оташ уни куйдира олмайди, — жавоб берибди Саррож ва қўшиб қуйибди: Ишқ ошиқлар қалби ва кўксигади оташдир. У Оллоҳ изнидан ташқари нарсаларнинг барини куйдиради.

* * *

Саррож дебдур: ишқ бир ўтдурки, сийнада бўлур. Вақтеки ошиқлар қарор топса ҳар нимарсаким Худодин узгадур, куйдуруб ани кул қилур.

* * *

Дебдур, ибн Исломдин эшитдим, ул дедики Худога булса, Худодин худойи учун булур. Чунончи, офатеки намозда кўнгулга тушса, ул намоз Худо учун булса, ул намозни на тарозига солмаслар ва на ҳисобга олмаслар. То кўрарсанки худойи учун эрди, Худо учун булди.

Дебдур, адаб борасига келганда халойиқ уч қисм бўлур: аввал дунёнинг одоби улдурки, осиг сўзламанг. Ва подшолар расмларида иззат қилмоқни ўзига лозим тутгай. Ва дигар дарвешларнинг одоби: кўнгулни ориғ тутмоқ ва асрорни махфий сақламоқ ва ваъдага вафо қилмоқ ва қилур ишда вақтни уткармагай. Ва дигар фириб ёвуқлуқ ҳосил қилгон вақтда кўнгул ҳузури вақтида ва талаб вақтида қилгон ишини ишга назар қилмагай.

АБУЛАББОС ҚАССОБ

Абулаббос Қассоб Аҳмад бинни Абдукарим IV ҳижрий асрнинг иккинчи ярмида яшаб ўтган буюк донишмандлардан биридир. У хусусий муаллимларда ва Нишопур мадрасасида таълим олган. Муҳаммад бинни Абдулло Табарий кўлидан хирқа кийган. Абул Ҳасан Харрақоний бир неча ой давомида Қассоб хонақоҳида бўлиб, ундан таълим олган. Гарчи у зоҳирий билимларга таважжуҳ қилмасада, аммо барча билимларни тез ўрганиб, шу соҳа бўйича ўзгаларга дарс айта оларкан. Хусусан исломшуносликда беназир устод даражасига етган.

Фаридиддин Атторнинг ёзишича, Абулаббос Қассоб, риёзат, каромат, фиросат ва нафосат бобида катта шуҳрат қозонган. Нақл қилишларича, Шайх Абусаид Абулхайр Қассоб билан яқин алоқада бўлган, улар ўртасида баҳсу мунозаралар бўлиб турган. У жавонмардлик ва саҳоватда ягонаи даврон, омили мамлакат эрди, яъни мамлакат ишини ислоҳга келтирувчи эди, деб ёзган Муҳаммад Сиддиқ Рушдий.

Шайх Абусаид Абулаббосга дебдур: агар сандин сўрасаларким, Худои таолони танирмусен? Танурмен, демагинки, ширк келтурган бўлурсен ва агар танимайдурмен, десанг кофир бўлурсен. Бу янглиг дегилки Худои таоло фазли карами бирла мани ўз зотига доно қилди ва танитди.

* * *

Дебдур: Пири муршидлар синадурлар, уларга қаролсанг андог кўрсангким ўзингни кўрар эрдинг.

* * *

Дебдур: Саодатманд ул бандадурки, ани ўзига кўрсатибдурлар.

* * *

Дебдур: Жавонмардлик авлиёлар халойиқга роҳат еткурурлар.

* * *

Дебдур: Яхшиларнинг суҳбати бандани Худога ёвуқ қилур.

* * *

Дебдур: Суҳбат ул киши бирла тутингларким, зоҳиру ботинига анинг суҳбатидин равшанлик пайдо бўлгай.

* * *

Дебдур: Дунё нажосатдур, андин нажосатроқ ул кўнгулдурким, Худои Таборак ва Таоло ани дунёнинг ишқига мубтало қилгон бўлгай.

* * *

Дебдур: Таъма қилгон жавонмардлик эрмасдур ва манъ қилгон ҳам жавонмардлик эрмасдур. Ва халқни ва халқ ҳожатини Худога деса хуброқдурким, халқ ҳаммадин Худога ёвуқроқдур.

* * *

Дебдур: бир киши Шайхнинг олдига келди ва дедиким, мен Ҳажга бормоқни хоҳиш қилибман. Шайх дедиким: Отанг ва Онанг борму? Деди: Иккаласи ҳам бордур. Шайх деди: Боргил, уларнинг ризосини излагил.

* * *

Бир куни Шайхнинг қошига бир киши келиб дедиким: Эй Шайх, сиз ҳеч каромат кўрсатмайсиз? Шайх деди: Ман каромат кўрмайдурман ва билмайдурман. Аммо бунча биладурманким, ибтидои аҳволимда ҳар

куни бир қўйни ултуруб, лаганга солиб, бошим узра кутарур эрдим. Ва кўча-бакўча, шаҳар юрур эрдим. Бу янглиг қилиб гўшт сотиб суд топар эрдим. Бу кун андоғ эрмасдурки, олам халқи машриқдин магрибга мани кўрмак учун утук атрофдадурлар. Ҳеч каромат бундин зиёд бўлмас.

МУҲАММАД ҲАФИФ

Шайх Абуабдулло Ҳафиф 241 хижрий йили Шероз вилояти ҳокимининг қўшин бошлиги хонадониди дунёга келган, онаси нишопурлик бўлган. У дастлаб шайх Абулаббос бини Аҳмад бинни Яҳедан тарбия олади. Ёшлигиданоқ илоҳиёт, ислом асослари ва тасаввуфга шайдо бўлгани учун «Ҳафиф» лақабини олган. Нақл қилишларича, у бир кеча-кундузда ифтор маҳалида етти дона майиз еган халос. Шундан сўнг у ҳадис илмига қизиқади. Бу борада у Абдулло бинни Аҳмад Шордоний ҳамда Абдулло бинни Жаъфар Арзгонийлардан дарс олади.

Ҳафиф Жунайд Бағдодий суҳбатида бўлгач, Абумуҳаммад Равимдан суфизм назариясини тугал ўрганиб, унинг қўлидан хирқа кияди. Жарири Абулаббосдан дарс олади, зиндонда Мансури Ҳаллож билан бахслашишга муяссар бўлади. Бундан ташқари Ҳафиф 20 йил ризат ва маърифат йулида жавлон уради, ҳамиша шолча ёпишиб юрарди, тўрт марта Ҳажга бориб, Шому Мадина шаҳарларини пиёда кезиб чиқади. Ҳафиф Маккада Абулҳасан Мазин, Абуали Рудборий, Абубакр Катоний, Абуяқуб Наҳржурий сингари машойихлар суҳбатида бўлган.

Муҳаммад Ҳафиф жаҳонгашта шайхлардан бўлган. У Марказий Осиё шаҳарларида, Ҳиндистону Сарандиб (Цейлон) да бўлиб, будда уламолари билан мунозара қилган. У замона шайхларидан Ҳорис Масоҳибий, Абулқосим Жунайд, Абумуҳаммад Равим, Абулаббос Ато ва Убру бинни Усмонларни илм ва ҳақиқатни бир билган донишмандлар сифатида алоҳида эҳтиром қиларди. Шайх 40 йил умр куриб, 281 хижрий йилда Шерозда вафот этган.

Муҳаммад Ҳафифдан ислом тарихи, суфизм назарияси ва амалиётига доир ўнлаб илмий рисолалар мерос қолган. Улар ўша давр исломшунослари, илм-адаб аҳли томонидан илиқ кутиб олинган. Унинг «Шарҳ ал-фақр», «Шарҳ ал-фазойил», «Ал-фусул фи-ал савол», «Ал-савомеъ ал-манқатайн», «Ихтилоф ал-нос фи ал-руҳ», «Ал-муфрадот», «Ал-жомеъ ал-тафриқа» сингари рисолалари кўплаб нусхаларда кўчиртирилиб, кенг тарқатилган. «Шарҳ ал-фақр»нинг шуҳрати ҳақида муаллиф шундай хотирлайди: «Ушбу китобни ёзиб битиргач Абубакр Зайд номли дўстим унинг нусхасини менидан сўраб олди. Фақат ҳеч кимга кўрсатмайсан, деб таъкидладим кўлёмани унга бературиб. Иттифоқо бир кун бир қанча машойихлар суҳбатида бўлиш насиб этди. Буни қарангки, Абубакр менинг ўша китобимни уларга ўқиб берар, ҳамма бошини қимирлатиб офаринлар айтишарди. Шу пайт улардан бири:

— Бу китобнинг муаллифи ким, — деб сўраб қолди.

Абубакр мени кўрсатди. Бу орада намоз вақти бўлди. Барча мени имомликка утишимни сўрадилар.

— Йўғ-е, устод шайхлардан бири имомликка утишсин, мен ҳали бу мартабага муносиб эмасман, — дедим мен.

— Шундай китобни ёзган одамнинг имоматга утиши вожиб, — сўзларида қатъий туриб олишди улар.

Шарқда буюк Шайх Ҳафифнинг илмий салоҳияти-ю, машриқзамин бўйлаб саёҳатлари хусусида кўплаб ривоят ҳамда нақллар мавжуд.

* * *

Нақл қилибдурларким, Абдулло Ҳафиф айтур: бир дарвеш киши манинг қошимга келди. Ман гурусна эрдим. Эраса очлиқнинг асарин англаб мани уйига олиб борди. Бир нон ва бир пора гўшт манинг олдимга қўйди. Гўшт андак бўйлаб эркан, кўнглумда кароҳит бўлиб, гўштни емадим. Дарвеш дедиким:

— Егил ҳалолдир.

Ва мен емадим. Дарвеш ман гўштни емаганим учун тула хижил бўлди. Андин сўнг ман Ҳажга сафар қилдим. Бисёр жамият бирла йўлга кирдук. То боргунча йўлда озук ва егали ҳеч нарсам йўқ эрди. Ва мен сабр қилур эрдим. То ўлгунча бўлдумки бир неча ҳалга бир эт сотиб олиб, кабоб қилдим ва егали қасд қилиб

эрдим, ул дарвешнинг меҳмон қилғони ва мен гуштни емаганим ва дарвешнинг хижил булғони ёдимга тушди. Дарҳол тавба қилдим. Чун Ҳаж қилиб ёндим, эрса ул дарвеш ёнига бориб узр айтдим.

АБУЛҲАСАН ХАРРАҚОНИЙ

Шайх Абулҳасан Али бинни Салмон Харрақоний ёки Али бинни Аҳмад Шарқнинг буюк орифларидан ҳисобланади. У шу тоифа орасида ўта хур фикрлиги, инсонпарварлиги, ҳунарпешалиги билан алоҳида ажралиб туради. Абулҳасан ҳижрий 351 йили Қумиснинг Харрақон қасабасида дунёга келиб, 425 ҳижрий йилда уша ерда 74 ёшида вафот этган. Замонасининг машҳур донишманди, Шайх Абулаббос Аҳмад ибн Муҳаммад Абулкарим Қассоб Илми қўлида тарбия топган.

Кўҳна сарчашмалардаги маълумотларга қараганда Харрақоний йигитлигидаёқ эл огзига тушган. Шунинг учун ҳам машҳур шайх Абусаид Абулхайр, қомусий билим соҳиби Ибн Сино, шоир, ёзувчи ва давлат арбоби Носир Хисрав, ҳатто султон Маҳмуд Ғазнавий унинг суҳбати ва зиёратида булишган. Машҳур Шайх Абдулло Ансорий бир неча йил Харрақонда Шайхнинг нафаси бобаракотидан файз топиб, камолга етганлар.

Абулҳасан Харрақонийнинг дунёга келишини 170 йил бурун Харрақондаги буюклар мазорини зиёрат қилгани келган Боязид Бистомий «бу ердан буюк бир шахснинг ҳиди келяпти, унинг номи Али, куняси Абулҳасан бўлади» деб башорат қилган экан. Харрақоний эса, йигитлик палласида ўн икки йил давомида Боязид қабрини зиёрат қилиб, намоз ўқиб, унинг руҳи покидан бонасиб этишни Оллоҳдан сўраган экан. Умуман Харрақонийнинг ҳаёти, илм, ҳунар ўрганиши, каромати, фаолияти, буюк донишмандлар билан мусоҳиблари хусусида кўп нақлу ривоятлар мавжуд. Уларнинг айримлари даҳо санъаткор ва ориф Атторнинг «Тазкиратул авлиё»сида зикр этилган. Абулҳасан машриқзамин орифлари орасида ишқи кулл ва башариятга хизмат қилиш гоёси учун курашган машойихлардандир. У ўзини Боязид Бистомийнинг руҳий шоғирди,

деб биларди. Унинг хонақоҳи тириклигида ҳам, вафотидан сўнг ҳам халқнинг севимли маскани, илму маърифат учоғи, бева-бечораларнинг суйанчиги эди. Зоҳирий илм намояндаларидан Ибн Сино ва Носир Хисравларнинг ҳам бу хонақоҳда бир неча ой давомида таҳсили илм курганлари ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Уз замонасидаёқ «Шайхул машойих» унвонига соҳиб бўлган Харрақоний ҳаёти давомида жуда куп одамларни зулмдан, жоҳилликдан рост йулга ҳидоят қилган. Жумладан, Султон Маҳмуд Аёз ва Канизаки билан келганда «номахрамларни» хонақоҳдан чиқазиб юбориб, Султон билан хос суҳбат қуради. У менга маслаҳат беринг деганда «Турт нарсага эътибор бер дейди: жамоатсиз намоз ўқима, Худонинг бандаларига раҳм ва шафқатли бўл!». Энди мени дуо қилинг деди: «Оқибатинг Маҳмуд бўлсин» деди. Шунда Маҳмуд Шайх олдига зар тукди. Шайх тутмача-тутмача доруларни Маҳмуд олдига қўйди-да:

— Егин, — деди.

Маҳмуд уни олиб огзига солиб, ютмоқчи бўлувди, ютолмади — томоғига тиқилиб қолди.

— Томоғингга тиқилдимми? — сўради Шайх.

— Ҳа, шундай, — деди Султон.

— Сенинг бу зарларинг ҳам бизнинг томоғимизга тиқилиб қолишини истайсанми? — деди Шайх истеҳзо билан, — буларни ол, биз зарни уч талоқ қилганмиз.

— Бирон бир қисмини бўлса ҳам олинг, — деди Султон.

— Йўқ, ололмайман, — деди Шайх.

— Ундай бўлса, бизга ўзингиздан бирон бир эсдалик беринг, — деди Султон.

Шайх бир эски кўйлагини унга тақдим этди.

Кетишда Шайх Маҳмудни ўрnidан туриб, кузатиб қўйди. Шунда Маҳмуд:

— Келганимизда илтифот кўрсатмадингиз, яъни ўрнингиздан кўзголмадингиз, энди бўлса, туриб кузатмоқдасиз, бунинг боиси нима? — деди.

— Менинг ҳузуримга подшоҳлик билан ва имтиҳон этмоқ учун келиб эдинг. Энди бўлса, дарвешлик руҳида бўлиб, шоҳлик қуёши тобланиб турибди. Олдин

подшоҳлигинг учун турмаб эдик. Энди эса, дарвешлигинг учун туриб, тавозеъдамиз, — дебди Шайх.

Абулҳасан Харрақоний илмий, бадиий ижод билан муттасил шугулланган. Муҳаммад Алининг «Райҳон-ул-араб», Ризоқулихон Ҳидоятнинг «Риёз-ул-орифан» китобларида Харрақонийнинг қуйидаги асарлари қайд этилган:

1. «Рисолаи ал-хоиф ал-хоим мин лазма аллоим».

2. «Фавотеҳ ал жамол ва гайри инҳо».

3. «Нурул улум». Бу китобдаги баъзи мулоҳазалар «Рафеъ» мажмуасида чоп бўлган. Қуйидаги рубоийлар шайх қаламига мансубдир:

*Асрори азалро на ту дони, на ман,
Ва ин ҳарфи муаммо на ту хони ва на ман.
Ҳаст аз паси парда гуфту гӯи ману ту,
Гар парда барафтад на ту мони ва на ман.*

(Азал сирини на сен билурсан, на мен, бу муаммо ҳарфини на сен уқий оласан, на мен. Парда остида сену мен ўзаро суҳбат қурамиз, агар парда тушиб кетса, на сен қоласану ва на мен.)

*Он дӯстки диданаш биорояд чашм,
Бедиданаш аз гиря наосояд чашм.
Мо рози барои диданаш бояд чашм,
Гар дӯст набинад ба чикор ояд чашм.*

(Дӯстни куриш кузни яйратади, уни курмаса йиғидан куз тухтамайди. Дӯстни куриш учунгина бу куз керакдир бизга, агар дӯстни курмоққа ярамаса, бизга бу кузнинг нима кераги бор.)

Нақл қилишларича Харрақонийнинг бир ўгли бўлиб, ганимлари уни қурбон ҳайити куни ўлдиришибди. Шайх фарзанди дафнидан сўнг Оллоҳ даргоҳига муножот тарзида қуйидаги рубоийни ўқибди:

*Хошоки ман аз ҳукми ту афғон кунаме,
Бо худ нафси хилоф фармон кунаме.
Сад қурратулайн дигарам боисти,
То рӯз чунин баҳри ту қурбон кунаме.*

(Эй тангрим, мен сенинг ҳукмингдан фиғон чекмайман, нафсимга хилоф фармон қилмайман, кузни юмиб очгунча юз асрор курсата олурсан, ҳар куни сен учун шундай қурбон қила олгум).

ХАРРАҚОНИЙ ВА ИБН СИНО

Юқорида таъкидлаганимиздек замонасининг кўпгина олимлари, шайху давлат арбоблари Абулҳасан Харрақонийнинг зиёратида бўлган, унинг дуосини олган. Тиббиёт билимининг буюк донишманди, файласуф адиб Абу Али ибн Сино ҳам шайхнинг зиёратида бир неча маротаба бўлган. Фаридиддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё»си ҳамда Жалолиддин Румийнинг «Маснавий-маънавий» китобида ана шу мулоқотлар хусусидаги нақллар келтирилган. Улардан бирида Ибни Синонинг Харрақонийни зиёрат қилгани келганида шайхнинг шерга ўтин юклаб келаётганини кўрган воқеаси ҳикоя қилинса, иккинчисида бевосита руҳий қудрат ифодаси кўзга ташланади. Ривоят қилишларича Ибни Сино Сараҳсга келганида Шайхни зиёрат қилгани Харрақонга борибди. Абулҳасан ҳузурига кириб, меҳмондорчиликда бўлиб, суҳбатлашиб утирганда қўққисдан:

— Кечирасиз меҳмон, мен девор ураётувдим, лойим қотиб қолмасин, — дебди-да кўча деворининг йиқилган жойини уришга киришиб кетибди. Шу пайт Харрақонийнинг қулидаги теша учиб тушибди.

Ибни Сино сакраб туриб уни олиб бермоқчи бўлган экан, теша муаллақ кўтарилиб бориб, деворкашнинг қулига тушиб қолибди. Ибни Сино Шайхнинг каромати олдида бош эгиб, ҳайратдан донг қотиб қолибди.

ХАРРАҚОНИЙ ВА АБУ САИД МЕХНАВИЙ

Абу Саид Абулхайр Меҳнавий Харрақонийнинг кекса замондошларидан ҳисобланади. Бу икки буюк инсонлар бир-бирларини ҳаддан зиёд эъзозлаган. Абу Саид Шайхнинг хонақоҳида олти ойлаб қолиб кетган. Уларнинг дўстлиги ҳақида «Нурил улум», «Тазкират ул-авлиё», «Асрор ул-тавҳид» сингари кўплаб китобларда ҳикоятлар ёзиб қолдирилган. «Мен гишт эдим, Харрақонга боргач, гавҳар бўлиб қайтдим» деган экан Абу Саид Абулхайр. «Асрор ул-тавҳид»да уқиймиз: «Шайхимиз Харрақонга етгач, тўғри хонақоҳга борибдилар. Абулҳасан ўша ерда эканлар, дарҳол уринларидан

таъзим билан турибдилар ва масжиднинг уртасигача Шайхга пешвоз борибдилар ва бир-бирлари билан кучоқлашиб куришибдилар. Шунда Абулҳасан дебди: яра дардига малҳамни мана шундай қўядилар. Бундай муборак қадамга жон нисор этса арзийди». Шундан сўнг Абулҳасан шайхимизни ўзининг ўрнига утиришга ундабди. У киши унамагач, икковлари масжид саҳнида утириб, суҳбатни давом эттирибдилар. Ҳар икковлари маслак ва ақидада, халқпарварликда бир тан, бир жон бўлган.

ШАЙХ АБУИСҲОҚ КОЗАРУНИЙ

Шайх Абуисҳоқ Иброҳим Козаруний 352 ҳижрий йилда Шероздан унча узоқ бўлмаган Козарун қишлоғида ўрмончи оиласида тугилган. У ёшлигиданоқ камбағал отасига кўмаклашиш билан бирга Қуръонни ўрганишга ҳам жиддий киришади. Абуисҳоқ Басралик Абу-тамом ва шомлик Абу Али Муҳаммад бинни Исҳоқдан Қуръонни мукаммал ўрганади, Муҳаммад Ҳафиф суҳбатида бўлади; Абу Али Ҳусайн Муҳаммад қулидан хирқа кияди. У Шайх Оғар билан Ироқ ҳамда Ҳижозга сафар қилган, Шайх суҳбатидан файзу баракат топган. Абуисҳоқ 388 йили Ҳаж сафарига бориб, Худонинг уйида муқим хизматга қолмоқчи бўлади, аммо ерлик халқ ранжитгани учун Козарунга қайтиб кетади.

Бу ерда у хонақоҳ, масжид ҳамда работ қурдиради. Қишлоқ аҳолисининг аксарияти зардуштийлар бўлгани учун бу иш анча қийин кечади. Ҳатто икки томон ўртасида қуролли тўқнашув ҳам юз беради. Охир оқибатда Шайх ўз ниятига эришади. Шайх 424 ҳижрий йили вафот этган. Унинг қабри ўз қишлоғидадир. Унинг каромат ва риёзатлари ҳақида ҳикоят ҳамда нақллар халқ орасида кенг тарқалган. Улар Муҳаммад бинни ал-Ҳатиб томонидан араб тилида битилган. «Фирдавс ал-муршидия фи асрор ал-самдия», «Мурсал ал-аҳ-рор» китобларида тўпланган ва анча муфассал баён этилган.

АБЎСАИД АБУЛХАЙР

Ҳозирга қадар машҳур шоир, забардаст олим, уз даври донишмандлари-ю, давлат арбобларини узига ром этган Шайх Абусаид Абулхайрнинг ҳаёти, шахсияти, туғилган йили-ю, ватани ҳақидаги фикрларда ихтилофлар мавжуд эди. «Тавҳид ул-асрор» китобининг нашр этилиши (Техрон, 1998 йил) бу масалага аниқлик киритди. Абусаид Фазлуллоҳ бинни Аҳмад, бинни Муҳаммад бинни Иброҳим Абулхайр 967 йили ҳозирги Туркманистоннинг Меҳна қишлоғида дунёга келди. Унинг боболари Ҳоварон даштида чорвачилик билан шуғулланган. Отаси Аҳмад — Бобулхайр Меҳнада дору сотувчи дукондор бўлган. Аини пайтда у забардаст олим, нажжор, моҳир ганжкор ва наққош бўлган. Унинг Меҳнада мустаҳкам хонақоҳи бўлиб, бинонинг эшигу деворларига Султон Маҳмуд, сипоҳийлари-ю жанговор филларининг сурати ганж ва ёгоч уймакорлигида тасвирланган эди. Хонақоҳ ҳамиша шоиру уламолар билан гавжум эди.

Абусаид Абулхайрнинг болалик ва усмирлик йиллари ана шу муҳитда утди. У Қуръон ҳофизлигини Хурсоннинг машҳур қориларидан Абумуҳаммад Инозийдан ўрганди, каломи бадеъ бўйича эса муфти ва адиб Абусаид Инозийдан дарс олди. Ун бир ёшида зукко шеърдон, хушовоз қори сифатида эл огзига тушади: шоир Жаҳмий ижодидан 3 минг шеърни ёддан ўқийдиган бўлади. У ўқиган китобларини шарҳлаб, тушунтириб беришда ҳаммадан узиб кетганди. Шундан сўнг Абусаид отаси билан муттасил тарзда сўфиларнинг «самоъ мажлиси»га қатнай бошлади. Бу орада Марвга бориб Абу Абдулло Ҳазрийдан таълим олди: араб тили, ислом асосларини эгаллади. Ҳазрий вафотидан сўнг Абусаид Абубакр Қаффол ҳузурига бориб, беш йил давомида фикҳни ўрганади, «Қаффол Марвазий» тахаллуси билан шеърлар ёза бошлади. Абу Али Санжий, Носир Марвазий, Абумуҳаммад Жувайнийлар ҳам Абусаидга ҳамсабоқ эдилар. Бўлажак аллома 22 яшарлигида Марвда ўқиб, «Саҳиҳи Бухорий»ни шу ерда Абу Али Шабуийдан ўрганади. Шундан сўнг Абусаид Сарахсга бориб замонасининг буюк алломаси Абу Али

Зоҳир бинни Муҳаммада Фақеҳдан тафсир санъати, пайгамбаримизнинг ҳаёти ва фаолиятлари буйича дарс олади; тасаввуф назариясини Луқмоний Сарахсий ҳамда Абулҳасан Сарахсийлардан эгаллайди. Энди мадраса таҳсилани тарк этиб, унлаб сўфий алломалар ҳузурида илмини такомиллаштиради:

Абулаббос Қассоб Омулийдан муборак хирқа кияди; Табаристон, Харрақон, Марв, Астробод, Тус, Нисо шаҳарларига сафар қилиб, Абулҳасан Харрақоний, Абулабдулло Достоний, Аҳмад Наср Толиқоний, Бибик Сеторий (Бибик Сарроф), Абуали Даққоқ, Маъшуқ Тусий, Абубакр Тусийлар билан суҳбатлашишга муяссар бўлган. Хуллас, Абусаид Абулхайр замонасининг барча алломалари эътироф этган забардаст донишманд, толмас мураббий бўлган. У 1049 йили вафот этган. Қабри — мақбараси ҳозир ҳам Меҳнада мавжуд. Уни ерли халқ «Мона бобо мозори» деб аташади. Истеъдодли мутаржим ва мунаққид Э. Очиловнинг «Муборак сарчашмалар» китобида Абусаид ҳақида қимматли мулоҳазалар баён этилган.

Абусаид Абулхайр узидан кейин куплаб рисоалар, шеърлар қолдирган, юзлаб шогирдлар етиштирган буюк донишманддир. Абу Али Фарюмодий, «Хужжат-ул-ислом» Муҳаммад Ғаззолий, Озорбайжонда 400 хонақоҳ қурдирган Абунаср Шервоний бевосита Абусаид шогирдларидандир. Абусаид Абулхайр узигача бўлган даврдаги сўфизм назариясини замонасига пайваст этди, ривожлантириб, кейинги наслларга етказишга хизмат қилди. У Боязид Бистомий ва Мансури Халложларни узига «пир» деб билиб, улар таълимотини давом эттирди. «Мағрибу Машриқда ҳолат илмида Мансури Халложга тенг келадиган донишманд йуқ» деган эди у. Алломанинг бутун умри Башир Ёсин, Ҳасан Сарахсий, Бобуи Ховароний, Абдураҳмон Сулабий, Абулҳасан Машшоний, Буали Сиёҳ, Абуали Даққоқ, Абулқосим Гургоний, Айнулқуззот Ҳамадоний, Абулаббос Шаққоний, Абумуслими Форсий, Абужаъфар Банжирхузий, Абуисҳоқ Козуруний сингари юзлаб алломалар даврасида ўтди. Абулхайр замонасидаги диний ва дунёвий билимлар пешволари Абулҳасан Харрақоний ҳамда Абу Али ибн Синолар билан бир неча бор учрашиб, суҳбатлаш-

ган; дунёвий, руҳий-илоҳий билимлар буйича баҳслашган; Ибни Сино билан доимий муқотибада бўлган.

Афсуски, ана шу буюк олим ва шоирнинг ижодий мероси бизгача тула етиб келмаган. Шайхнинг каромату риёзатлари ҳақидаги ҳикоятларнинг бир қисми ва рубоийларидан бир қанча намуналар «Тавҳид-уласрор» ёки «Мақомоти Абусаид Абулхайр» китобида сақланиб қолган. Рубоийларида шоир ижтимоий-фалсафий, суфистик гояларни ифодалаш билан бирга илм урганиш, касб эгаллаш борасида, ахлоқ-одоб хусусида, инсондўстлик, меҳр-оқибатли бўлиш ҳақидаги мулоҳазаларини ҳам инъикос эттирган; ишқу маърифат омукта тасвирланган:

*Маро ба жуз ин жаҳони дигар аст,
Жуз жуъзаҳу фирдавс маони дигар аст.
Қаллоши ва ошиқи сармоџи мост,
Қурраи ва зоҳиди жаҳони дигар аст.*

(Бизнинг жаҳонимиз бу жаҳондин ўзга жаҳондир, дўзах ва жаннатдан ўзга маконимиз бордир. Фидоий ошиқлик бизнинг насибамиздир, қорилик ва зоҳидлик ўзгалар дунёсидир).

*Дар дида ба жои хоб об аст маро,
Зероки ба диданат шитоб аст маро.
Гўянд: бихусб, то бахобаш бини,
Эй камхирадон жои хобаст маро.*

(Дидамизда уйқу ўрнига ёшдир бизнинг. Зероки сени кўришга шошилурмиз. Ухла, тушингда кўрасан, дейишади. Эй нодонлар бизда уйқуга урин йўқ).

Ҳамадон сафари пайтида Сарахсга тушган Ибни Сино Абусаид Абулхайрни қидириб ҳужрасига борибди. Улар уч кеча-кундуз шайх ҳужрасида қолиб кетишибди. Туртинчи кун бомдоддан сўнг дўстлар хайр-хўшлашиб, Ибни Сино қарвон саройга, Абусаид мадрасага қараб йўл олишибди. Қарвонсаройда қуршаб олган дўстлари Ибни Синодан сўрашибди:

— Абусаид Абулхайр қандай одам экан? Унинг илмий қудрати қанақа экан? Руҳиятичи?

— Эҳ дўстларим, — дебди Ибни Сино, — Абусаид Ҳаққа етган одам экан, биз нимани билсак, у ҳаммасини кўриб юраккан.

Абусаид мадрасага келса талабалар ураб олиб:

— Уч кундан бери нимани ҳал қилдингизлар? Шайхурраиснинг салоҳияти қандай экан, — сўрашибди улар.

— Ҳе буталарим, Ибни Сино куп буюк олим экан, биз нимани кўриб юрсак, у ҳаммасини билиб юраркан, — жавоб берибди Шайх.

* * *

Нақл қилишларича бир куни Абусаид Ибни Сино билан бомдод намозига бораётса, йўлда бир чўпнай ётган экан. Шайх уни олиб қўлида уйнаб кетаётган экан, бир харсанг тош учрабди. Абусаид найни синдириб юбормоқчи бўлиб, харсангга урган экан най тошга пахтага ботгандай ботиб қолибди. Ибни Сино беҳосдан эгилиб, Шайхнинг этагини ўпибди.

Бундай ҳикоятлар бошқа сарчашмаларда ҳам куплаб учрайди. Абусаид Абулхайр рубоийлари Узбекистон Халқ шоири Жамол Камол ва иқтидорли мутаржим Эргаш Очиловлар томонидан ўзбек тилига ўтирилган.

* * *

*Бу ғамзадалар давосини билгайсан,
Ушшоқ дилининг дуосини билгайсан.
Айтиб нима қилдим сенга ўз дардимни,
Мендан кўра яхшироқ уни билгайсан.*

* * *

*Сабримга, Худоё, мени сарвар айла,
Ҳақ нури билан дилим мунаввар айла.
Бу ошиқи саргашта қулинг ризқини ҳам,
Эл миннатисиз Ўзинг муяссар айла.*

* * *

*Ошуфта этиб ишқ отли дарёда ўзинг,
Маҳв айладинг ўзликни бу савдода ўзинг.
Мен қайга етай зоту сифатинг тилаб,
Пинҳон-да ўзинг сану Хувайдо-да ўзинг.*

* * *

*Кўнглимки ғаминг билан тўлиқдир, эй дўст,
Дардинг туну кун менга рафиқдир, эй дўст
Ман кўнгли синиқларни севарман, дебсан,
Бизнинг-да шу кўнглимиз синиқдир, эй дўст*

(Эргаш Очилов таржималари)

АБУЛҚОСИМ ҚАШИРИЙ

Мусулмон оламида «Зайнул Ислом» лақаби билан шуҳрат қозонган Абулқосим Абдулкарим Қаширий Х асрнинг буюк машойихларидан ҳисобланади. У ҳижрий 374 йили Нишопурнинг Устуво қишлоғида деҳқон хонадониди дунёга келган. Гудаклиғида отаси вафот этгач, Абулқосим Яманийдан адаб ва қироат илмидан дарс олади. Шундан сунг Абулхусайн Хаффоф, Абунаим Исфароиний, Абуабдурахмон Сулабий сингари ҳадис донишмандлари ҳамда суфизм алломалари қўлида тарбияланади; фикҳни Абубакр Тусийдан, илми Каломни Абубакр бинни Фуракдан, тасаввуф назариясини Абуали Даққоқ Нишопурийдан урғанади; Абу Али Фарюмодий қўлида ҳам илм таҳсил этган.

Қаширий Абуали Даққоқнинг Фотима номли қизига уйланган бўлиб, етти ўғли бўлган. У Аглаб, Абул Саҳҳоб Шодиҳий, Абдулжаббор Хорий, «Боғдод тарихи»нинг муаллифи Абубакр Ҳотиблардан ҳадис ёзиб олади. У ислом оламида «Устод ал-жамоат», «Шайх-ул машойих», «Зайн-ул-ислом», «Муқаддимаи тоифа» сингари лақабларга эга бўлган донишманд сифатида эъзозланган. Қаширий Қуръонни мукамал тафсир этган, Ҳаж тавофи пайтида юзлаб алломалар учун махсус ваъз мажлислари ташкил этган авлиёлардан ҳисобланади: тасаввуф илмида Жунайд Бағдодий ва Маъруф Кархийлар даражасига етади, Бағдод халифаси Қоим Борумло билан мулоқот қилиб, сарой аҳлига ваъз айтган. У салжуқий ҳукмрон Алп Арслон томонидан ҳам катта ҳурмат билан эъзозланган, имтиёзларга эга бўлган. Қаширий 445 йил ҳижрийда Нишопурда вафот этган. Айрим манбаларда Шайхнинг вафотини 465 йил деб ҳам ёзишади.

Қаширийдан тасаввуфга доир бир қанча рисоалар: «Рисолаи Қаширий», «Китоби одоб-ал-суфия», «Ал-тоиф, ал-ишорат», «Ал-такбир фи-ал-тазкир», «Китоби арбаъин», «Китоби ал-таъбир фи-ал-тафсир» сингари улкан асарлар мерос қолган. Бундан ташқари Навоий «Латоиф-ул-ишрат» китоби ҳам унинг қаламига мансуб деган. Унинг Маккадаги фаолияти, ҳадис урганиш йўлидаги риёзатлари, ваъз айтиш маҳорати ҳақида кўпдан-

кўп нақлу ривоятлар, таърифу мадҳиялар мавжуд. Қаширий кейинги асрлар уламолари фаолиятига сезиларли таъсир этган Шайхдир. Хусусан унинг тасаввуф назарияси ва тарихига доир «Рисолаи Қаширий» китоби кўп машҳурдир.

Алишер Навоий «Насойимул-муҳаббат»да, «Латоиф-ул-ишрат» тафсирининг соҳибидур. «Ва анга ҳар фанда расоил ва ҳар илмда тасониф бор» деб алоҳида таъкидлаб утганлар.

Кўпгина манбаларда Абулқосим Қаширий ўз тенгдошлари орасида «Зайн-ул-ислом» унвонини олган ягона Шайх эди, деб битилган.

АБДУЛЛО АНСОРИЙ

Ўз даври ва ундан кейинги асрларда ҳам Шарқда улкан шоир ва шайх сифатида шуҳрат соҳиби бўлган Абдулло Муҳаммад Ансорий 1006 йилда Ҳиротнинг Кухандиж маҳалласида аллома Абуаюб Ансорий хонадонидан таваллуд топган. У устози Абулҳасан Ҳаррақоний оламдан ўтгунча унинг ҳузурида бўлиб, илмидан файзу барокот топган ва пирининг минбарига соҳиб бўлган. У фикҳни имоми Шариф Марғазийдан, ҳадис илмини Абулфазл Муҳаммад Жорунийдан, тафсир илмини Хожа Яҳё Аммордан урганани. Замонасининг зарба олдирган давлат арбоблари Алп Арслон Салжук, Низомулмулк ҳамда Шайх Абусаид Абулхайрлар Ансорийнинг яқин дўстлари бўлган.

Алишер Навоийнинг ёзишича Ансорийнинг отаси Абу Мансур Маттул Ансорий Муҳаммад пайгамбар с.а.в. авлодидан бўлиб, халифа Усмон даврида Хуросонга келиб муқим яшаб қолган. Ҳиротнинг Кухандизида тутилган Ансорий дастлаб бир аёл мактабида, сўнгра эса Молиний мактабида ўқийди. Тўққиз ёшида тула саводи чиқиб, Кози Абу Мансур ҳамда Жорузийлардан дарс олади. Ун тўрт ёшида эса «адаб дабиристонидан» ўқиб, араб ва форс тилларида шеър ёза бошлайди; Хожа Яҳё Аммордан тазкира ва тафсир илмини урганани. «Насойим-ул-муҳаббатда»да Ансорийнинг 300 кишидан ҳадис эшитиб, ёзиб олгани ўз тилидан қайд

этилган; Шайхул-исломнинг Хизр назари тушган аллома эканлиги таъкидланган.

Абдулло Ансорий мадрасаларда дарс бериш, хонақоҳларда ваъз айтиш, Қуръонни ҳаммадан ўтказиб қирот қилиши, турли саҳобалар тилидан ҳадис ривоят қилиш билан бирга ёшлигидан бошлаб шайхонада ёзиш, ҳикоятлар битиш, илмий рисолалар ишлаш билан шуғулланади. «Пири Хирот», «Шайхулислом» номлари билан шуҳрат топган Ансорий Абулҳасан Харрақонийни ўзига устод деб билади ва унинг қўлидан хирқа кийган. Харрақоний уни алоҳида эъзозлаган ва у билан қилган суҳбатдан «Хизр билан мулоқотнинг файзини топгандим» дер экан. Ансорий ҳам устозини буюк илоҳий қудрат эгаси сифатида қадрлаган. Нақл қилишларича Балх аҳли Ансорийни ёқтиришмас экан. Бир сафар Шайхнинг балхга кетаётганини эшитган халқ уни тошбўрон қилиб ўлдирмоқчи бўлиб қўлларига тош олиб том бошида кутиб турган экан. Бу хабарни муридлари Ансорийга етказишибди. Шунда Шайх Харрақоний номини зикр этиб, шаҳарга дадил кириб борибди. Қасдчилар қўлининг томири тортиб қолиб, бирон киши ҳам Шайхга тош отолмабди. Унинг «Зод-ул орифин», «Китоби асрор», «Малфузот», «Сад майдон», «Манозил-ул-соирин», «Рисолаи воридот», «Насоҳ», «Рисолаи дил ва жон», «Казул соликин», «Рисолаи иродат ва қаландар», «Ҳафт ҳисор», «Муҳаббатнома», «Мавқулот», «Илоҳийнома», «Ганжнома», «Табоқот-ус-суфия» «Замм-ул калом ва аҳлиҳий» сингари асарлари Ансорийнинг суфизм назарияси ва амалиётига нақадар улкан ҳисса қўшганлигини кўрсатади. Хусусан, турли тамсил, ҳикоят ва ривоятлардан ташкил топган «Зод-ул-орифин» китоби Ансорийга катта шуҳрат келтиради. Чунки Ансорийга қадар форсий тилда бу хилдаги содда, айни пайтда юксак бадиий қимматга эга бўлган наср намунаси яратилмаган эди. Шу билан бирга у кўп шайхлар ёзган, шайхлар девони 6 минг байтдан иборат. У ирфоний руҳда энг кўп ва хуб рубоий ёзган ҳамда бу жанр тақомулига муносиб улуш қўшган шоир ҳисобланади.

Ансорийнинг ҳаёти оғир кечган. Унинг муҳолифлари икки мартаба зиндонбанд қилинишига, уч марта-

ба Ҳиротдан бадарга этилишига эришадилар. Шунга қарамай узи танлаган йулда собит қолади ва икки мартаба Ҳажга боради. Ана шу сафарлар давомида олим Эрону Араб юртларининг кўплаб донишмандлари билан суҳбатлашишга муяссар бўлади. Ансорий 1088 йил вафот этади. Унинг мақбараси Ҳиротнинг Козургоҳий маҳалласидадир.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Абдулло Ансорий суфизм тарғиботи ва амалиётига ҳам жиддий эътибор берган. Шунинг учун ҳам у ваъзлари ва бошқа мажлислардаги нутқлари жараёнида Абдурахмон Сулабийнинг анча мураккаб илмий тилда битилган «Табақоти суфия» китобидаги далилларни содда, Ҳирот лаҳжасида қайта ҳикоя қилиб юрган. Бир шогирди Ансорий огзидан чиққан ҳикоятларни ёзиб олиб, алоҳида китоб ҳолатига келтирган. Олдин қайд қилганимиздек Абдурахмон Жомий «Нафоҳат-ул-унс» китобини яратишда ана шу манбадан ҳам истифода этган. Бугина эмас, Саъдий Шерозий «Гулистон» ва «Бўстон» асарларини яратишда ҳам Ансорий ижодидан файз топган, баҳраманд бўлган. Зероки, Абдулло Ансорий форсий адабиётда шеърӣ, ахлоқӣ-таълимӣ ҳикоянависликка ҳам, назмаралаш насрий ҳикоятлар ёзишга ҳам асос солган санъаткордир.

Тадқиқотчилар Абдулло Ансорийга нисбат бериб келинаётган форсий тилдаги учта шеърлар девони «бошқа шоирлар ижодидан тузилган мажмуалардир. Аммо кўплаб насрий асарлари таркибидаги шеърлар, икки мингдан зиёд рубоийлар бевосита Ансорий қаламига мансуб», деган хулосага келишган. Адибнинг «Манозил-ул-соирин» асари Техрон (1898), Қоҳира (1963) шаҳарларида, «Сад майдон» эса Абдулхай Хамидий томонидан мукамал шарҳлари билан Кобулда (1962) чоп этилган. «Анис-ул-муридин» ва «Шамс-ул-мажолис» асарининг ягона кўлёзма нусхаси «Индеа Офис» (Лондон) китобхонасида сақланади. Бундан ташқари Ансорий араб тилидаги шеърларини тўплаб олти минг байтли махсус девон тузгани ҳам маълум.

Ансорийнинг барча асарлари халқ ҳикматлари, таъбир ва иборалари билан зийнатланган бўлиб, катта таълимӣ-тарбиявий аҳамиятга эга; шоир уларда ин-

сондустлик, жавонмардлик, ахлоқ, илму маърифатни тарғиб этиб, жоҳиллик, зулм-зурлик, риёкорлик, мунофиқликни қоралади, фош этди.

*Ниманики тилингга чиқарсанг, у албатта сенга зарар
келтиради.*

Дўстингни эшикдан чиқарсанг ҳам, дилдан чиқарма.

Оллоҳ ҳам кўради, ҳам яширади.

Шундай яшагинки, одамлар сени мақтасин.

Шундай ўлгинки, одамлар орқангдан дуо қилишсин.

Ҳавога учсанг, пашиша бўл, сувга тушсанг, хас бўл.

* * *

Беш нарса бағритошликнинг нишонасидир. Улар: неъматга етгач, шукр қилмаслик, меҳнат вақтида сабр-сизлик, қисматга-тақдирга ризо бўлмаслик, яъни тан бермаслик, хизмат вақтида лоқайдлик, суҳбат вақтида ҳурматсизлик қилишдан иборатдир.

*Балиқ сув билан тирик,
Бола сут билан тирик.
Шеъриятга-шоирга устод лозим,
Тариқатга пир даркор.
Зоҳид жаннатга даъват этади,
Ориф эса дўстга элтади.*

* * *

Уни излаб узимни топдим. Эндиликда ўзлигимни қидирсам, албатта, уни топаман.

* * *

«Муножот» китоби ҳам ана шундай панднома моҳиятига эга: Эй, Оллоҳ! Абдуллони шайтон васвасаси, жисмоний ҳою ҳавас ҳамда нодонлик гурури сингари уч офатдан узинг асра. Эй Худо! Жаннат кўз ва чироқ-дек бўлса ҳам, сенинг дийдорингсиз дарду доғдир.

* * *

Эй Оллоҳ! Мени дузахга солсанг, асло инграмасман, аммо сенинг жамолингсиз жаннатга ташласанг, унга асло рози эмасман.

Эй Худо! Сенинг ёдингсиз барча шодликлар гурурдир, барча гам сенинг ёдинг билан сурурдир.

Абдулло Ансорий форс-тожик адабиётида биринчилардан бўлиб, «Анис-ул-муридин ва шамсул-мажолис» китобида Юсуф ва Зулайҳо севги саргузаштини ун тўрт мажлисда гоятда гузал тарзда насрда баён этиб, у орқали илоҳий ишқ гоёсини муваффақиятли инъикос эттира олгандир. Бу асарни марҳум профессор Аълохон Афсаҳзод махсус таҳлил қилган, тадқиқ этган.

АБУЛҲАСАН ҲАЖВИРИЙ

Абулҳасан Али бинни Усмон Ғазна яқинидаги Ҳажвир мавзеида хонақоҳ ва масжид соҳиби бўлган хонадонда таваллуд топган. У дастлабки таълимини машҳур Шайх Абул Фазл Муҳаммад бинни Хатлий қулида олади, тариқатни урганади. Шундан сўнг Ҳаж сафарига жунайди ва Маккада Абулаббос Аҳмад бинни Муҳаммад билан танишиб, баъзи илмларни ундан ўрганади. Яхё Маоз унга устозлик ва пирлик қилган. Ана шу сафар вақтида ва ундан кейин у замонасининг Абулкарим Қаширӣ, Абӯсаид Абулхайр, Абуали Фарюмодий сингари алломалари, бир неча муҳаддислар суҳбатида бўлиб, дарс олди. Шундан кейин Мовароуннаҳрга саёҳат қилади ва Ҳиндистонга бориб, Лоҳур шаҳрида яшай бошлайди. У Жунайдия оқимиға мансуб эди. Ҳажвирӣ забардаст Шайх бўлиш билан бирга, нозиктабъ шоир ҳам бўлган. Ундан бизга қадар катта ҳажмдаги шеърлар девони сақланиб қолган. Бундан ташқари шайхнинг «Минҳожӣ дин» номли рисола битганлиги хусусида ҳам маълумот мавжуд. Ҳажвирӣ 445 йили Лоҳурда вафот этган. Унинг мақбараси шаҳарнинг зиёратгоҳ жойларидан бири ҳисобланади.

Келтирибдурларким, бир куни Абу Усмон Ҳажвирӣ мактабхонадан кетиб борар эрди. Бошида заррин дастор ва учасида бўлгон жубба ва тўрт гулом неча ҳамроҳ бир кўна карвонсаройнинг олдидан утгунча кўрдиким, бир ёғир эшакка қарғалар уралашибдур. Ёғирни чўқуб жароҳат узра жароҳат қилодур. Ва ул эшак камоли озурдалиқдин анча қуввати йўқким, қарғалар-

ни узидан дафъ қилгай. Абу Усмон кўруб, эшакка раҳми келиб, хизматкорларига дедиким: Сиз манга не учун эргашурсиз. Хизматкорлари дедиларким: анинг учун эргашурмизки, сиз ҳар не иш буюрсангиз биз қилурмиз ва ҳар неки фармонингиздур, бажо келтиурмиз. Абу Усмон дедиким: бу жуббани эшакнинг учасига ёпинг ва бу дастор бирла ани маҳкам боғласанглар, то ул Худонинг махлуқига роҳат ва осойиш етгай. Хизматкорлар келиб жуббани эшакка ёпиб, достор бирла маҳкам тангладилар. Ҳар ҳол ул эшак ҳол тили бирла Ҳақ субҳонаҳу таолога Абу Усмон учун маърифат тилаб муножот қилди. Абу Усмон ҳануз уйига етмаб эрди, авлиёларга булур ҳолат ва воқеа анга ета бошлади. Ва чун Абу Усмоннинг ҳолига шуридалиқ туша бошлади, эрса Яҳё Маознинг суҳбатига бора бошлади ва анинг файзидин анга куп кушойишлар бўлди.

* * *

Нақдурким, бир араҳхур қаллош угил бор эрди, доим мает булур эрди. Бир куни илкида рубоб ва ширмастдек ўтуб борур эрди. Абу Усмонни кўрди, дарҳол кулоҳи ичида зулфини ёшурди ва рубобни этоки ичра ёшурди. Гумон қилдиким, Абу Усмон мани бу ҳолда кўруб, манга яхши итоб қилгусидур. Абу Усмон камоли шафқат ва меҳрибонлиқдин ул угулнинг олдига бориб дедиким: кўрқмагилким ман санинг биродарингман, биродарлар ҳаммаси бир жону бир тан буларлар. Вақтеки ўгул Абу Усмондин бу янглиг шафқат ва меҳрибонлиқни кўриб тавба қилди ва хонақоҳга борди.

* * *

Дебдур: ҳар кишининг андишаси ҳар ишда Худога бўлмаса, ҳамма ишда Худонинг фазлу карами анга насиб бўлмас.

* * *

Дебдур: ҳар киши охиратнинг боқий ва пойдорлиқини андиша қилса, кўнглига охиратга роғиб бўлмоқ пайдо бўлур.

* * *

Дебдур: ҳар киши роҳатдин ва азиз бўлмоқдин ва халойиққа сардор бўлмоқдин парҳез қилса, кўнгли

хаммадин фориғ булур ва Худонинг бандаларига раҳм қилгон булур.

* * *

Дебдур: кўркмоқ Худонинг адлидин лозим келур ва умид тутмоқ фазлу карамдин лозим бўлур. Ҳар киши гафлат заҳрини тотмағунча анинг лаззатини топмағусидур.

* * *

Дебдур: сабр қилгучи ул бўлурки, алам тортмоққа хуй қилгон бўлгай.

* * *

Дебдур: авомнинг шукр қилмоғи таом емакда ва либос киймакда булур. Ва хоснинг шукр қилмоғи кўнгулга тушган файзча бўлур.

* * *

Дебдур: саодатнинг нишонаси улдурки, гуноҳ қилгайсан ва умид тутарсанки, мақбул бўлгайсен.

АҲМАДИ ЖОМ — ЖАНДАПИЛ

Шайхулислом Абунаср Аҳмад бинни Абулҳасан бинни Аҳмад бинни Муҳаммад Номиқий — Жомий — Аҳмад Жандапил тасаввуфнинг буюк арбобларидан булиб, 1049 йили Жом шаҳридан унчалик узоқ бўлмаган Номиқ қишлоғида зодагон оиласида дунёга келган. Аҳмад болалик ва йигитлик палласида ялқовлик қилиб, илм ўрганмай, касб эгалламай юради. Бодапарастликка берилади. Ва ниҳоят 22 ёшида бу йулдан қайтиб, тасаввуфга юз буради: ўн икки йил Номиқ тоғида, 6 йил Безд тоғида танҳолик — гушанишликка берилади. Сунг Сарахсда Зуробод деган шахсдан илм урганани; Марв, Нишопур, Бузжон, Ҳирот, Бохарз, Бистом шаҳарларига сафар қилиб, кўп уламолар суҳбатига бўлади, улар билан баҳслашади, Ҳаж зиёратига боради. Сафардан қайтгач, Жом яқинидаги Маъдатовод қишлоғида муқим яшаб, ҳижрий 1141 йили 90 ёшида оламдан ўтади. Унинг хоки Турбат деган маҳаллага дафн этилган. Турбати Жом номи билан машҳур

булган бу мавзеъ халқнинг қутлуг зиёратгоҳи ҳисобланади. Бу мақбарани Гиёсиддин Муҳаммад Карт уз маблағига бунёд этган.

Аҳмади жом Абутоҳири Гурднинг муриди булса-да замонасининг Абдулло Ансорий, Хожа Мавлуд Чиштий, Имом Муҳаммад, Мансур Сарахсий каби буюк шахслари суҳбатидан баҳраманд бўлиб, дуоларини олган, Султон Санжар билан яқиндан алоқада булган. «Райҳон-ул-араб» китоби муаллифининг ёзишича Аҳмад қирқ ёшида уч юз отмиш минг шогирд ва муридни ўзига эргаштира олган буюк авлиё эди. Аҳмади Жом — Жандапилдан бизга қадар «Мифтоҳ-ул-жаннат», «Сирож-ул-соирин», «Бурхон-ул-ҳақиқат», «Эътиқоднома», «Футуҳ-ал-қулуб», «Анис-ал-мазнабин», «Анис-ал-тобеин», «Ал-зуҳдиёт», «Самарқандия», «Футуҳ-ал-руҳ», «Кануз-ал-ҳикмат» сингари кўплаб илмий рисоалар; Султон Санжарга атаб тартиб этилган 4 минг байтдан иборат шеърлар девони, «Муҳаббатнома», «Суз ва гудоз» номли катта ҳажмдаги маснавийлар мерос бўлиб қолган.

Жандапил Шарқда сўфизм назариётчиси, маснавий устаси, ирфоний шеърятнинг пешволаридан бири сифатида ниҳоятда эъзозланган. Шунинг учун ҳам унинг назарияси ва гоёлари барча асрларда донишмандлар, мутафаккирларнинг диққат марказида турган. Аҳмади Жомнинг ҳаёти ва ижодига доир турли даврларда «Нур-ал-ҳақойиқ», 5 та «Мақомот», «Мақомати Жандапил», «Хулосатул-ҳақойиқ», «Хулосатул-мақомот», «Сабз парий» сингари илмий ҳамда бадиий асарларнинг яратилганлиги ушбу мулоҳазаларни тасдиқлайди. Жандапил маснавий ва шеърларида тасаввуфий мулоҳаза ҳамда ақидаларни тарғиб, ташвиқ этиш билан бирга дунёвий гоёларни ҳам илгари сурган. Зероки, ҳаётда у ўз шогирдларини бирон бир касбни эгаллаб ҳалол меҳнат эвазига кун кечиршига ўргатар, фарзандлар тарбиясига алоҳида эътибор берарди. Унинг 3 қиз ва 13 угилни комил инсонлар қилиб вояга еткизганлиги ҳақида мақоматларда қизиқарли далиллар ёзиб қодирилган. Ҳатто, у бир неча шеърда рамзий тарзда булса ҳам Султон Санжарга васиятлар қилган. Шоир рубойлари мавзу жиҳатидан ҳам, гоёвий-бадиий хусусиятлари томо-

нидан ҳам юксак фасоҳат ва балогат намуналаридир. У уз рубойларида меҳнатсеварлик, тўғрилиқ, инсондустлик, ҳалоллик гояларини илгари суриб, худбинлик, тамагирлик, гирромлик, фирибгарлик сингари гайриинсоний хислатларни қаттиқ қоралайди.

*Чун теша мабош ва жумла бархуд матарош,
Чун ранда зи кори хеш бебахра мабош.
Таълим зи арра гир, дар ақл маош,
Чиз сўйи худ мекаш ва чизе мепош.*

(Теша булиб, ҳамма нарсани ўзингга тарашлама, ранда каби уз ишингдан бебахра ҳам бўлма. Ақлинг чархлашда аррадан таълим олиб, бир қисмини ўзингга тортиб қолганини узгага соч).

Айрим рубойларида шоир таълим-тарбиявий масалаларни тасаввуфий мулоҳазларга омукта тарзда инъикос эттириб, хулосани китобхонга ҳавола қилади. Ишқ талқинидаги мана бу рубой ана шундай моҳиятга эга:

*Ишқ оинаестки, андар ў занге нест,
Бо беҳабарон дар ин сухан чанге нест.
Доники киро ишқ мусаллам бошад,
Онроки дар бадном шудан нанге нест.*

(Ишқ занг губорсиз бир оинадир, беҳабарлар бу сузнинг моҳиятини англамас. Ҳақиқий ишқ эгаси ким деб сўрасанг, у бу йўлда бадном бўлишдан ор қилмас).

Баъзан шоир ишқ мавзусини ҳаёт ва шодлик рамзи бўлган май образи билан биргаликда тасвирлаб, гузал лавҳалар яратади:

*Ёрам зи харобот даромад сар маст,
Монанди лаби хеш майи лаъл бадаст.
Гуфтам: санамо ман аз ту кай хоҳам расид?
Гуфто: на раҳад ҳар онки дар мо пайваст.*

(Ёрим харобот (майхона)дан қўлларида лаби сингари қизил май тутганча сархуш чиқиб келди, шунда мен дедим: эй гузал мен қачон сенга етишаман? Деди: сенинг йулинг бизнинг изимизга ҳамма вақт ҳам ула-навермайди).

Демак, Аҳмади Жом сўфизм гоялари-ю таълимотини илмий рисолаларидагина эмас, бадий тафаккур

неъматлари воситаси билан ҳам тарғиб этишга муяссар булган буюк мутафаккирдир. Қуйидаги рубоийда эса тенгсиз олим ва санъаткор чуқур фалсафий мушоҳадаларни мужассамлаштирган.

*Гаҳ тарки вужуди ғам фазоянда кун,
Гаҳ орзуи ҳаёти поянда куни.
Ояндаи умр хоҳи аз рафта фузун,
Дар рафта чи кардаики оянда куни.*

(Баъзан вужудингдан ғам кетишини истайсан, гоҳида эса абадий ҳаётни хоҳлайсан. Келажак умрингнинг ўтмишидан яхши бўлишини истайсан, ўтмишда келажакнинг давом эттириш учун қандай яхшилик қила олган эдинг). Шоир аксарият рубоийларида одамларни ҳаётда яхшилик уруғини сепаб яшашга, шодлик билан умргузаронлик қилишга ундайди. Бу эса Аҳмади Жом асарларининг нақадар ҳаётий ва маърифий, инсоний моҳиятга эга эканлигини кўрсатадиган хислатлардир. Аҳмади Жом шеърятини Шарқ поэзиясидаги таълим-тарбиявий, педагогик йўналишнинг энг ёрқин саҳифаларини ташкил этади. Профессор Аълохон Афсаҳзоднинг аниқлашича халқ қиссаси «Сабзпарий ва Зардпарий» таркибидаги барча шеърлар Аҳмади Жом девонидан олинган экан. Бу эса шоир асарлари кенг халқ оммаси орасида оғиздан-оғизга кўчиб юрганлигини тасдиқлайди.

САИД ҚОСИМИ АНВОР

Амир Муиниддин Али Саид Қосими Анвор ҳижрий IX асрда яшаган буюк сўфи шоирлардан ҳисобланади. Абдурахмон Жомийнинг ёзишича Қосими Анвор дастлаб Шайх Садриддин Ардабийий, сунгра эса Шайх Садриддин Али Яманийлар қулида тарбия топган. У узидан кейин бир қанча илмий рисоалар ҳамда катта ҳажмдаги шеърлар девонини мерос қолдирган. Қосими Анвор асли Табризлик бўлиб, Рум, Балх, Самарқандни кезган бўлса ҳам бутун умрини Ҳиротда ўтказиб, Хожа Аҳрордек авлиёларнинг камолотига таъсир этган. Абдурахмон Жомий, Навоий ҳамда Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича Саид Қосими Анвор

ҳижрий 437 йили Харжурда (Хирот яқинида) вафот этган. «Қачонки Саид Қосим ҳузурига борсам, кузимга бутун коинот унинг атрофига жамланиб, унга сингиб, нопадидо бўлгандек туюлади» деб ёзиб қолдирган Хожа Убайдулло Аҳрор. Ҳақиқий ишқ тасвирига бағишланган қуйидаги рубоийлар унинг даҳосидан нишонадир:

*Наметавон хабаре дод аз ҳақиқати дӯст,
Вале зи рӯйи ҳақиқат ҳақиқати ҳама ўст.
Аз лаззати ошиқи чу масрур шави,
Дар лашкари ошиқон чу Мансур шави.
Аз зулмати худ даме агар дур шави,
Дар нур шави ва оқибат нур шави.*

(Дӯст ҳақиқатидан хабар беролмайсан, аммо барча ҳақиқатлар юзида унинг ҳақиқати мавжуд. Ошиқлик лаззатидан масрур бўлсанг, ошиқлар лашкарида Мансурдек бўлгайсен. Ўз зулматингдан бир сонияга узоқлашсанг, нурда бўласан ва оқибатда нурга айланасан).

Қуйидаги рубоийда эса шоир дӯстликни ирфоний моҳиятда талқин этади:

*Ҳар чандки дар замона як маҳрам нест,
Бунёди асоси дӯсти маҳкам нест.
Мо дар ҳама ҳол бо ғамаш дилшодем,
Чун ғам ба саломат аст, дигар ғам нест.*

(Замонада бир маҳрам йўқ, шунинг учун дӯстликнинг асоси маҳкам эмас. Ҳамма ҳолатда ҳам биз (унинг) гами билан шодмиз, зероки гам саломатликда бўлганда бошқа гам бўлмас).

Алишер Навоий ҳам «Насойимул-муҳббат»да Саид Қосимнинг кўплаб шаҳарларга сафар қилиб, буюк машойхлар билан ҳамсуҳбат бўлганини ёзиб, «ҳоло эл аросида девонлари бор ва яхши маснавий рисоалари ва яна расойил ҳам битибдурлар ва таржеълари девонда бор» деб махсус қайд этган.

АБУҲОМИД ҒАЗЗОЛИЙ

Ун биринчи асрнинг охирларига келиб салжуқийлар салтанатида нотинчлик юз беради: бир гуруҳ мутаассиб руҳонийлар бош кутариб, Исфаҳон обсерваториясига ўт қўядилар; илм-маърифат аҳли қувгин қилинади, таҳқир этилади, «Илму дониш ва адолат паноҳи» (Муиззи), уттиз йил вазирлик қилган Низомулмулк Ҳаж йўлида ўлдирилади. Ҳасан Саббоҳ бошчилигидаги мухолифлар мамлакатда тўхмат, иғво ҳамда жосусликни авж олдиради. Шарқнинг буюк мутафаккири, толмас ижодкор Абуҳомид Ғаззолий ана шундай мураккаб бир шароитда яшаб, ижод қилган.

Абуҳомид Муҳаммад бинни Ғаззолий — ҳужжат-ул-ислом 1058 йилда Хуросоннинг Тусе шаҳрида ипак йигирувчи хонадониде таваллуд топган. Отаси узи йигирган ипакларини бозордаги дўкониде сотгани учун «Ғаззолий» лақабини олган экан. Айни пайтда у тақводор одам бўлиб, сўфи ва фақиҳлар мажлисларида иштирок этиб юарди. Аммо Маҳмуд ва Аҳмадлар гудак чогидаёқ ота бу оламни тарк этди. Ўлими олдидан отаизор угилларини Азконий номли сўфи дўстига топширади. Бир неча йилдан сўнг Азконий болаларга «Отангиздан қолган барча маблагни сизлар учун сарфлаб булдим. Мен бир фақир одамман; энди бирон бир мадрасага киринглар, у ерда ойлик маош берадилар. Ўшанга гизо еб, таҳеилни давом эттирасизлар» дейди. Натижада ака-ука Нишопурга бориб, мадрасага жойлашишди. Бир оз вақтдан сўнг Абуҳомид Муҳаммад диний ва адабий таълимни Азконийдан олган бўлса ҳам, илмини чуқурлаштириш учун Тус мадрасаларидан бирига бориб кирди. Бу ердан Журжонга — Абунаср Исмоилий ҳузурига борди. Бир оз вақтдан сўнг Тусга қайтиб, уч йил мустақил мутолаа билан машғул бўлди. Имом Асъад Меҳаний Ғаззолий тилидан ҳикоя қилади: «Журжондан Тусга қайтишимда йўлда қароқчилар учраб, ҳамма нарсамни тортиб олишди. Уларнинг кетидан «ҳаммасини сизларга бахшида этдим, фақат халтамдаги бир даста қозларимни қайтариб беринглар, улар сизларга керак эмас» деб ялиниб-ёлвордим. Куп зорланганим учун ўғрилар бошлиғининг раҳми келди шекилли, менга қараб деди:

— Халтангдаги қоғоз шу даражада қимматлимидики, унга ёпишиб олдинг?

— Бир қанча вақт хонадонимдан йироқларда юрганымда билган ва ўрганганларимни ёзиб, тушлаб юргандим.

— Дарс ўқидим, билим олдим деганинг нимаси, сендан қоғозларингни олиб қўйсақ, билимсиз бўлиб қолибсан. Қароқчилар ўғирлайдиган, тортиб оладиган илм ҳам илм бўладими? — деди-да сафдошларига уша қоғоз солинган халтани қайтариб беришни буюрди.

Ўғрилар сардори томонидан айтилган бу гаплар менга Худонинг бир ҳидоятитай туюлди. Ушандан сўнг шундай ҳаракат қилдимки ўрганган нарсам ўзимда қолсин, яъни Тусга келиб ёдлаганларимнинг барини уч йил давомида хотирамга муҳрлаб олдим.

Абуҳомид Ғаззолий 1111 йили Нишопурга бориб Имом ал-Ҳарамайн, Абуалмаолий Абдумулк Жувайнийга учрашиб, умрининг охиригача унинг мулозими бўлиб қолди. Ана шу йилларда у мантиқ, фалсафа, тиб билими ва бошқа фанлар бўйича камолот касб этди, барча уламолар уни эътироф этдилар. Имом ал-Ҳарамайн эса шундай шогирди борлигидан фахрланиб юрадиган бўлди. Устози вафотидан сўнг Ғаззолий Низомулмулкни кўргани боради ва унинг ҳузурида 6 ой яшайди. Шундан сўнг Низомулмулк Бағдод ҳокими билан гаплашиб Ғаззолийни Низомия мадрасасида дарс бериш учун жўнатади. Тез орада Ғаззолий фавқуллода иқтидор соҳиби сифатида шўҳрат топди ва фалсафа, фикҳ, калом илми, сўфизм тарихи, ботиния, исмоилия сингари оқимлар тарихига оид асарларни ёза бошлади. Уч йил давомида фалсафани чуқур ўрганиш билан банд бўлди; «Фалсафанинг мақсади», «Фалсафа тўхфалари» номли китобларини яратди; фикҳ ва калом илмига оид бир неча асарларни ёзди. «Бу илмларни пухта эгаллагач сўфизм тариқатларига юз тутдим. Шунда маърифат билан тасаввуф тариқати бўлак-бўлак нарсалар эканлигини англадим. Яъни улар илм ва амал экан. Менга амалдан кўра илм осонроқ кўринди. Шунинг учун Абутолиб Маккийнинг «Қувват ал-қулуб»и, Ҳорис Масоҳибий асарларини, Жунайд, Шиблий, Боязид Бистомийларнинг китобларини мутолаа қилдим. Шундагина

мен уларнинг ҳақиқатига илм орқали эмас, балки завқ ҳамда ҳол билангина етиш мумкинлигини тушуниб етдим» деб ёзган эди кейинчалик Ғаззолий.

Ватан иштиёқи ва айрим маслақдошларнинг нора-вонбинлиги туфайли Ғаззолий Тусга қайтиб ўн йил узлатда утиради ва машҳур асарларни шу даврда яратади. Ҳижрий 499 йили Нишопурга келиб Низомия мадрасасида дарё бера бошлади. Низомулмулкнинг донишманд ўгли Фаҳрулмулк Ғаззолийни уз ҳимоясига олганди. Муаллимлик фаолияти икки йил давом этди ва ҳаёти ҳавф остида қолгани учун олим яна Тусга қайтиб, ижод билан шуғуллана бошлади. Ҳатто Султон Санжарнинг Низомияга қайтиши ҳақидаги хоҳишини ҳам рад этиб, гушанишинликда яшаб ҳижрий 505 йили 56 ёшида бу дунёни тарк этди. Унинг қабри Табарондадир.

Ислом донишмандлари орасида ҳеч ким Ғаззолийдек кўп ва ҳўб асар ёзган эмас. Унинг ёзган асарларини санаб яшаган умрига тақсимлаб чиқилса, ҳар куни 4 жилддан асар ёзган бўлиб чиқади. Ғаззолий фалсафа, ислом тарихи, ҳуқуқ, ахлоқ, тасаввуф, калом илми, шеърят, табобат, одоб, маърифат, ҳақиқатга доир юзлаб рисолалар ёзган. Уларнинг қадри ўлчовга сигмайди. Виз қўйида олим асарларидан баъзиларининг номи келтирамиз:

1. Ал-басит, ал-васит, ал-вужиз
2. Мақосид ал-фалсафа
3. Туҳфат ал-фалсафа
4. Маҳак ал-назр
5. Меъёр ал-улум
6. Мезон-ал-амал
7. Ал-музтазҳирий
8. Ҳужжат ал-халқ
9. Ал-иктисод фи-ал идтиқод
10. Қавоид ал-ақоид
11. Рисолат ал-қуддусия
12. Эҳёи улум ал-дин
13. Бадоеъ-ал-ҳидоя
14. Ал-мақсад ал-сани
15. Жавохир ал-акрон
16. Китоби ал-арбайин

17. Кимёи саодат
18. Ал-идрот-ал-фохира
19. Ал-қастос ал-мустақим
20. Файсал ал-тафиқа байн ал-ислом ва ал-зиндиқа
21. Ал-мустасфи мин усул ал-фикҳ
22. Мушкилот ал-нур
23. Ал-жомеъ ал-авом мин улум ал калом
24. Меърож ал-соликон
25. Ажойиб ал-маҳлуқот ва асрор-ал-коинот
26. Ал-одоби фи-ал-дин
27. Ал-қавоиди ал-ашра
28. Минҳож ал-орифин

Бундан ташқари Ғаззолий истеъдодли шоир ҳам бўлган. Унинг араб ва форсий тилдаги газал, қасида, рубоийлардан ташкил топган шеърлар тўплами бизга қадар етиб келган. Шеърларнинг барчаси тасаввуф гояларини тарғиб қилишга қаратилган:

*Касеро наси пардаи қазо роҳе нашуд,
 Ва зи сирӣ қадр ҳеч кас огоҳ нашуд.
 Аз рӯи қиёс ҳар кас чизе гуфт,
 Маълум нагашт ва қасд кўтоҳ нашуд.*

(Ҳеч ким қазо пардаси ортига йўл тополмади, қадар сиридан ҳам ҳеч ким огоҳ бўлолмади. Қиёс юзасидан ҳар ким ҳар хил гапирди, нияти қисқариб, ҳеч нарса маълум бўлмади). Бундай рубоийларни шарҳлаш ва таҳлил этмоқ учун махсус тайёргарлик, билим лозимдир.

ЮСУФ ҲАМАДОНИЙ

Хожа Абуяъқуб Юсуф Ҳамадоний 1048 йили Ҳамадон атрофидаги қишлоқлардан бирида косиб оиласида туғилган. Ёшлигиданоқ илм урганиш мақсадида Бағдодга боради ва Абулисҳоқ Шерозий тарбиясига киради. Айни пайтда Исфаҳон ва Бағдод олимларидан ҳадис илми буйича ҳам дарс ола бошлайди; тасаввуф буйича эса Ҳасан Симноний ҳамда Абдуллоҳ Жувайнийлардан таҳсил кўрди, Абу Али Фарюмодий, Абулқодир Ғилоний, Имо Ғаззолий, Ҳамидуддин Мултонийлар суҳбатига бўлди. Шундан сунг яна Бағдодга қайтиб, Низо-

мия мадрасасида дарс бериш, ваъз айтиш билан машгул булди. Халқ ва уламалар уни яхши кутиб олади. Икки-уч йилдан сўнг Хўжа Абуяъқуб Хуросон орқали Мовароуннаҳрга қараб сафарга чиқади. Бир неча йил Марвда яшаб, талабаларга дарс беради, халққа ваъз айтади. Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат» асарида «Хожа Юсуф Ҳамадоний куняти Абуяъқубдир. Шайх Абу Исҳоқни ани кичик ёшлик эканида кўп улуг поялик асҳобиға тағдим қилур эрди ва бу кўп уламодин Бағдод ва Исфаҳон, Самарқандда ҳадис истимо қилди» деб ёзган.

Сарчашмаларда таъкидланишича Юсуф Ҳамадоний орада Ҳирот, Урганчга бориб, талабаларга дарс берар экан. Бу орада Юсуф Ҳамадоний бир неча йил Бухорога бориб яшайди. Бухоро мадрасаларида дарс бериш билан бирга Юсуф Ҳамадоний Шайхул ислом вазифасини ҳам бажарган, Аҳмад Яссавийдек мутафаккирларга устозлик қилган. Юсуф Ҳамадоний Ҳирот сафари пайтида йулда 1140 йилда вафот этган. Мурид ва шогирдлари Марв шаҳрига элтиб дафн қиладилар. Жунайдий ва бошқа муаллифлар Ҳамадоний «Ҳиротда дафн этилган» деб ёзадилар. Навоий, Огаҳий ва Бартолдлар унинг қабри Марвда эканлигини аниқ таъкидлаганлар.

Маълумки, Юсуф Ҳамадоний ниҳоятда камгап, сермулоҳаза, ҳалим, саботу матонатли, хокисорона ҳаёт кечиришга одатланган алломалардан булган. Унинг уттиз саккиз марта Ҳаж сафарида бўлиб, бир неча ойлаб Маккада мужовир булгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Шайх Хожа Абдулҳолиқ Гиждувонийнинг устози ҳаёти ва фаолияти тасвирига багишланган. «Мақомоти Хожа Юсуф Ҳамадоний»ни махсус таҳлил қилган филология фанлари доктори Ориф Усмон «Юсуф Ҳамадоний... Қуръони мажидни ёд олган, минг мартадан ортиқ хатми Қуръон қилган. Оятлар таҳлилида 200 дан ортиқ шайх билан суҳбатлашган. Саккиз минг бутпарастни мусулмон қилган. Қанчадан-қанча одамлар тавба қилиб, унинг этагини тутган — тасаввуф йулига кирган», деб ёзган. Кейинчалик Нақшбандий тариқатига асос булган «Хуш дар дам», «Назар бар қадам», «Сафар дар ватан», «Хилват дар анжуман» шарт-қоида-

ларнинг кашшофи ҳам Юсуф Ҳамадоний бўлган. Шайхнинг таълимоти инсонни шарафлаш, маърифатни юксалтириб, банданинг ҳар жабҳада собит, фаол булишига таянади, инсонларни комиллик сари етаклайди.

Юсуф Ҳамадонийнинг риёзат ва кароматлари ҳақида Шарқда ривоят ҳикоятлар кенг тарқалган. У ҳатто бир қарашда руҳий касалларни, ақлдан озганларни тазатарди, деган нақллар мавжуд. Унинг умр буйи этикдузлик билан кун кечиргани ҳам халқ орасида анча машҳур. Алишер Навоий «Насойим-ул-муҳаббат»да ёзади: «Бир кун ўз зовиясида ултуруб эрдик, кунгида ташқари чиқмоқ хутур қилди ва тариқи жумъа кунидан ўзга кунда чиқмас эрди ва бу анга огир келдики, билмас эрдик, қаён боргай? Охир бир маркабга минди ва жиловини қўйди, то қаёнки Тангри таоло элтса, боргай. Ул маркаб шаҳрдин чиқди ва бодияга кирди ва борур эрди то ани бир вайрон масжид эшигига еткурди ва турди. Шайх тушди ва ул масжидга кирди ва кўрдикки бир йигит бошини мароқабага тортибдур. Бир замондин сўнгра бошин кўтарди. Бир ҳайбатлиг йигит эрди, деди: Ё Юсуф манга масъала мушкул бўлубдур ва зикр қилди. Шайх ул мушкулни ҳал қилгондин сўнгра деди: эй фарзанд, ҳар қачон санга масъала мушкул бўлса, шаҳарга кел, доғи мендин сўр ва мени келурга ранжга солма».

Шайх дебдурки, ул йигит менга боқди ва айтди: ҳар қачон масъала манга мушкул бўлса, анинг ҳаллига ҳар тош манга санингдек бир Юсуфдир.

Шайх Ибни Арабий дебдурки, ман мундин билдимки, мурид таважжуҳ сидқи била Шайхни ўз жонибига жалб қила олур эрмиш.

Асҳоб орасида хулофаси беш киши эрдилар: Хожа Абдуллоҳ Барқий, Хожа Ҳасан Андоқий, Хожа Аҳмад Яссавий ва Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний.

ИМОМ МОТУРУДИЙ

Шайх Абу Мансур ибни Муҳаммад Мотурудий таҳминан 870 йили ҳозирги Самарқанднинг Мотруд мавзесида туғилиб, 975 йили вафот этган. У Чокардиза

қабристонига дафн этилган. Мотурудий дастлаб хусусий муаллимларда сўнгра эса, замонасининг машхур олимлари Абу Наср Аҳмад ал-Иъдий, Абубакр Аҳмад бинни Исҳоқ ал-Жузжоний ҳамда Нусайр бинни Яҳё ал-Балхийларда калом илми ҳамда фикҳ бўйича таҳсил кўрган. Кейинчалик ўзи Самарқанд мадрасаларида дарс берган ва ислом таълимотининг софлиги учун курашган. Мотурудий «Радд-ал қаромата», «Муътазилия мавҳуми маъноси баёнида», «Китоб-ут-тавҳид», «Китоб-ул-усул», «Китоб-ут-таълифот ал Қуръон», «Китоб-ат тавҳид», «Китоб таъвилот аҳл ас-сунна», «Радд ал-усул-ал-хамса», «Радд китоб ал-имом ли-баъдар-равофиз», «Табсират ал-адилла», «Китоб ал-мақололот», «Маъхаз аш-шаройиъ», «Китоб ал-жандал», «Китоб радд таҳзиб ал-жадал лил Каъбий» сингари ўнлаб илмий-назарий асарлар, «Панднома» китобининг муаллифидир. Уша давр уламолари Мотурудийни «Султон-ул-муиззин» дер эканлар. «Панднома» X аср форсий тилдаги насрнинг гузал намунасидир. У назм аралаш усулда ёзилган. Китоб 2000 йили Техронда нашр этилди.

Шарқда Мотурудийнинг илмий салоҳияти, ўз дунёқараши ҳимояси йўлидаги фидойилиги, қароматлари хусусида кўплаб нақллар тарқалган. Алишер Навоий «Насойим-ул-муҳаббат»да ҳикоя қилади: икки маст разилваш элдин аларнинг эшикларига келиб, бири ташқари туруб, бири ичкари кириб, аларнинг шариф овқатларига беадабона ҳаракат ва сўз била мушавваш бўлуб эрмиш. Аларга гайрату газаб муставли бўлуб, кўпуб, бир маҳкам чўбдасте тургон эрмиш, олиб ул беадабнинг бошига андоғ урарларким, мағзи паришон бўлуб йиқилур. Аёғидин судраб бир чуқур эрмиш анга солурлар. Доғи келиб ҳузур бирла қиладургон ишларига машғул булурлар. Яна бир ҳамроҳи бир замон турар. Бу кирган ҳамроҳи чиқмас. Ани тилай ул дағи кирар. Ҳамул навъ беадабона сўз айта киришурки, менинг ҳамроҳим бу уйга кирди, чиқмади. Қаён борди? Айт! — деб. Шайх айтурларки, мунда ҳеч киши кирмади. Бир ит кирди, телбалик қилур эрди, уруб ўлтурдум, дағи ана у чуқурда ташладим, деб чуқурни кўргуздилар. Ул маст ул чуқур устига бориб, мулоҳаза қилса, кўрарки бир итдур, мағзи парешон бўлуб, ўлуб ётур.

Ул мастлигдин соғалиб ҳазрати Шайх қошида тавба қилур ва туз йулга кирар.

* * *

Чин эътиқод безавол ганждир

* * *

Қуролингни илмдин яса

* * *

Яхшилар билан дўстлаш

* * *

Аёллардан устун бўлишга интилма

* * *

Хорлик истасанг, хиёнатчи бўл

* * *

Сабрли бўл, муродга етасан

* * *

Ҳар бир ишда ҳамкор иста

* * *

Донишингни хор қилма

* * *

Кам гапир, оз егину кам ухла

* * *

Доно кўринган нодондан хазар қил

* * *

Ўрган ва ўзгаларга ўргат

* * *

Яхшиликни жондан изла

* * *

Жонни амонат, умрни иноят бил

* * *

Эл лаънатига учрай десанг, такобур бўл

* * *

Ҳамиша сир асровчи бўл

* * *

Ҳар кимнинг нонини ема, аммо ҳаммага нон бер

* * *

Ажални ҳеч қачон эсдан чиқарма

* * *

Мартабаю иззатни илмдан изла

* * *

Сендан кўрққандан сен ҳам кўрқ

* * *

Душманингнинг душмани билан дўст тутун

* * *

Дўстларнинг дўстлари орасида бўл

* * *

Нокадан қарз олма

* * *

Жоҳил зоҳидга инонма

* * *

Аждоднинг қадрини эъзозла

* * *

Одамларнинг олдида нима десанг, орқасидан ҳам ушани гапир

* * *

Бировнинг миннатини кўтару миннат қилувчи бўлма

* * *

Ҳожат чиқаришни буюк амал, деб бил

* * *

Душманинг билан иноқлашган дўстдан кўрқ

* * *

Сенга иши тушган одамни ранжитма

* * *

Отанг хатоси учун танбеҳ бергувчи бўлма

* * *

Тугри йўлнинг очқуси илмдир

* * *

Пайгамбарларни ҳамиша тирик бил

САНОИЙ ҲАЗНАВИЙ

Машҳур шоир, мутафаккир донишманд, газнавийлар даври маданиятининг йирик арбоби Абулмажид Маждуддин Одам Санойй 473 ҳижрий йилда Ҳазнада таваллуд топди. Бўлажак ориф шоир дастлаб хусусий муаллимларда, сўнгра Ҳазна мадрасаларида таҳсил олиб, истеъдодли санъаткор сифатида шуҳрат қозонди. Ижодининг илк даврида Санойй ишқий шеърлар ёзиб, Султон Масъуд ва бошқа подшоҳларга қасидалар битган бўлса-да, ногихоний бир таассурот туфайли тасаввуф сулукига кириб кетади ва сўфистик поэзиянинг юксак намуналарини яратади. Санойй асосан Ҳазнада ўқиб, вояга етган бўлса ҳам Хуросоннинг кўп шаҳарларига, жумладан Балх, Марв, Сарахс, Тус, Нишопур, Урганч, Ҳирот, Жом шаҳарларига сафар қилган, халқ бошига Салжуқийлар солган бедодликларни ўз кузи билан кўрган. Хожа Қавомиддин, Хуросон қозикалони Сайфиддин бинни Муҳаммад Сарахсийлар ҳомийлигида бир неча йил Балхда яшаб қолади. Айрим манбаларда таъкидланишича, ана шу сафарлар пайтида Санойй Юсуф Ҳамадоний билан учрашиб, унинг суҳбатидан файз топган. Уни Баҳромшоҳ яна саройга таклиф этган пайтда шоир аллақачон охиратга ярамайдиган бу дунё шуҳрати-ю молидан юз ўгирганди. Баҳромшоҳнинг синглисига уйланганлиги ҳам уни танлаган йўлдан қайтара олмади. У эл орасида «Фахр-ул-орифин» лақаби билан шуҳрат қозонган эди. У Ҳаж сафари даврида Хуросону араб шаҳарларини томоша қилди, кўплаб машойихлар, авлиё-ю уламолар суҳбатида бўлиб, тасаввуф ғоялари билан мукамал қуролланди, Ҳақ ва ҳақиқат йўлига кирди. Санойй ҳижрий 545 (баъзи ман-

баларда 499 йил ёзилган) йили ўз ватанида вафот этган. Ҳозир бу мавзе халқнинг севимли зиёратгоҳи ҳисобланади.

Санойи Ғазнавийдан бизга қадар йигирма минг байтдан иборат шеърлар девони, ун минг байтдан ташкил топган «Ҳадойиқ ал ҳақиқат» маснавийси, «Тариқат ал-ҳақиқат», «Сайр ал-обод олий ал-мабод», «Ақлнома», «Ишқнома», «Корнома» сингари бир қатор маснавийлар ёдгор бўлиб қолган. Санойи форсий шеъриятда фақат тасаввуфий руҳдаги газаллар ижод этган ижодкордир. У газалларида инсоннинг руҳият билан, илоҳиёт билан боғлиқ кечинмаларининг нозик қирраларини ранг-баранг бадииятда ифодалай олганки, китобхонни ҳайратга солади. Уларни мутолаа қилган ўқувчи мутлақ ҳақиқат, ишқи кулнинг волаю шефтаси бўлиб қолади, сурур ва завқ оламига гарқ бўлади, эътиқодда собит бўлиб, поклик ҳамда ростликка юз буради.

Маълумки Шарқда ирфоний моҳиятдаги маснавийлар кўп. Аммо уларнинг бошловчиси ва асосчиси Санойидир. Зероки, Санойи бир томондан, халқ оғзаки ижодидан олинган ранг-баранг ҳикоятлардан, иккинчи томондан, ўтмиш ҳамда замондош авлиёлар ҳаётига доир ривоят, нақллардан кенг истифода этган ҳолда ўз дostonларининг ирфоний, тарбиявий, ахлоқий-ижтимоий моҳиятини, панднома хусусиятини оширишга муваффақ бўлган. Шуниси диққатга моликки, маснавийларда келтирилган ҳикоятлар, образларнинг аксарияти бевосита санъаткорнинг халқ оғзидан ёзиб олгани ёки кўҳна сарчашмалардан сайлаб олинган лавҳалар бўлиб, форс-тожик адабиётидаги педагогик асарларнинг мумтоз намуналари ҳисобланади. Зероки, сиртдан қараганда мадҳиядек туюлган шоҳлар, баъзи бир амалдору дўстларига багишланган мадҳия-қасидаларда ҳам ана шу тарихий шахсларни чинакам адолатпарварлик, неқхоҳлигу мардумдўстлик, илму маърифат, юксак инсоний хислатлар тимсолидек кўришни истайди; баъзи мадҳияларда киноя йўли билан бир қатор қитъаларида мардумозорлик, фаросатсизлик, танбаллигу бедонишлик, риёкорлигу бевафоликни танқид кузга ташланади, тамаъгирлигу пасткашлик устидан заҳарханда сезилади: Баҳромшоҳ Санойидек буюк истеъдод соҳиби-

нинг саройидан йироқдалигидан афсусланиб, Балхдан чақиртиради. Шоир бу илтифотдан мамнун булади, Баҳромшоҳга атаб қасида ёзади. Аммо жавобда шундай дейди:

*Дарвеш наям, агарчи кам мекӯшам,
Девона наям агарчи шуд ҳушам.
Гар бебарге ба марг молад гӯшам,
Озодиро ба бандаги нафурӯшам*

(Кам ҳаракат (меҳнат) қилсам ҳам, дарвеш эмасман, ҳушдан озган бўлсам ҳам девона эмасман, йуқликдан ўлим овози қулоғимга эшитилиб турса ҳам озодликни бандаликка (қулликка) сотмасман).

Тоҳир бинни Али Ақталмулкка насиҳат тарзида битилган бир шеърда Санойй илм ва ҳунарнинг инсон камолотида тутган ўрнига юксак баҳо беради:

*Беҳи иқболки чун шоҳ зад аз боғи ҳунар,
Гарчи пажмурда шавад боз қабул орад бар.
Давлати боҳунаронро фалаки мардафкан,
Занад осеб ва лекин накунад зеру забар.*

(Ҳунар богидан шох чиқазган иқбол дарахти, сўлса ҳам бари бир яна мева беради. Мардларни забун этгувчи ҳунарлилар давлатига зарар етказса, етказару ер билан яксон қила олмайди).

Санойй ҳақиқий ишқ ва унга етишмоқ йўллари — заҳмат ҳамда риёзатларни тасвирлар экан, шеърларидан бирида шундай дейди:

*Ҳама то миёни ошиқиро бу бастам,
Балоро сӯи хештан роҳ кушодам.
Ду чашмам нур об аст ва нуроташ дил,
Сар оварда бар хок ва дар даст бодам.
Манам бандаи ишқ то зинда бошам,
Агарчи зи модар ман озод зодам.
Ба жуз ишқ то умр дорам наварзам,*

(Ошиқлик белбогини боғлаган эканман, бу йўлда ҳар қандай балога тик бораман. Икки кўзимда тўла ёш, қалбим оташга лиммо-лим, бошим тупроқда-ю шамол, онамдан эркин тугилган бўлсам ҳам умр бўйи ҳақиқий ишқдан ўзга нарсани истамасман). Шоирнинг қитъа, рубоийларида ҳам мана шу чуқур боти-

ний мазмун ранг-баранг кўринишларда ўз аксини топган. Улар соҳирий санъаткорлик билан бадиий ифодаланган:

*То ниҳон гаши офтоби хожагон дар зеру хок,
Шуд лабам пурбод ва дил пуроташ ва дида пуроб
Чашмҳо нашукуфт агар шуд пур ситора баҳри он-ки,
Рӯй бинамояд ситора чун ниҳон шуд офтоб*

(Хужалар қуёши тупроқ остида пинҳон бўлганда лабим титроқ, қалбим пуроташ, кўзим пурёш бўлди. Офтоб пинҳон бўлганда, юлдузлар юз кўрсатишса ҳам кўзлар чарақлаб кетмади). Қуйидаги рубоий ҳам гоятда жозибалидир:

*Ҳарчандки бандаги фузудем туро,
Маро набуди чунонки будем туро.
Мо басту вафо намудем туро,
Ки андар ғаму шодий озмудем туро.*

(Сенга бандаликни қанчалик изҳор этсак ҳам, биз билан булмадинг. Биз сенга боғлангандик — вафо кўргиздик шодликда ҳам, гам ҳасратда ҳам сени синаб кўрдик). Бундай шеърларни ирфоний таҳлили кўплаб варақларни қоралашни талаб этади. Авлиё шоир Санойий ижодининг қўл етмас ва ҳар кимнинг тиши ўтмас сеҳри ҳам шунда.

АБУЛҚОДИР ГИЛОНИЙ

Шайх Муҳиддин Абулмуҳаммад Абулқодир бинни Абусолиҳ Муси Хожагидўст Гилоний қодирия тариқати суфиларидан бўлиб, у Гилоннинг Баштир қишлоғида 1068 йили дунёга келган. Гилоний дастлаб Абузакриё Табризийдан адабиёт бўйича дарс олади. Ун саккиз ёшида Бағдодга бориб, Абубакр бинни Муҳаммад, Абулқосим Али бинни Аҳмад бинни Баён, Абутолиб бинни Юсуф каби уламолардан Калом ва Ҳадис илмидан таҳсил кўради. Шундан сўнг Али бинни Абусаид Махрамий мадрасасига кириб фикҳ бўйича дарс олиб, мустақил мутолаа қилиш учун гушанишинликни ихтиёр этди. Бир оз вақтдан сўнг Махрамий ўз мадрасаси ихтиёрини Гилонийга топширади. Уша кундан эъти-

боран Гилоний дарс утар, ваъз айтиб, зуҳду тақвода катта шуҳрат қозонди. Абусаид Махрамий қулидан шайхлик хирқасини кийди. Шундай қилиб, Гилоний Бағдод уламолари-ю толиби илмлари, фозиллари-ю ар-боблари орасида мислсиз обру қозонди. Шунинг учун ҳам унинг илмий қудрати, руҳий кароматлари ҳақида кўплаб ҳикоятлар тарқалган, китоблар ёзилган. «Беҳжадал асрор ва маъдан ал-анвар», «Дур ал-анвор», «Дур ал-дин», «Малфузи қодирия» каби мақомотлар шулар жумласидандир. У 90 йил яшаб, ваъз айтиш пайтида вафот этган. Вафотидан сўнг ўгиллари Иброҳим ва Абдулазизлар, кейинчалик набиралари Гилоний иш-ни давом эттирган, қодирия тариқатини бутун Шарқ бўйлаб ёйишга муваффақ бўлишган. Аллома жуда кўп соҳаларда камолот касб этгани учун «Ғавсул Аъзам» лақабини олган. Ўзбек тилида ҳам мақомот моҳияти-даги «Ғавсул Аъзам» қиссаси мавжуд, уни доцент И. Остонақулов суз боши ва изоҳлар билан нашрга тайёрлаб 1997 йили чоп эттирган.

Шайх Абулқодир Гилоний тасаввуфдаги қодирия силсиласининг асосчисидир. Маъруф Кархий, Абулҳасан Сарий Сақтий, Абулқосим Жунайд, Абубакр Шиблий, Абулвоҳид Тамимий, Абулфараж Тартусий, Абулҳасан Али бинни Муҳаммад Ҳакорий, Абусаид Муборак бинни Али Махзумий, Ҳамод бинни Муслим Дабос қодирия силсиласининг шайхлари, алломаларидирлар. Гилоний ислом тарихи, сўфизм назарияси, ахлоқ одобга доир «Китоби башора ал-ҳайрат», «Китоби алғания...», «Китоби ал-фатҳи раббоний ва ал-файзи раҳмоний», «Китоби футуҳ-ал-гайб», «Китоби ал-файзот ал-раббония...», «Мактуботи Гилоний», «Сирр ал-асрор, маҳзар ал-анвор», «Ал-Куня ли толиби торик ал-Ҳақ» сингари унлаб рисоалар муаллифидир. «Мактуботи Гилоний» Хисомиддин Муттақий томонидан ҳам ўзбек тилига таржима қилинган. Бундан ташқари ундан Муҳий тахаллуси билан араб ва форс тилларида битилган шеърларини ўз ичига олган «Девони Ғавсул Аъзам» китоби ҳам бизгача етиб келган. Гилоний бир неча рисоаларни араб тилидан форс тилига таржима қилган. Жумладан Абдулмаоли Муҳаммад ибни Абдуллоҳнинг ибратли ҳикоятлари, қавлларининг форсий тар-

жималари Гилоний — Гавсул Аъзам каламига мансуб. Сўфизмнинг қодирия силсиласи Ироқ, Эрон, Туркия каби мамлакатларда кенг тарқалган бўлиб, юз минглаб тарафдорлари бўлган; турли шаҳарларда қодирияхоналар, хонақоҳлар қурилган, мактаблар очилган.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир жамоа гудаклар майдонда гўй уйнар эдилар. Ҳазрати Имом асҳоблари бирла туруб эдилар. Гўй сочраб, асҳобаларнинг орасига тушди. Ҳеч гудак асҳобаларнинг орасидин гўйни олиб чиқолмадилар. Орадан бир гудак беибоёна ва густоҳлиқ бирла гўйни олиб чиқди. Ҳазрати Имом дедилар: бу гудак ҳалолзода эрмастур. Асҳобалар айтдилар: Эй Имоми мусулмонон, бунинчун билдингиз? Имом дедилар: агар ҳалолзода бўлса эрди, шарм-ҳаё анга монё бўлур эрди.

* * *

Келтирибдурларким, Ҳазрати Имомнинг бир кишида пуллари бор эрди. Ҳазрати Имомнинг бир шогирдлари у кишининг маҳалласида вафот этди. Ҳазрати Имом анинг номозига бордилар. Ҳаво бисёр иссиқ эди. Ул кишининг томининг соясидан узга ерда соя йўқ эрди. Майит то ҳозир бўлди. Ҳазрати Имом офтобда ултурдилар. Халойиқ дедилар: бу сояда бир соат ором олиб ултурсангиз яхшидир. Ҳазрати Имом дедилар: манинг бу том эгасида бир мунча молим бордир. Анинг соясидин манфаат олмогим раво эрмасдурким Ҳазрати пайгамбар с.а.в. айтибдурларким қарздордин манфаат олмоқ харомдур, риё бўлур.

* * *

Келтирибдурларким, тула сажда қилгондан Ҳазрати Имомнинг икки тизлари теванинг тизи янглиг бўлиб эрди. Айтибдурларким, ҳазрати Имом бир дафъа бир дунёдорга имони учун тавозуъ қилиб эрдилар. Дедиларким, анинг кафорати учун қирқ мартаба Қуръонни тамом қилдим.

* * *

Келтирибдурларким, ҳар масалаки, Ҳазрати Имомга мушкул бўлса, Қуръонни тамом қилур эрдилар, то ул мушкулнинг рости кўнгулларига тушар эди.

* * *

Келтирибдурларким, Довуд Тойи айтур: йигирма йил Ҳазрати Имомни хизматларида бўлдим. Ва бу муддатда ҳаргиз улардин жудо бўлмадим. Хабардор бўлур эдим хоҳ йигинда, хоҳ хилватда ҳаргиз ялангбош ўлтурмас эрдилар ва оёғларини сурмас эрдилар. Ва мен дедимки: Эй Имом бир дам оёғларингизни сунуб ўлтурсангиз не бўлмай. Ҳазрати Имом айдиларким Худои Таолога одоб сақламоқ хилватда авлодур.

* * *

Келтирибдурларким, Довуд Тойи Имом бўлди. Эrsa Ҳазрати Имом қошлариға келиб дедиларким: Эй Имом энди не йўсинда иш қилайин? Ҳазрати Имом дедиларким, илмга амал қилмоқни ўзингга лозим тут. Ҳар олимки, илмни амалга келтирмаса, у руҳсиз бадан мисолликдур.

* * *

Келтирибдурларким, бир куни Ҳазрати Имом бордин ўтиб борғунча этакларига тирноқ чоғлиқ лой сачради. Утиб дарё лабига бориб, ушал лойни этакларидан ювдилар. Ҳамроҳлардин бири дедиларким: Эй Имом тирноғ чоғлиқ эгинда најосат бўлса ювмоқ лозим эмас дейдурлар. Бу миқдор лойни ўзингиз ювасиз? Ҳазрати Имом дедиларким: ул фатво эрди, бу тақви турур.

ШАЙХ РЎЗБЕҲОН

Шайх Абу Муҳаммад Рўзбеҳ 1129 йили форс вилоятига қарашли Фасо шаҳрида майда савдогар оиласида дунёга келган. Унинг аждодлари баққолик ва кўкфурушлик билан машғул бўлганликлари учун «Фасоий», «Бақалий» тахаллуслари билан шуҳрат қозонган. Рўзбеҳон ёшлигида Ироқ, Кирмон, Ҳижоз ва Шом улкаларига сафар қилди; Искандарияда Шайх Абулҳабиб

Сухравардий билан учрашди, Садриддин Абутоҳир Аҳмад бинни Муҳаммад Исфаҳоний ҳузурда «Саҳиҳи Бухорий» буйича дарс олди: Фаҳриддин Марям ҳамда Али ибни Муҳаммадлардан каломи бадеъ сирларини урганadi. Ёшлигиданоқ араб ва форсий тилларда турли жанрларда шеърлар ижод қила бошлайди. У ўз шеърларида кўпроқ орифона мушоҳадаларни инъикос эттиradi.

Шундан сўнг Рузбеҳон фикҳни урганишга киришadi. Бу йўналишда Рашидиддин Абулҳасан Али Найрезий унга устоз ва раҳнамолик қилди. У Шайх Сирожиддин Маҳмуд бинни Халифа бинни Абдусаломнинг муриди бўлиб, унинг қўлидан хирқа кияди. Рузбеҳон ҳол ва риёзат даврини Шероз в Кўхистон атрофларида утказган. Бир неча вақт Маккада мужовирликдан сўнг Шерозга келиб, Атиқ номли Жомеъ масжидида ваъз айтади. Фаолиятининг дастлабки пайтларида самоъ саҳобаларидан бўлган бўлса ҳам кейинчалик Рузбеҳон Шерознинг «Худош» мавзеида улкан Работ қуриб, мурид ва шогирдлар тарбиясига киришиб кетади. Умрининг охирида фалаж касалига дучор бўлган Рузбеҳон 1213 йили бу оламни тарк этди. Шерознинг «Болкафт» минтақасидаги Шайхнинг мақбараси халқнинг севимли зиёратгоҳи ҳисобланади.

Рузбеҳоннинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида Шарофиддин Иброҳим бинни Шайхул Ислом Садриддин (Рузбеҳони Соний)нинг «Тухфат-ал-ирфон фи зикри саид-алқутоб Рузбеҳон» китобида батафсил маълумот келтирилган. «Абҳар-ал-ошиқин», «Минҳож-ал-солиқин», «Арос-ал-баён фи ҳақойиқ-ал-Қуръон», «Масолик-ул-тавҳид», «Мувашшаҳ», «Кашф-ул-асрор», «Машраб-ал-руҳ», «Мантиқ-ул-асрор», «Шарҳ-ал-тавосин» сингари 60 дан зиёд рисоалар Рузбеҳондан мерос қолган. Унинг ҳолат ва кароматлари ҳақидаги ривоятлар ҳикоятлар китобдан-китобга кўчиб юради. Шайх Рузбеҳон Бақалий суфизмнинг улкан назариётчиси бўлиш билан бирга буюк мутафаккир мураббий ҳам бўлган. Замонасининг ўнлаб машойихлари унинг қўлида тарбия топган, хирқа кийган. У ўз асарларида асосан, тасаввуфнинг фано ва бақо, само ва гино, важди илҳом, сайру сулук, тариқат ва ҳақиқат сингари масалаларини ёритган. Фор-

сийда битилган «Абҳар-ул-ошиқин»да эса сўфиларнинг мақоми ва аҳволини таҳлил ҳамда тадқиқ этган.

Юқорида таъкидлаганимиздек Рузбеҳон умр буйи араб ва форсий тилларда шеърлар битган. Унинг назмий-бадий мероси «Девон-ул-маориф фиш-шеър» номли китобида жамланган. У форс-тожик адабиети тарихидаги рубоийнависликда ўзига хос мақом ва ўринга эга. Шоир рубоийлари асосан сўфизм таълимотини тарғиб ва ташвиқ қилишга қаратилган бўлса-да баъзи шерларида инсондўстлик ҳамда маърифатпарварлик гояларини ҳам илгари сурган.

ИБРОҲИМ ХАВВОС

Ўз даврининг буюк машойихларидан бўлмиш Абу Исҳоқ Иброҳим Хаввос Богдодликдир. Туғилган йили аниқ эмас. Алишер Навоий Шайхнинг «отаси Омилдин эрмиш» деб таъкидлаган. Жаъфар Хулдий ва Улуғ Ширвонийлар унинг шогирдидир. Балогат ёшигача отаси ва онасидан таълим олган. Сунгра эса, Жунайд Багдодий ҳамда Ҳасан Нурийлар кўлида таҳсил кўрган. Иброҳим Хаввос деярли ҳамиша оч ва ялангоч юрган. Навоийнинг уқтиришича, Шайх «ич оғриги билан» 913 йили оламдан утган. Унинг қabri Богдоддаги Табрук қалъасининг пойида бўлиб, қутлуг зиёратгоҳ ҳисобланади. Шайх «Тажарруд ва таваккул тариқида ягона» (Навоий) эди.

Шарқда Иброҳим Хаввоснинг узи танлаган йулдаги, ишқ бобидаги заҳмат, бардошу риёзатлари ҳақида ҳикоятлар кенг тарқалган. Ҳатто у Оллоҳ ҳурмати учун Хизр учраганда у билан суҳбат қуришдан парҳез қилган экан.

* * *

Абулҳасан Алавий дебдурки, қиш куни Диновар масжидида Иброҳим Хаввосни кўрдимки, қор ичида яланг утирибдур. Дедим: Эй Абу Исҳоқ! Келким кийгуликка кироликим, анга шафқат қилдим. Айттиким: мени мажусликқа тиларсен, яъни тажарруддин сабабқа. Андин сунгра илкимни тутуб, ўз танига суртди, терга гарқ эрди ва андог иссиғки яқин эрдиким, илким куйгай.

* * *

Нақлдурким, биебонда кетиб борур эрдим. Бир киши учради. Сурдим: не ердин келурсан? Деди: Шом вилотиждан. Сурдимки не ерга борурсен? Дедики: Волидаминг огзига солиб, едириб қуяр эрдим. Илким ориқсиз бўлди. Замзам сувида илкимни югали борурман. Сурдимки: Эмди не ишга борурсан? Дедимким: ёниб, волидамни кечаси ётқусини ростлаб берурман.

* * *

Нақлдурким, бир вақтдан эшитдимки, бир раҳбон бор эрмиш, етмиш йил булбдур савмада раҳбонлиқ тариқасида ултурур эрди. Ман дедимки: ажаб, раҳбонлиқ шарти 40 йилдур эрди. Бу 70 йил ултурур бўлса не киши бўлгай деб анинг қошига бордим, эрса эшикини очди ва деди: Эй Иброҳим, не ишқа бунда келдингки, ман бунда раҳбонлиқ қилиб ултурубман ва менинг бир итим борки, халқга кўп озор берадур. Ман ўшал сағни тутуб, сағбонлиқ қилиб, халойиққа озор бермакнинг тўхтатибдурман. Сан гумон қилган киши мен эмасдурман.

* * *

Иброҳим айтур: бу сўзники эшитдим эрса дедимки, худовандо қодирсанки, гумроҳлиқнинг ичида бандага рост йўл кўрсатурсен. Андин кейин менга деди: Эй Иброҳим! Қачонгача киши тилида ўбдон издаб юурсен? Борғил ўзингни излагил ва ўзингни талаб қилгил. Агар ўзингни топсанг, ўзингга посбонлиқ қилиб сақлагилки, ҳар кун бу ҳавойига нафснинг хоҳиши 370 ранглик Худолик либосни кийиб, бандани залолат ва гумроҳлиқга таклиф қиладур.

* * *

Нақлдурким, Иброҳим айтур: бир вақтда биебонда эрдим, очлиққа бисёр танг бўлдим. Ушал замон бир арабий қошимга келди ва манга дедимки: эй қорни ёмон, не учун бу янглиг изтироб қилурсен? Ман дедим: Ахир, неча кундурки ҳеч нима еганим йўқдур. Дедимким: Сен билмассен, бу йўлда ўз ҳолидин хабардор бўлмоқ даъво бўлуб, даъво банданинг сирини ошкор қилур, сенинг ўзинг бирла не ишинг бор? Очлиқ ва тўқлиқ, емак ва ичмак не билурсен?

ШАҲОБИДДИН ЯҲЁ СУҲРАВАРДИЙ

Абулфутуҳ Шаҳобиддин Суҳравардий ҳижрий 1153 йили Эроннинг Зинжон вилоятига қарашли Суҳравард қишлоғида дунёга келди. Дастлабки таҳсилни у Мароғада Мажидиддин Жабалийдан олади. Шундан сўнг уша замоннинг асосий илмий марказларидан бири Исфаҳонга бориб, Заҳриддин қулида таҳсил кўради. Ибни Сино меросини урганишга киришади, Фаҳриддин Розий билан ҳамсабоқ бўлади. Шундан кейин Суҳравардий амакиси Абунажиб Абдуллоҳи Суҳравардийдан дунёвий билимларни урганади, замонасининг буюк алломалари билан суҳбатлашиш ниятида Эроннинг кўп шаҳарларига, Шом ва Анатолияга сафар қилади, сўфизм донишмандлари билан баҳсларга киришади. Дамашқдан Ҳалабга ўтишда Миср ва Сурия ҳукмронлари билан мулоқотда бўлади. Донишмандларга алоҳида эҳтиром билан юрган Малик Зоҳир Суҳравардийдан Ҳалабда қолиб, уз саройида ишлашни илтимос қилади. Олим бу гўзал диёрга маҳлиё бўлиб юргани учун унинг истagini қабул қилади. Аммо ёш Суҳравардийнинг ростгўйлиги, руҳият ва илоҳиётга доир айрича қарашлари, баҳсу мунозараларидаги муваффақияти ерли уламолар қалбида адоват ҳиссини кўзгади. Улар «бу бедин исломга тил текизди, уни қатл этмоқ керак» деб Малик Зоҳирдан қатъий талаб қилдилар. Аммо ҳоким бу хоҳишни рад этди. Шундан сўнг улар Сурияни салбчилар ҳужумидан озод этган Салоҳиддин Аюбдан ёрдам сурайди. Шаҳар ақобирлари-ю уламолари наздида ҳам уз шуҳратини оширишни истаган Салоҳиддин Аюб уламолар фикрини қўллаб-қувватлашни ҳокимга айтади. Натижада Малик Зоҳир Суҳравардийни зиндонга ташлашга мажбур бўлади. Олим 1191 йили ана шу зиндонда улдирилади.

Машриқзаминнинг буюк файласуфи даражасига кўтарилган Суҳравардийнинг тақдири Мансури Халлож қисматига ўхшайди. Зероки у руҳан Мансурга ухшарди. Китобларида Мансури Халложни кўп тилга олиб, асарларидан сон-саноксиз мисоллар келтирар эди. Қисқа умри давомида у элликта китоб ёзишга улгурган. Суҳравардий асарлари тилининг содда-ю равонлиги, ба-

дий пишиқлиги жиҳатидан форсий тилдаги насрнинг энг мумтоз намуналаридир. Унинг адабий-илмий мероси мавзу доираси жиҳатидан ҳам, гоъвий йуналиши-ю фалсафий моҳияти жиҳатидан ҳам ранг-барангдир. Уларни тахминан беш гуруҳга бўлиш мумкин.

1. Араб тилида битилган тўртта улкан қўлланма; улар «Талвиёт», «Мақоовамат», «Маторихот», «Ҳикмат ал-шариф» деб аталади. Уларда Арасту фалсафаси талқин этилади. Суфизм фалсафасининг кўп жиҳатлари хусусида баҳс юритилади.

2. Араб ва форс тилида битилган ихчам рисоалар. Улар «Ҳаёкал-ал-нур», «Ало-ал-лавоҳ ал-модият», «Партавнома», «Фи эътиқод ал-ҳукамо», «ал-ламаҳот», «Яздоншинохт», «Бастон-ал-қулуб».

3. «Ақли сурх», «Овози пури Жабраил», «Ал-гароба, ал-гаробият», «Лугати Маврон», «Рисолати фи ҳолати туфулият», «Рўзе бо жамоати суфиён», «Рисолаи фи ал-меърож», «Сафири Семруг»лардан иборат. Ушбу китобларда муаллиф латиф ҳикоят ва ривоятлар орқали нафс сафари, ростлик ва дурустлик ҳақида фикр юритади.

4. Қуръони карим, Ҳадиси шарифларга ёзилган тафсирлар, бошқа бир қатор фалсафий, сўфистик асарларга ёзилган шарҳлар, таржималар. «Ибни Синонинг «Тайр» рисоласининг форсий таржимаси», «Ҳақиқат-ал ишқ», Қуръондан бир неча суралар тафсири, Ҳадислар шарҳи шулар жумласидандир. Бу асарлар ўзига хос тил ва услубга эга бўлиб, ўша давр насрининг камёб намуналаридир.

5. Дуо ва муножотномалар. Суҳравардийларни «Ал-вародот вал тақдисот» деб аташган. Бу китобларни ёзишда олим қадимги зардуштийлик дини ёдномаларидан, Ҳермес, Афлотун, Фусоғурус сингари қадимги Юнон олимлари асарларидан ҳам фойдаланган, тамсил сифатида кўплаб мисоллар келтирган. Бундан ташқари Суҳравардийнинг араб ва форс тилидаги шеърлари шеъринг ва насрий нутқлари мактублардан ташкил топган катта ҳажмдаги мажмуа ҳам мавжуд. Олим шогирдларидан бири Шамсиддин Муҳаммад бинни Маҳмуд Шаҳрзуринг ўзининг «Ҳукамолар тарихи» китобида Суҳравардий асарларининг мукамал рўйхатини келтирган. Шундай қилиб Суҳравардий атоқли файласуф олим, сўфизм

алломаси ва шоир сифатида уз даври илмий-маданий ва адабий ҳаётида катта урин тутган дин арбоби, маърифат пешвоси бўлган. Унинг «Ҳикмат-ал-ашроқ» китоби энг нодир маънавий обидалардан ҳисобланади. Зероки, унда Сухравардий ашроқий фалсафасининг мукамал ва батафсил баён этган, яъни у Шарқ фалсафий тафаккурини янги бир поғонага кўтарди; яқин эздан чиқаёзган кўҳна фалсафага янгитдан жон баҳш этди; уни ислом руҳиятига яқинлаштирди. У асос солган «Сухравардия» оқимининг тарафдорлари кейинги асрларда ҳам кўп бўлган.

АБЎ АЛИ ФАРҶОМОДИЙ

Шарқнинг буюк шайхи ва донишманди Абӯ Али Фазл бинни Муҳаммад бинни Али Фарҷумодий ҳижрий 402 йили Сабзорнинг Фарҷумод қишлоғида туғилди. У зоҳирий билимлар буйича тула савод чиқаргач, ботиний илмни эгаллаш учун Абӯ Саид Абулхайр хузурига борди. Сўнг эса Абулқосим Ғургоний қулида таҳсил кўради, Абулқосим Қаширийга шогирд тушади. У замонасининг маърифатпарвар вазири Низомулмулк, Туғулуқ шоҳ, Алп Арслон, Халифа ал-Қодир сингари машҳур одамлардан мурувват курган ва суҳбатлашган. Фарҷумодий устози Ғаззолийдан ҳам дарс олган ва унинг йўлига кирганди. Фарҷумодийни замонасининг олимларидан, тариқат илмида ягонаи даврон эди, деб ёзади. У Жунайднинг буюк саҳобаларидан бўлган, тасаввуфнинг турли масалаларига доир уттизта рисола битган. У ҳақда тазкираларда кўп нақл ва ҳикоятлар мавжуд.

* * *

Нақлдурким, Шайх Абуалининг бир муриди бор эрдик, уттиз маротаба Ҳаж қилгон эрди. Отини Ҳамза Улавий дер эдилар. Бир куни Ҳамза уйига бормоқни қасд қилди. Шайх деди: — бу кеча менинг қошимда бўлгил.

Ҳамзанинг қасдида иродаси бу эрдиким, уйига бориб фарзандлари учун таом тайёр қилиб қўйгайманки, улар ҳам менинг тобеимдурлар. Ман мунда қунуб то-

ҳир булсам, фарзандларим оч қоларлар. Бу кеча бориб қозонни танурга осиб, гӯшт ва гуручни солиб, пишируб қўйуб тонгла номози чошдиға Шайхнинг хизматига келсам ҳўбдур, деган бўлуб уйга бормоқчи эрди. Шайх яна деди: бу кеча мунда манинг қошимга келгил, мунда бўлгил. Ҳамза деди: Эй Шайх манинг аңдак машғуллугум бор эрди, борсам яхшимикин? Шайх деди: ўзунг билгил.

Ҳамза Улавий айтур: Қачонким Шайх маломат бирла ижозат бергондин кейин, уйимга келдим. Гўшту гуручни қозонга солиб, танурга осиб, пиширгали буюрдим. Токи бомдоддин кейин ҳизматкорга дедим. Ушал таомни кетурғунча қутлашиб, йиқилиб тушиб таом туқулуб кетти. Вақтеки таом туқулуб зоеъ бўлди, эрса хизматкорга дедим: таом туқулди, бор гўштни келтур, чирки тупроғини юб, артиб еғали булғай. Гўштни олгунча бир ит ҳозир эрди, гўштни тишлаб қочди. Ҳамза ўзига деди: бу ҳамани қўлдин юбордим, бори Шайх хизматини ковули қўлимдин кетмасун, деб қўнуб Шайхнинг хизматига юзланди. Вақтеки Шайхнинг олдига келди, Шайх ани кўриб дедиким: ҳар кишиким машойихлар кўнглининг сўзига қулоқ тутмаса, анинг гўштини итга берурлар. Вақтеки Ҳамза бу сўзни Шайхдин эшитди, узрлар айтиб тавба қилди.

* * *

Ақл улдурки, йироқ қилгай сени ҳалок қиладургон ерлардин.

* * *

Дебдур: дунё ва охиратнинг яхшилиқ ва осойиши бир соатлик сабр қилмоқдадир.

* * *

Дебдур: Худои таолоға холис банда бўлгил. То ағёрлардан бўлмагайсан.

* * *

Дебдур: Озодаларнинг сай-кўшиши биродар учун бўлур, ўз нафслари учун бўлмас.

* * *

Баландҳиммат булгилки, халойиқ баланд ҳимматлик бирла эранлар мақом ва мартабасига етарлар. Риёзат бирла етгали булмас.

* * *

Дебдур: Шайхнинг бир ангуштари бор эрди. Иликдин сачраб дарёга тушиб кетди. Шайхни бир озмуда қилгон дуоси бор эди. Ул дуони ўқиди, эрса ангуштар китоби аросидин чиқди.

Шайх Абу Али Фарюмодийнинг вафоти Боғдодда дур. Шайх Сари Сақтий ва Жунайд Бағдодий мазорида дурлар.

НАЖМИТДИН КУБРО

Шарқ машойихлари орасида бутун умрини Ҳақ йўлига тикиш билан бирга халқи, ватани, умуман инсониятни зулм ва жаҳолатдан қутқариш учун жонфидолар кўп. Ана шундай мутафаккирлардан бири ватандошимиз Нажмитдин Кубродир. Суфизм тарихида Абулжониб, Шайхи Валийтарош, Кубро лақаблари билан шуҳрат қозонган Нажмитдин Абулжониб Аҳмад бинни Умар Хевақий 1145 йилда руҳоний оилада дунёга келган. Нақл этишларича, Нажмитдин ёшлигидан жуда зийрак бўлиб, йигитлик палласида тенгқурлари билан бўлган барча баҳсларда ҳамиша голиб чиққани учун уни «таммат-ал-Кубро» деб аташган. Олим кейинчалик ана шу Кубро сўзини узига лақаб қилиб олган. Унинг «Валийтарош» лақаб олишининг сабаби қўлида тарбия олган бир неча киши валийлик даражасига етган экан.

Нажмитдин дастлаб шаръий илмларни, сўнг суфизмни ўрганди. Бобофараж Табризийдан риёзат ва хилват қоидаларини эгаллайди. Искандария ва Ҳамадон сингари замона уламоларидан ҳадис илмини ўзлаштириб, Ҳадис ривоят қилиш ҳуқуқини қўлга киритди. Шундан сўнг Исмоил Касрий, Шайх Аммор Бадлисий, Рўзбехон Козруний — Мисрийлардан таълим олади. Рўзбехоннинг қизига уйланиб, бир неча йил Мисрда қолиб кетади. Бу орада бир оз вақт Табрезде бўлиб, Имом Абумансурдан дарс олади. Шундан сўнг устози

Рузбеҳхон маслаҳати билан Хевага қайтиб, улкан хонақоҳ куради, Кубровия оқимига асос солади. У уз ақидаларида кўпроқ Жунайд Бағдодий таълимотига суянади; тасаввуфий-фалсафий гояларни исломий таълимот билан яқинлаштиришга, уйғунлаштиришга интилади; бунда билиш назариясини устун қўяди, унинг англаш ва тафаккур қудратига таянди. Шунинг учун ҳам Кубро асарларининг бош гоясини ҳақиқий ишқни тарғиб этиш, маърифатни ташвиқ этиш билан бирга «Одоб-ус-сўфия» асарида жамоат ўртасида ўзини тутиш, гапириш, салом бериш, овқатланиш, жамоат ҳурмати ва манфаатини ўйлаш, таъзим-тавозуъ, сўзлаш меъёри, умуман, инсон маънавияти билан боғлиқ барча масалалар хусусида бир мутафаккир сифатида фикр юритади. «Хирқа чўнтаги сир-асрор макони ва халқ паноҳидир, яъни кимки менга уз сир-асрорини айтса, ошкор этмаслигим ва кимки мендан паноҳ истаса, уни паноҳимга олишим шарт, гарчи у кофир бўлса ҳам. Шунингдек, хирқа этаги тариқат йўли бўлиб, уни мусулмон биродарим устига ташлаб, уни ҳимоя қиламан». Касал кўришга бориш, жаноза ёки жума номозига бориш тартиблари, таом тановул этиш одоби хусусидаги мулоҳазалар ҳам барча замонлар аҳли учун ибратлидир: Сўфи «то жамоат таом ейишни тугатмагунча таомдан қўл тортмаслиги ва бошқаларни кўпроқ ейишга ундаши лозим. Мабодо нафл рузаси бўлса, уни очиш лозим, зеро жамоанинг манфаати биринчи ўринда бўлиши керак». Демак, Нажмитдин Кубро таълимотининг магзини инсонни шарафлаш ташкил этаркан. У етти маротаба Ҳаж қилиб, қирқ йиллик умрини сафарда ўтказиб юрт кезиб, юзлаб замона алломалари билан суҳбатлашган, баҳсу мунозарага киришган.

Шу йиллар мўғул яғмоларининг Хоразмга босқини юз беради. Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳат ул-унс» асарида ёзишча босқинчилар шаҳарга кирганда Нажмитдин Кубро олтмиш ҳамроҳини тўплаб ватан ҳимоясига даъват этади. Аммо улар қуюндек душман ваҳмидан тумтарақай қочадилар. Кубро эса қўйнига тош тўлдириб, қўлига ҳанжар олиб жангга киради: душманининг ёмғирдай ўқлари остида уларга тош отишни канда қилмайди. Ва ниҳоят бир ўқ қалбига қадалиб, йиқи-

тади. Шу орада Кубро ганим байрогидан бирини қўлга киритганди. Унта муғул унинг қўлидан байроқни тортиб ололмай, охир кесиб олишади. Бу жасоратли фожиа 1221 йили юз берган эди. Нажмитдин Кубродан бизга форсий ва араб тилида куплаб илмий рисолалар, бадий асарлар мерос қолган: «Одоб-ус-сўфия», «Фавойихул Жамол ва фавотиҳул-Жалол», «Фақирлик ҳақида рисола», «Ҳидоят-ут-толибин», «Минҳож-ус-солиҳин», «Илал-хоимил-хоиф мин лавмат иллоим», «Ал-усул-ал-ашара», «Ас-соир-ул-хоир», «Ас-сайр вал-хайр» сингари рисолалари шулар жумласидандир. Булардан «Одоб-ус-сўфия» китоби энг кўп тарқалган бўлиб, Истамбул, Қозон, Техрон ва бошқа шаҳарларда бир неча бор нашр этилган. Ҳозир Кубронинг мақбараси Кўҳна Урганч (Туркманистон)да бўлиб, халқнинг энг қутлуг зиёратгоҳидир. Афсуски, ана шундай қутлуг қадамжой кўпдан бери таъмирланмай ётибди.

* * *

Дунё-ю охират яхшилигини қаноатда, ёмонлигини тамаъда кўрдим.

* * *

Энг гўзал безак тавозеъ, энг хунуги бахиллик экан.

* * *

Муваффақиятни сайъ-ҳаракатда, муваффақиятсизликни лоқайдлик ва дангасаликда, балони тилда, ҳаловатни сукутда кўрдим.

* * *

Очкўзни маҳрум, дунёпарастни гамгин кўрдим.

* * *

Энг ноёб неъмат ростгўйлик ва қаҳрамонлик, энг огир бало мунофиқ дўстлар экан.

* * *

Энг яхши сарҳисобни кишини нафси билан ҳисоблашишида оқилни охиратга, жоҳилни дунёга интилишида кўрдим.

* * *

Умр ва ризқнинг баракали бўлишини Оллоҳ таолога итоат қилишда кўрдим. Дунё-ю охират яхшилигини Расул алайҳиссаломнинг суннатига эргашишда кўрдим. Неъмат бутунлигини неъмат бергувчидан миннатдор бўлишда кўрдим. Энг яхши дўст илм экан.

* * *

Шариат ва диннинг пойдевори сабр ва ишонч; ибодатларнинг энг афзали фарзларни адо қилиш; одатларнинг энг маъқули ва чиройлиси гуноҳлардан, одамларга озор беришдан тийилиш экан; ўлимдан огирроқ кулфат утган ишга пушаймонлик экан.

* * *

Кўрдимки, экмаган, урмайди. Шафқат қилмаганга шафқат қилинмайди.

* * *

Жаннатга киришни ҳалол ейиш ва амри маҳол ишни тарк қилишда кўрдим

* * *

Инсонга келадиган барча офат тилдандир.

* * *

Нажмитдин Кубро рубоий жанрида ҳам баракали ижод қилган. Шоир ўз рубоийларида ирфоний фикрларни чуқур акс эттириш билан бирга ахлоқ-одоб, инсонпарварлик, маърифатдўстлик гояларини ҳам анча теран тасвирлаган.*

*Гар тоати худ нақш кунам бар ноне,
В-он нон ниҳам пеши саге бар хоне
В-он саг соле гурусна дар зиндоне.
Аз нанг бар он нон наниҳад дандоне.*

(Агар тоатимни бир нонга нақш этиб, дастурхонга солиб бир кучук олдиға қўйсам ўша ит йил бўйи зиндонда оч ётган бўлса ҳам, номусдан у нонга тишини ҳам тегизмайди).

* Нажмитдин Кубро ҳақида мукаммал маълумот олиш учун профессор Нажмитдин Комнловнинг «Тасаввуф» (1999) китобининг 151—188-бетларига мурожаат қилиш мумкин.

Нажмитдин Кубронинг бир туркум рубоийларини иқтидорли мутаржим Эргаш Очилов ўзбек тилига утирган. Ушбу таржиманинг бошқа утирмаларидан фарқи шундаким, асл матннинг вазнига риоя қилинган. Унинг гоаявий-бадий қудратини иложи борича тўлақонли ифода-далашга ҳаракат қилган.

*Ошиқ кишининг кўнгли тўла дард бўлғай,
Дил дарди билан мард яна ҳам мард бўлғай
Ўз ишқи ўтида у ёнаркан бул дам,
Дўзах ўти ўзгалар учун сард бўлғай.*

* * *

*Ишқингни бу мардона-ю фарзона кўнгул,
Бир сония тарк этмади, жонона кўнгул
Ишқ бодасини қўлимда тутган лаҳза,
Лиқ тўлди жигар қонига паймона кўнгул**

ШАМСИ ТАБРИЗИЙ

Шамсиддин Муҳаммад Али ўгли Маликдод Табризий XIII асрнинг буюк машоихларидан бўлиб, Рукниддин Сажжосийнинг халифаларидан, Зиёуддин Абулхожиб Суҳравардий пайравларидандир. У шу даражада шуҳрат ва таъсирга эга эдиким, ҳатто Жалолиддин Румий унинг мажзуби бўлган.

Шаме Табризий 1188 йили Табризда руҳоний оила-сида туғилган. Баъзилар Шамсни Шайх Абубакр Симлий ҳамда Камол Хўжандийларнинг муриди бўлган дейишади. У ҳамиша елкасига қора наMAT ташлаб юрар, сафарларда фақат карвонсаройларда яшарди. Шамс ана шундай сафарларидан бирида Фаҳриддин Ироқий ва Авҳадиддин Кирмоний билан учрашиб масала талашган.

Шамси Табризий ҳижрий 642 йили Қунёга келади ва қандолотчилар кулбасига тушади. Ана шунда Жалолиддин Румий Шайх билан куришиб, унга мажзуб бўлади. Кунлардан бир кун оқшом пайтида Румий билан суҳбатлашиб утирган Шайх «мени улдиришмоқчи» дейди-да ташқарига отилиб чиқади. Ҳақиқатда ҳам бир бурчакда писиб ётган етти киши пичоқ билан унга

* Ишқ дафтари, 2000, 38, 39-бетлар.

ташланадилар. Шамс ногаҳоний овоз билан бир чинқиради-да куздан ғойиб бўлади. Қотилларнинг барчаси хушдан кетиб йиқиладилар. Узларига келиб қарашса, ерда бир-икки қон томчиси бору Шайхдан дарак йўқ. Румийнинг ёш ўгли Оловиддин Муҳаммад ҳам улар билан ҳамроҳ эди. Шу кетгани буйича Шамси Табризий турли шаҳарларда дайдиб юради, баъзан мактабларда дарс беради, баъзан эса ота касби туқувчилик орқасидан кун кечирарди, минглаб шогирдлар, муридлар орттирарди.

Шамси Табризийнинг Қунёда бўлиши Жалолоиддин Румий ҳамда шаҳар аҳли фақиҳлари дунёқарашида туб бурилиш ясаб юборади. Румий оддий фикҳ донишмандидан Ҳақ йўлидаги оташин ошиққа айланди; ҳеч ким ва ҳеч нарсага эътибор бермас, ҳамиша рақсу самода банд эди. Ана шунинг учун ҳам мурид ва мухлислари Шамсни йўқотиш пайига киришади. Зероки, Шамс Табризий таъсирида Румий ҳақиқий суфийга айланган — кўпроқ вақтини савту суруд, рақе ва най ноласи остида ўтказадиган бўлиб қолганди.

Шу билан Шамси Табризий дом-дараксиз кетди. Орадан бир неча йил ўтгач, бир мактуб келади, ўқиб кўришса, Шомда мактабдорлик қилаётган экан. Румийнинг шодлиги ҳад-ҳудудсиз эди. У тезда шеърий нома ва маблағ билан ўгли Султон Валадни Дамашққа юборди. Шогирдлар ҳам Шамсга нисбатан уюштирилган таъна, тухмат ва баломатлардан пушаймон бўлиб, «Агар Шайх келсалар оёқларига йиқилиб, тавба қилурмиз» дейишади. Аммо Шамси Табризий келгач, бошқа галамисларнинг тугёни авжга минади. Шундан сўнг шоир бир кечада дом-дараксиз ғойиб бўлади. Бу ҳол — муршидидан иккинчи бор ажралиш Румийни даҳшатли изтироблар гирдобига тортди. Уни қидириб бутун Шом ўлкасини кезиб чиқди. Ҳеч қаердан асарини топишолмади. Шамси Табризийнинг вафоти санасида турли ихтилофлар мавжуд эди. Аммо кейинги тадқиқотлар натижаларига қўра Шайх 1248 йили оламдан ўтган ёки мухолифлари томонидан ўлдирилган.

Куп сарсон-саргардонликлардан сўнг Қунёга қайтган Жалолоиддин Румий Шамси Табризий имзоси билан оташин газаллар бита бошлайди. Зероки, Румий

Шамс сиймосида мутлақ идеал инсонни — Ҳаққа етган комил шахсни кўрган эди. Унинг шеърӣй номаларидан бирида қуйидаги байтларни уқиймиз:

*Шамсу қамарам омад, самъу басарам омад,
Ва он симбарам омад, он кони зарам омад
Имрӯз беҳ аз дина, эй муниси дерина,
Ди маст бадан будам, ки аз вай хабарам омад
Он каски ҳамежустам, ди ман бечаро ўро,
Имрӯз чу танга гул дар раҳгузорам омад
Аз марг чаро тарсам, ки оби ҳаёт омад,
Ва зи таъна чаро тарсам, чун ў сипарам омад.*

(Шамсу қамарим келди, нури басарим келди, олтин баданим, кони зарим келди. Эӣ азалий дуст, бутун кечадан яхши, кеча карахтбадан эдим, унга жон келди. Кеча-кундузи чирог билан қидирганим бутун пойимга гултуша келди. Улимдан кўркмасман, оби ҳаётим келди, таънадан ҳайиқмасман, қалқоним келди).

Шамси Табризийдан бизга қадар шеърлар девони ҳамда «Мақолот» номли пандномалар, нутку суҳбатлар мажмуаси етиб келган. Уларнинг барчаси илоҳӣй ишқ таърифи ва сӯфиёна мулоҳазалар мажмуидир. Бундан ташқари Румӣй узи битган «Девони Шамси Табризий»си билан уни абадийлаштирди. Шарқшунос М. Занд «Биз бу девонда Румӣйни курамиз, Шамси Табризийни ҳис этамиз, идрок этамиз» деганда мутлақо ҳақ эди.

АЗИЗИДДИН НАСАФИЙ

Ун учинчи асрнинг буюк шайхи ва алломаларидан бири Абдулазиз бинни Муҳаммад Насафӣйдир. У таҳминан 1240 йил Насафда туғилган. Ёшлик йилларини Хоразмда утказган Насафӣй муғуллар истилоси даврида бир оз вақт Бухорода яшади, сунгра аввал Хуросоннинг Баҳрободига бориб замонасининг забардаст донишмандларидан бири Саъдуддин Ҳаммуядан таълим олади. У ердан устозининг ижозати билан Исфаҳон ва Шероз шаҳарларига утади; замонасининг буюк шайхлари билан ҳамсуҳбат булади. Аммо душман ва мухолифларининг таҳдидидан ҳадиксираб, ҳар кун ва ҳар

тун жойини узгартириб яшайди. Умрининг охирги йилларини Язд вилоятининг Абирқўҳида ўтказган Азизиддин Насафий 1330 йили вафот этади. Баъзи манбаларда Насафий юз йил умр кўрган, деб ёзилган.

Азизиддин Насафийдан бизга араб ва форс тилида яратилган бир қанча илмий асарлар етиб келган. «Ал-инсон-ул-комил», «Ат-танзил», «Зубдат-ул-ҳақойиқ», «Мақсад-ул-ақсо», «Оғоз ва анжом», «Асрор-ул-қобилият», «Сулуки мақомат», «Маротиб-ир-руҳ», «Нузул ва уруж», «Нур», «Вужуд», «Нафси инсоний» каби рисолалар шулар жумласидандир. Бу асарларнинг қўлзмаляри Тошкент, Техрон, Истамбул, Душанбе дастхатлари хазиначарида сақланади. Мазкур асарларнинг айримлари бир неча дафтардан иборат. Улардан баъзилари турк ва ўзбек тилларига ҳам таржима қилинган. Насафий ўз асарларида ишқ, фано, бақо, зикр, ҳақиқатнинг кўп назарий жиҳатларини ҳал қилиб берган; ўзига бўлган суфистик таълимотларни қиёсий урганган, ўзига хос янги ақидалар билан ривожлантирган. Унинг «Манозил-ул-соирин» асарини профессор Нажмиддин Комилов ўзбек тилига таржима қилган. Азизиддин Насафий ижодида инсон шарафи муҳим ўрин тутди. У инсонни жисм ва руҳдан иборат, дейди. «Унинг таъбирича одам борлиқ мевасидир. Вужуд силсиласининг мартабалари унинг хизматида. Олам яратилиши, барча улўғлиги ва азаматлиги билан бир инсондек ҳисобланади. Одам ёлғиз ҳолда барча оламларнинг жамловчиси».*

* * *

Оламда донолар кўп, аммо (комил инсон) оламнинг қалбида бўлади, бирдан ортиқ бўлмайди. Бошқаларнинг ҳар бири ҳар хил мартабада бўлади ва у эса оламнинг яғонаси. У оламдан ўтса, бошқа бири унинг даражасига этади ва унинг ўрнига ўтиради. Зеро олам қалбсиз бўлмайди.

* * *

Инсон руҳини билганингдан кейин энди билгилки, шариат аҳли фикрича, инсон бўлиб, раҳнамолигини

* (Доктор Абдулризо Сайф). «Азизиддин Насафийнинг ҳаёти ва ижоди» «Сино» № 7. 14-бет.

тан олди. Натижада шунга муяссар бўлдики, уни ва унинг руҳини иймонли дейдилар. Агар инсон пайгамбарларга иймон келтириш ва улар суннатига амал қилиш баробарида сурункали равишда раббуул аламинга ибодат бажо келтирса ва туну куннинг куп қисмини тоат-ибодат билан ўтказса, уни солиҳ ва соҳиб тақво деб, унинг руҳини ҳам тақволи солиҳ руҳи деб атайди. Агар у сурункали ибодат устига, дунёдан буткул юз ўнгирган бўлса, уни зоҳид деб унинг руҳини ҳам зоҳид деб атайдилар. Агар яна боз устига, зоҳидликдан ташқари, нарсасизликлар ботиний моҳиятини англаса, назаридан ҳеч нарсасизлик қолмаса ва тақлид чегарасидан ирфон чегарасига қадам қўйган бўлса, уни донишманд (ориф) дейдилар ва унинг руҳини донишманд (ориф) руҳи деб айтадилар. Агар ирфоний маърифат устига боз Ҳақ таоло уни узига қурб (яқин) қилиб танлаган ва муҳаббатига мушарраф этиб, қалбини нури билан ёритган бўлса, уни валий деб, унинг руҳини валий руҳи деб атайдилар.

(Нажмиддин Комилов таржимаси)

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ

Кунлардан бир кун Қурбақа анҳор буйига сувдан сакраб чиқса, уясидан чиқиб турган Сичқон салом берибди. Қурбақа алик олибди. Икки орада дўстлик пайдо бўлибди. Сичқон дўсти билан суҳбатлашиб тургиси келаркан. Аммо Қурбақа сувга шўнгиб кетавераркан.

— Мен сен билан чақ-чақлашиб юргим келади. Сен булсанг бир сония суҳбатлашмасданоқ сувга тушиб кетаверасан, — дебди Сичқон ўпкалаб.

— Ундай бўлса, узун ип топайлик-да бир учини сенинг белинга, иккинчи учини эса менинг белимга боғлаб қўяйлик, қачон керак бўлсам, ипни тортсанг чиқиб келавераман, — маслаҳат берибди Қурбақа.

Шундай қилишибди ҳам. Иттифоқо бир куни Сичқон уясидан чиқиб офтобда ётган экан, учиб бораётган лочин таппа чангаллаб осмони фалакка кўтарибди. Ипнинг иккинчи учида Қурбақа ҳам жон ҳовучлаб

бораркан. Нодон ва ножинс дустнинг ақлсиз маслаҳати икковини ҳам овчи домига гирифтор этибди.

Дунё эпик шеърятининг гултожиларидан бири «Маснавий маънавий» мингдан зиёд ана шундай ибратомуз ҳикоятлар мажмуаси бўлиб, 25 минг байтдан иборат. Унинг муаллифи буюк мутафаккир, файласуф шоир Жалолоддин Румий ёки Мавлавий Румийдир. Бўлажак санъаткор Жалолоддин 1207 йили Балхда зиёли оиласида туғилади. Унинг отаси Баҳовиддин Валад суфизм ва фикҳ донишмандларидан бўлиб, замонасининг энг обрўли алломаси эди. Шунинг учун ҳам Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ (1199—1220) уни саройга даъват этади. Лекин Валад бу таклифни рад этиб, мактабдорлик ҳамда илмий-ижодий ишлар билан машғул бўлади. Унинг обрўси кундан-кунга ошиб, турли улкалардан шогирдлар оқиб кела бошлайди. Буни кўролмаган ва шиа мазҳабидагиларга терс қараб юрган Хоразмшоҳ саройда унга нисбатан бўхтон тарқатади. Султон газабидан кўрққан олим, Жалолоддин 6 яшарлигида 400 шогирди ва оиласи билан Маккага қараб сафарга жунайди. Баҳовиддин йўлда Хуросону Эроннинг кўп шаҳарларида тўхтаб, замонасининг буюк донишмандлари билан ҳамсуҳбат бўлади. Жумладан, Нишопурда Фаридуддин Аттор ҳузурида бир неча ҳафта яшайди. Аттор ёш Жалолоддинни севиб қолади, кейинчалик «Асрорнома» достонини унга бағишлайди. Жалолоддин Дамашқ ва Бағдод мадрасаларида, буюк алломалар ҳузурида илм урганишни давом эттиради; Ҳалабда ҳадис, тарих, фалсафа, калом ва илми бадеъ алломаларидан бўлмиш Умар бинни Аҳмад бинни Ҳиббатуллоҳдан дарс олади. Ана шу йиллардан бошлаб у «Румий» тахаллуси билан шеърлар ёза бошлайди. Шундан сунг Жалолоддин Румий Қунё шахрига келиб муқим яшай бошлайди ва мадрасаларда дарс айтади.

Барча манба ва тадқиқотларда Жалолоддин Румий шахсияти камолотида буюк шоир ва шайх Шамси Табризийнинг таъсири кучли эканлиги таъкидланади. Румийнинг ўзи ҳам бир шеърида «Агар Аттор менга рух бахш этган бўлса, Шамси Табризий тилсим калитини тутқазди», дейди. Зероки 1244 йили Шамси Табризий Қунёга келади ва Румий уч йил давомида ундан мутта-

сил дарс олади: фалсафани, хусусан, сўфизм таълимоти-ни мукамал эгаллайди, батамом унинг руҳиятига утиб кетади. Шунинг учун 1247 йилги бир исён пайтида Шамси Табризий бедарак йўқолгач, Румий ўз газалларида «Шамси Табризий», «Шамс» тахаллусларини қўллай бошлайди. Шоир газалларининг Шамси Табризий девони номи билан шуҳрат қозонишининг боиси ҳам шунда. Жалолиддин Румий 1273 йили вафот этган.

Жалолиддин Румийдан бизга қадар шеърлар девони, «Макотиб», «Фих мо фих» ҳамда «Маснавийи маънавий» китоблари мерос бўлиб қолган. «Фих мо фих» насрий асар бўлиб, олимнинг турли мажлис ва суҳбатлардаги фалсафий нутқларининг мажмуасидир. «Мукоотиб» эса муаллифнинг замондошлари ва устозлари билан бўлган турли ёзишмалари — мактубларидан иборат. Ҳар икки китобда ҳам муаллифнинг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий мушоҳадалари, сўфиёна қарашлари ўз аксини топган. Шоир девони 25 минг байтдан зиёд шеърларни ўз ичига олган. Жалолиддин Румий мажозий севги билан илоҳий ишқни шу даражада юқори пардада, жўшу ҳуруш билан тасвирлайдики, профессор Р. Ходизода таъкидлаганларидек «ўқувчи газалларнинг сўфиёна маъносини батамом унутиб, уларни лирик шеърятнинг тенгсиз намуналари сифатида» қабул қилади. Шоирнинг аксарият шеърларида айрилиқ дарди ҳам, ошиқнинг ёрига илтижоси-ю ҳусну камоли ҳам ажиб бир жозибанда инъикос этади.

*Аз руху лаб гулшакар бисёр дорад ҳусни ту,
Кошки, бифурухти, то поре бихаридаме*

(Сенинг ҳуснинг — юзингу лабларинг гулшакар манбаидир, кошки сотсанг эди бир оз харид қилган булардим). Шунинг учун ҳам утмишда яратилган кўп қиссаларда гоҳ ошиқ тилидан, баъзан маъшуқа нутқида Румий газаллари кўплаб келтирилади.

Шоир рубойлари ҳам мавзу жиҳатидан ранг-баранг, гоъвий йўналиши бадий қудрати нуқтаи назардан гоъта мумтоз ва жозибдир. Уларда ишқ-муҳаббат, ахлоқ-одоб, ижтимоий-фалсафий масалалар узининг теран ифодасини топган.

*Дури зи борадари мунофиқ беҳтар,
Парҳез зи ёри номувофиқ беҳтар
Хоки қадами ёри мувофиқ, ҳаққо,
Аз хуни бародари мунофиқ беҳтар.*

(Мунофиқ биродардан йироқ юрган яхши, номувофиқ ёрдан кўнгил узмоқ яхши. Худо ҳаққи, содиқ ёрнинг хоки пойи, мунофиқ биродар қонидан яхши).

*Хоҳи ки ҳамеша шоду хуррам боши,
Ҳарҷо ки рави, азизу маҳрам боши
Покиза шаву рост бизи, илм омуз,
Токи наберағони Одам боши*

(Ҳамиша шоду хуррам яшаб, қаерга борсанг азизу мукаррам бўлишни истасанг, покиза бўл, тугри яша, илм урган. Ушанда Одам Ато набираларининг тожига айланасан).

Буюк мутафаккирга оламшумул шухрат келтирган асар «Маснавий маънавий» китобидир. Зероки бу маснавийнинг ўзига хос яратилиш тарихи бўлгани каби, унда ифодаланган масалалар қамрови ҳам ҳудудсиздир. Етти жилд (дафтар)дан иборат асарнинг дастлабки қисмларини шогирди Ҳисомиддин Чалабий устози огзидан ёзиб олиб, кейин таҳриридан утказган. Чалабий вафотидан сўнг, Румий асар давомини ун йилда ёзиб тугатади. Китоб ўз вақтида ҳам, кейинчалик ҳам муаллиф номини дунёга кенг тарқалишига сабаб бўлади. Чунки, биринчидан Жалололдин Румий маснавийда Шарқу Ғарб олимларининг, ҳатто антик дунё файласуфларининг фалсафий қарашларини кенг ўқувчилар оммасига тушунарли ва содда бир услубда шеърӣ йўл билан таърифлаб беради, шарҳлайди; турли сўфистик оқимлар ҳамда уларнинг таълимот ва талаблари билан боғлиқ назария атамаларини лўнда тарзда тунтиради. Иккинчидан, ўзининг ижтимоӣ-фалсафӣ, динӣ, сўфистик қарашлари тасвири жараёнида жуда кўп ҳикоят, афсона, масал ва латифалардан фойдаланади. Санойӣ ва Аттор каби сўфӣ шоирлардан фарқли ўлароқ Румий ҳикоятлари ҳаёт ҳақиқатига жуда яқин; уларнинг ҳар бирида қиссадан ҳисса тарзида алоҳида ҳикматомуз хулосалар, танбеҳлар мавжуд. Масалан, «Баққол ва тутининг ёғни тукиб юбориши», «Савдогар

ва унинг Тутиси», «Саховатда Хотами Тойдан утган халифа», «Қазвинийнинг кураги остига нақш тушириши», «Карнинг бемор қушнисини кўришга боргани», «Луқмон ва қуллар», «Муҳтасиб ва маст» сингари юзлаб ҳикоятларида Жалолиддин Румий ношудлик, гирромлик, тухмат, калтафаҳмлик, такаббур, судхўрлик, баднафслик сингари гайриинсоний ҳатти-ҳаракатларни қоралаб, ақлу фаросат, сабру қаноат, ростгўйлигу ҳалоллик, камтарлигу саховатпешаликни тарғиб қилади. «Мен етмиш икки миллат билан иттифоқда ва бирликдаман» деган Румий жуда кўп ҳикояларида инсон қадрини улуғлайди. Инсонпарварлик гоёларини исломий мулоҳазалар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тарғиб ва ташвиқ этади.

«Уч уғри ва боғбон», «Лули бола», «Туя ва ҳаммом», «Муаллим ва шогирдлари» сингари бир туркум ҳикояларда Румий ҳаётини иллатлар, инсонларда учрайдиган салбий хислатлар устидан лутф билан кулади, ҳажвий ҳолат яратади. Муаллимнинг лоқайдлиги, ўз касбига бефарқ қараши, камфаросатлигидан фойдаланган ўқувчилар «устоз, бугун рангингиз саргайиб қолибди, кузларингиз қаърига тортиб кетяпти» деб ваҳимага солиб, ўзларига қушимча «озод кун» олишга муваффақ бўладилар.

Жалолиддин Румийнинг «Маснавийи маънавий»си республикамызда севиб ўқилади. 2000 йил Ўзбекистон Фанлар Академияси Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида шоирга бағишлаб махсус илмий анжуман утказилди. Истеъдодли шоир Асқар Маҳкам «Маснавий»нинг бир жилдлик, Ўзбекистон Халқ Шоири Жамол Камол тўрт жилдлик (2000—2003 йиллар) нашрларини чоп эттиришди.

Истамбул шаҳридан 200 чақиримчалик Ғарбий-Шимолда Қунё шаҳри жойлашган. Бу кўҳна маънавият манзилгоҳига яқинлашганингизда кўз олдингизда осмонупар нилий гумбазли мақбара намоён бўлади. Обида рўпарасига келсангиз, унинг юз хил нақшу нигорли зийнати кўзни қамаштиради. Унга ганж уймакорлиги, ёғоч ва мис кандакорлиги санъатининг қилқалам усталари қадимий услубда зеб берган. Бутун пештоқлар, деворлару устунларга, ҳатто дарча панжараларига Қуръ-

они Карим оятлари сабт этилган. Уларни уқишга «тишингиз утмаса» ҳам моҳиятини мақбара гумбазининг қайси бир гўшасидан таралаётган най садоси вужудингизга сингдириб юборади. Жалолиддин Румий бир байтида Оллоҳ бизга барча фарз ва суннатларни бажариш, бир-биримизга гамхўрлик қилиб яшащ учун умр берган, деган фикрни изхор этади:

*Зиндаги омад барои бандаги,
Зиндаги бебандаги шармандаги*

Найнинг сеҳрангез оҳанглари бандаларига шоирнинг ана шу байтларини ҳам эслатаётгандай туюлади. Унинг мақбарасини зиёрат қилиш ва даъваткор най навосини эшитиш Сизларга насиб этсин!

МУҲАММАД ҲАМАВИЙ

Шайх Саъиддин Муҳаммад бинни Муйдин бинни Абубакр бинни Ҳусайн бинни Муҳаммад Ҳамавий XIII асрда яшаган бўлиб, Хуросонда туғилган. У Азизиддин Насафий шогирди ва Нажмиддин Кубро, Шаҳобиддин Сухравардийларнинг халифаларидандир. Йигитлик палласида ўша замон сўфизми марказларидан бўлмиш Дамашқнинг Жалил Қосиёнида яшаб, Садроиддин Қунийдан дарс олади. 25 йил давомида Шом, Хоразм, Ироқ шаҳарларини кезиб, кўп донишмандлар билан суҳбатлашади, баҳсларда иштирок этади. Ва ниҳоят ўз юртига буюк шайх, кароматгуй авлиё сифатида қайтади. Ҳамавийнинг туғилган ҳамда вафот этган йили ҳали аниқланмаган. Ҳамавийдан бизга қадар «Сажнажил...», «Сакинат-ал-солиҳийн», «Қалб-ал-манқалб», «Кашф-ал-маҳжуб», «Маҳжуб-ал-муҳиббин ва матлуб-ал-восилин» сингари рисолалар, араб ва форсий тилдаги шеърлар мажмуи етиб келган. Уларда ислом тарихи, сўфизм назарияси узига хос содда, ҳаммабоп услубда баён этилган. Адибнинг рубойлари, айниқса, халқ орасида кенг тарқалган ва шуҳрат топган.

*Гар бо ғами ишқ созкор ояд дил,
Бар маркаби орзу савор ояд дил
Гар дил набуд кужо ватан созад ишқ,
Вар ишқ набошад ба чи кор ояд дил*

(Ишқ гамига саркор булсин дил, орзу отига минсин дил. Дил булмаса, ишқ қаерни ватан қиларди, агар ишқи булмаса, нега керакдир дил).

*Касе нестки ў шефтаи рӯи ту нест,
Саргашта чу ман дар шикани мӯи ту нест.
Гўянд биҳишти жовидон хуш бошад,
До нам беҳ яқинки хуштар аз рӯи ту нест.*

(Сенинг жамолинг мафтунни булмаган кимса йуқ, сочинг жингалаги учун мендек саргардон йуқ. Мангу жаннат яхшидур дейишади, аниқ биламанки сенинг юзингдан гўзал нарса йуқ).

Ҳамавийнинг ҳаёти ва ижодий мероси ҳали мукамал урганилган эмас. Ҳатто, у Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг «Тазкират-ул-авлиёи туркий» китобига киририлмаган ҳам.

КАМОЛ ХҶАНДИЙ

Форсий тилдаги шеърятнинг энг кузга куринган сиймоларидан, тасаввуф донишмандларидан бири Камол Хужандийдир. Зероки, у анъанавий газал жанрини мавзу ва гоъвий йуналиши жиҳатидангина эмас, балки ўзига хос бадийий нафосати нуқтаи назаридан ҳам янги поғонага кўтара олган санъаткордир.

Камолиддин Масъуд 1319—1321 йиллар орасида Хужандда таваллуд топган. Унинг болалик йиллари она юртида утган. Кўхна Урганчда таҳсил курган, бир неча йил Тошкентда яшаган. Навоий Хожа Аҳрор вали маълумотига асосланиб, Камолнинг отаси Тошкентлик эди, деган. Ёшлигидан зеҳни ўткир бўлган Камолиддин замонасидаги араб тили ва адабиётини, суфизм фалсафаси, ҳадис тафсирини пухта эгаллайди. Мадраса хатмидан кейин бўлажак шоир ҳам Валий Ҳажга бориш баҳонаси билан Ҳижозга жунайди. Каъба тавофидан қайтишда Табризга тушади ва бир умрга шу ерда қолиб кетади. 1375—1383 йиллар Ироқ ва Озарбайжонда ҳукмронлик қилган Султон Ҳусайн Жалойири шаҳардан унчалик узоқ булмаган Валиёнқўздан шоирга мулк инъом этади. Камолиддин бу ерда Биҳишт отлиг катта боғ

ва хонақоҳ барпо этиб, унинг даромадини шогирдлару бева-бечоралар, мусофирларга улашиб юради. Лекин шоирнинг бу осойишта ҳаёти узоққа чўзилмайди. 1385 йили Дашти Қипчоқ ҳокими Тухтамиш катта лашкар билан Табризга ҳужум қилиб, шаҳарни талайди ва бошқа асирлар қатори Камолиддинни ҳам пойтахти Сарой шаҳрига элтади. У бу ерда исломий аҳкомлар до-нишманди, кароматгўй Шайх сифатида ҳам шуҳрат қозонади; машҳур шайх Абдулло Чочий билан ошно-лик пайдо қилади. Унинг илоҳий қудрати ҳақида кўп нақллар тарқалган. Гарчи Камолиддин саройда эъзоз-ланган, Тухтамишнинг сафари-ю зафарларида ҳамроҳ юрган бўлса-да, Табризни соғиниб, мумтоз газаллар битади ва Амир Темур Тухтамиш устидан галаба қозон-ган 1396 йили севимли шаҳарига қайтишга муваффақ бўлади. У Мироншоҳ билан дўст бўлган, ундан мурув-ватлар курган. Шоир темурийларга атаб газаллар ёзган бўлиши керак. Мироншоҳ ҳар ойда шоир учун 10 минг динор маош тайинлаган экан. Баъзи олимлар-нинг таъкидлашича машҳур Эрон олими ва ёзувчилар-и Ризоқулихон Ҳидоят (XIX) аср, унинг набираси Содик Ҳидоят (1956 йили вафот этган) Камол Хужандий авлодларидан экан. Камол Хужандий 1401 йили Табризда вафот этади. Тонг саҳарлаб шогирдлар кул-басига киришса у ерда бир бурё ҳамда ёстиқ вазифа-сини утаган бир гиштдан бошқа ҳеч вақо йуқ экан. Унинг қабри Валиёнқуҳда бўлиб, илм-адаб аҳли зиё-ратгоҳи ҳисобланади.

Камол Хужандий шеърлар девонининг бир қўлёзма нусхаси бизгача сақланиб қолган. Остони Қудс (Маш-ҳад), Боку, Душанбе шаҳарларидаги қўлёзмалар хази-насидаги дастхатлар нисбатан мукаммал ва қадимий-роқдир. Барча тазкиранавислар шоир девонининг 14 минг байтдан иборатлигини таъкидлашган. Аммо биз-гача етиб келган нусхалардаги шеърлар 7 минг байт атрофида. Унда 4 қасида, 917 газал, 101 қитъа, 1 муста-зод, 37 рубоий, 1 маснавий, 11 муаммо жамланган газалларнинг кўпчилиги 7 байтдан иборат.

Камол Хужандий шеърлари гоёвий-тематик ҳамда бадий нафосат жиҳатидан ранг-барангдир. Аммо газал-ларининг асосий мавзуси мажозий ва илоҳий ишқдир.

Шу билан бирга шоирнинг аксарият асарларида вафо ҳамда садоқат, инсондустлик, самимийлик, ошиқнинг турли-туман кечинмаларию, маъшуқанинг бетакрор хусну латофати, нозу карашмаси, агёрнинг галамислигию тошбағирлиги гоятда нафис бир тарзда, халқона соддалик билан чизилган. Ёрнинг вафосизлиги, ошиқ қалбига қадалган мужгон уқлари дардини, нозик табассумию, ширин гуфтори баргараф этади; ҳижрон азобида куйиб, адою тамом бўлаётган ошиққа маъшуқанинг булут остидаги кўёшдек «ялт» этиб кўриниши жон бағишлайди. Шунинг учун ҳам Камол Хужандий газалларидаги ишқ бу ҳаётга, яшашга, гўзалликка, яхшиликка меҳр, истиқболга ишонч ва умид билан қарашнинг жозибали инъикосидир.

*Кўз ёшимни қўну қўшнилар кўриб, хайрон қолиб,
Дедилар: бузмасмикин бу сел бизнинг хонани
Гарчи ғам дилни хароб этди ва лекин сен ўзинг,
Бир қадамла тиклагайсен кулбаи вайронани.*

(Васифий таржимаси)

Профессор А. Ҳайитметов Тирозийнинг «Фунул-ул-балоба» (XV аср) асарига суяниб, шоир узбекча шеърлар ҳам ёзган, деган хулоса чиқарган. Бу фикр янги далиллар асосида янада аниқлик киритишни талаб этади.

Камол Хужандий форсий газалнависликда исломий аҳкомлар руҳидаги, орифона шеърлар ёзишни ҳам авж нуқтасига кўтарган сўз санъаткорларидандир:

*Зоҳидон камтар шиносанд ончи маро дар сараст,
Фикри зоҳид дигару савдои ошиқ дигар аст.
Зоҳидо даъват макун моро ба фирдавси барин,
К-остони ҳиммати соҳибдилон з-он бартар аст.
Раҳ баранд аз хонақо ҳам пири хилват бок нест,
Дигаронро тоату маро иноят раҳбар аст.
Май ба рӯи гулрухон хўрдан хуш аст, аммо чи суд,
Ин саодат зоҳидони шаҳри моро камтар аст...
Дошт он савдо ки сар дар поят андозад Камол,
Сар ниҳоду ҳам чунонаш ин таманно дар сар аст.*

(Бизнинг бошимиздагини зоҳидлар кам билишади, зероки ошиқнинг савдоси бошқа-ю зоҳиднинг фикри бошқадир. Эй зоҳид! Бизни жаннатнинг гўзал боғига

даъват этма, соҳибдилларнинг остонаси ундан яхшидир. Хилват пири хонақоҳдан элтсалар ҳеч гап эмас, ўзгаларга тоату бизга иноят раҳбардир. Гузаллар нозидай май ичмоқ яхшидир, бу саодат шаҳримиз зоҳидларида камдир... Камол бошини оёгинга қуйиш учун ўша савдони ўзига олди, шунинг учун бошини шу қуйга фидо этди).

Демак, бир умр остига бурё тушаб, гиштга бош қуйиб умргузаронлик қилган Камол Хужандий инсонлар руҳини ишқи илоҳий билан мунаввар этиб, Оллоҳ йулида собитэтиқод бўлишга ҳидоят қилиб келган суфизм даргаларидан бўлган эканлар.

ПАҲЛАВОН МАҲМУД

Маҳмуднинг галдаги Деҳлига сафари ҳинд халқининг миллий байрамига тўғри келибди. Бундай айёмларда турли савдо расталари, халқ сайллари, ҳар хил томошалар, мусобақалар уюштирилар экан. Маҳмуднинг шаҳар четидаги саройлардан бирига тушганини эшитган султон уни эртанги курашда иштирок этиши ва ёш сарой полвони билан беллашишини сўраб одам юборибди. Маҳмуд ёш баҳодирнинг иззат-нафсига шикаст етказишни ўзига эп кўрмай, бу илтифотни рад этибди. Ўз марҳамати қабул қилинмаганини эшитган султон газаб отига минибди. Мулозимлар бу хабарни Маҳмудга етказиб, курашда иштирок этишини утиниб сўрабдилар. У розилик билдирибди.

Одатда мусобақалардан олдин Маҳмуд мусофирлар мазори улуғларининг қадамжоларини зиёрат қилар экан. Ўша кеча ҳам шаҳардаги қабристонни зиёрат қилиб юрса, бир аёл эрининг қабрини кучоқлаб: «Эй Худо икки болам ва эримни олдинг, эртанги кун майдонда ёлғиз ўғлимнинг қўлини баланд қилгин» деб нола чекаётган экан. Маҳмуд бу хотин султон саройидаги паҳлавоннинг онаси эканлигини сезибди.

Эртаси кун кураш майдонида Маҳмуд ўзини гоятда заиф ва лапашанг қилиб курсатибди. Ёш баҳодир икки-уч даврандан кейиноқ Маҳмудни чирпирак қилиб кутариб урибди. Султон бу галаба шарафига катта зиёфат

берибди. Тантаналардан сунг ҳоким бошчилигида аркони давлат, барча хизматкорлар, меҳмонлар филларга миниб ўрмонга овга жунашибди. Чангалзорлар орасидан кетаётганда беҳосдан султон тахтиравони ўрнатилган фил ботқоққа ботиб қолибди, куп уринишибди, филни лойдан чиқазди олишмабди. Шунда Маҳмуд хизматкорларга филнинг олдинги оёқлари орасини ковлаб бушатишни буюрибди. Шундай қилишибди. Бушлиққа катта бир кундани ташлабдилар. Маҳмуд ана шу кунда устига тушиб, фил оёқлари орасига елкасини қўйиб, бир зўр билан икки оёгини ботқоқдан бушатибди, фил ўзини ўнглаб, ҳалокатдан қутилибди.

Ҳамма меҳмоннинг қудратига офаринлар айтибди. Овдан сунг яна зиёфат бошланибди. Гап орасида султон Маҳмуддан:

— Кеча майдондаги заифлигингиз билан бугунги жасоратингизни қандай тушунса бўлади, — деб сўрабди.

— Эй олийҳиммат султон! Бу йигит бир беванинг ягона фарзанди. Истиқболи порлоқ паҳлавон, лекин ҳали тажрибасиз. Мен у билан олишиб, майиб қилиб, умрига золим бўлишни истамадим. Аммо сиз газабланганингиздан сунг кураш тушишга розилик бергандим, — дебди у.

— Тиланг тилагингизни, нима истасангиз муҳайе қиламан, — дебди султон.

— Менга ҳеч нарса керак эмас, Сизнинг зиндонларингизда 200 дан ортиқ юртдошларим асир экан, ушаларни озод қилсангиз, ватанимга бирга олиб кетсам бас, — дебди Маҳмуд.

Султон баҳодирга от-улов, сарполар берибди ва асирларни ҳибсдан бушатибди. Маҳмуд ватандошлари билан Хоразмга қараб йул олибди.

Машхур файласуф олим, тасаввуф алломаси инсонпарвар шоир Паҳлавон Маҳмуд Пурёввалий 1247 йили Хива яқинида пўстиндуз оиласида дунёга келган. Кўхна Урганч ва Хива мадрасаларида таълим олди, турли билимларни пухта эгаллаб, жисмоний тарбия билан мунтазам шугулланади, миллий кураш қоидаларини урганади. Йигитлик палласидаёқ кураги ерга тегмаган баҳодир, нозик дидли шоир сифатида шуҳрат қозонди.

У Шарқнинг деярли барча мамлакатларида бўлиб, мусобақаларда қатнашди, фақат зафар қучди, тушган инъом-эҳсонларни, соврин, мукофотларни бева-бечораларга улашиб бериб, узи ота касби пўстиндўзлик билан кун кечирди. Паҳлавон Маҳмуд 1325 йили она шаҳрида вафот этган. Ҳамшаҳарлари унинг қабри устида муҳташам мақбара тикладилар. Ҳозир бу мақбара меъморий ёдгорлик сифатида давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Паҳлавон Маҳмуд дин назарияси — фикҳ, фалсафа ва мантиққа доир бир неча рисоалар ёзган, Рудакий, Ибни Сино, Умар Ҳайём аънаналарини давом эттириб, форсий тилда рубоийлар битган. Шеърларида Пурёрвалий ёки Қитолий таҳаллусларини қўллаган. «Мажолисун-ошиқин» китобида шоир ҳақида қизиқарли маълумотлар бор. Шоир уз рубоийларида чин инсоний севгини бетакрор нозикликда тасвирлайди, янги бадий-таъвирий воситалар ишлатади; зулм-зўрликни, тамагирлик, пасткашлик, рижкорликни қаттиқ қоралайди; ҳалоллик, инсонпарварлик, мардлик ва маърифатни олқишлайди, кишиларни дўстликка, ҳушёрликка, илм ўрганишга даъват этади; айрим рубоийларида замонасидаги тенгсизлик, жабр-ситамдан шикоят қилади; меҳнаткаш халқнинг огир ҳаётига ачинади; ҳақиқий ишқни тараннум этади, ирфоний маърифатни, жавонмардлик гоёсини тарғиб қилган:

*Ҳар ёқдан ғам отган тошни кўраман,
Кўз очсам, чимирилган қошни кўраман
Қачонача поймол этиб фикримни,
Тизза кўзгусида бошни кўраман*

Номардлик, пасткашлигу нодонликни қоралаган шоирнинг қуйидаги рубоийси ҳам ибратомуздир:

*Уч юз Кўҳи Қофни келида туймоқ,
Дил қонидан бермоқ фалакка бўёқ
Ёинки бир аср зиндонда ётмоқ,
Нодон суҳбатидан кўра яхшироқ*

Машҳур ёзувчи ва шарқшунос Содиқ Ҳидоят «Риёзал-орифин» китобида Паҳлавон Маҳмуд «Канзул ҳақоийқ»ни тахминан 1319—1320 йиллар орасида ёзганлигини қайд этган. Олим маснавийнинг Шабустарийга

нисбат берилишига тўхталиб, «бу маснавий, албатта Паҳлавон Маҳмуд асаридир. Зероки «Гулшани роз» «Канзул ҳақойиқ»дан ун етти йил кейин ёзилган» деб махсус таъкидлаган. Доктор Абдулрофёеъ Ҳақиқат «Тарихи ирфон ва орифони эроний» китобида Паҳлавон Маҳмуд асарининг Техрон нашридан қуйидаги байтларни келтирган:

*Биҳишту дўзахат бо туст дар нўст,
Чаро берун зи худ мечуи эй дўст.
Агар ту хўи хеш дори баҳри кор,
Аз он хўят биҳишт ояд надидор.
Ва гар хўи бадат андар рабояд,
Аз он чуз дўзахат чизе наояд.
Забони ту калид, онро нигоҳ дор,
Биҳишту дўзахатро як калид аст.
Калиди инчунин ҳаргиз ки дидаст,
К-з-ў гаҳ гул дамад дар боғ ва гаҳ хор.
Гаҳе жаннат гушояд з-ў, гаҳе нор.
Забонатро калиди ҳам чунон дон,
Бад-он к-ат орзу бошад ба гардон.
Дар ин олам мазан аз неку бад дам,
Гаҳ ҳам Иблис мебояд ҳам одам.*

(Жаннату дўзахинг сенинг терингдадир, эй дўст, нега узингдан ташқаридагини қидирасан. Агар сен ўз хоҳишингни ишга солсанг, уша хоҳишингдан жаннат пайдо бўлади. Мабодо бад хоҳишинг ҳаракатга келса, ундан дўзахдан бошқа нарса пайдо бўлмайди. Сенинг тилинг калитдир, уни асра, бундай очқуни киши ҳеч кўрмаган. Ундан боғда гоҳ гул унар, гоҳ тикан, гоҳ жаннат очиладир, гоҳ олов. Тилингни барчанинг калиди бил, бўйнингдаги барча орзуни ундан бил. Бу оламда яхшию ёмондан асло гапирма, чунки гоҳ Иблис ва баъзан одам бўлишингга тугри келади). Абдулрофёеъ Ҳақиқат ўз рисоласида Паҳлавон Маҳмуднинг рамақи жон пайтида битилган «Дили ман» деб номланган рубоисини ҳам келтириб, бир мунча батафсилроқ шарҳлаб утган. Истеъдодли тадқиқотчи Жасур Маҳмудов жуда кўп дастхат манбаларни қиёсий-типологик урганиш туфайли Паҳлавон Маҳмуднинг кубровия тариқатининг жавонмардлик тармоғига мансуб шайх валийлардан эканлигини асосли тарзда исботлашга муваффақ бўлди. У Паҳлавон Маҳмуднинг айнан шу руҳдаги

янги рубойларни топиб, таҳлил қилиб, илмий исте-
молга олиб кирди.

Шарқнинг буюк мутафаккири Абдурахмон Жомий «Силсилатуз заҳоб» — «Олтин занжир» достонида шу рубойга яқин шеърлар битган, унинг гояларини ўзига хос йўсинда давом эттирган. Демак, Жомий жавон-мардлик ақидасидаги Паҳлавон Маҳмуд ижодини бил-ган ва қадрлаган.

Шоир ҳаёти ва ижодий меросини ўрганиш, туглаб таржима қилиш ва нашр эттиришда Ўзбекистон Фан-лар Академиясининг ҳақиқий аъзоси Яҳё Гуломов ҳамда нозик дидли ёзувчи ва таржимон Тухтасин Жалолов, шоир Абдулҳакимларнинг хизмати катта. Паҳлавон Маҳмуднинг шахсий ҳаёти ва рубойлари бизни доим инсонпарварликка, мардлик ва жасорат ҳамда ватанпар-варликка эътиқодда собитамал бўлишга чорлайверади.

МАЖИДИДДИН БАҒДОДИЙ

Мажидиддин Абусайид Шараф бинни Муйдин бин-ни Маҳмуд бинни Абулфатҳ Бағдодий Хоразмнинг Бог-дод қишлоғида ҳижрий 544 йилда дунёга келган. У аслзодалар хонадонидан булган. Хоразмшоҳ Такаш унинг акасиدير. Бу ҳақда «Тарихи гузида» ва бошқа манбаларда аниқ маълумот мавжуд. У замонасидаги барча билимларни эгаллаб, ўзининг алоҳида иқтидори-ни намойиш эта олган. Кунлардан бир кун Мажидид-дин Меҳнага бориб, Абусаид Абулхайр мақбарасини зиёрат қилади ва ана шу онлардан бошлаб унда алла-қандай илоҳий қудрат зуҳур эта бошлайди. Натижада ун беш йил Ҳақ йўлини топишда риезатлар чекди, Нажмитдин Кубро ҳузурида дарс ўқиди, ҳеч ким эриш-маган Хоразмнинг Шайх-ул-машойихи даражасига эриш-ди. У 15 минг динорни сўфийлар мулки сифатида вақф эттирган; хонақоҳининг ҳар йилги ҳаржи 2000 минг динор ашрафий экан.

Тазкираларда Бағдодийнинг каромат ва фасоҳатла-ри ҳақида кўп ҳикояту ривоятлар ёзиб қолдирилган. Ана шундай маълумотларга қараганда Шайх Хоразм-шоҳ газабига учраб, сувга чуқтириб улдирилган. Бу-нинг сабаби манбаларда турлича талқин этилади: баъ-

зиларнинг ёзишича шоҳ сўфийларга, айниқса, сунний мазҳабдаги шайхларга терс қарар экан. Мавлоно Румийнинг отаси Баҳовиддин Валаднинг Балхдан ҳижрат қилиш сабабини ҳам шу масала билан боғлайди. «Равзатул нишон» китобида ёзилишича Мажидиддин Багдодий билан Шайх Фахриддин Розий ораларида жиддий келишмовчилик юз берган. Натижада Розийнинг шикоят асосида Хоразмшоҳ Багдодийни сувга гарқ этган. Абдурахмон Жомий бу фожиа сабабини оилавий можароларга боғлайди. Уз муҳолифларини пинҳонан йуқ қилиш, халқ газабидан кўрқиб кечаси сувга чўктириб, ўлдириб юбориш Хоразмшоҳларда анъанавий қасос тури бўлган. Машҳур шоир, чехракушо, жамоат арбоби адиб Собир Термизий ҳам кўкрагига тош боғлаб, Амударёга чўктирилган. Э. Очиловнинг «Муборак сарчашмалар» китобида (1997) бу воқеа тафсилоти анча тўлиқ баён қилинган.

Мажидиддин Багдодий истеъдодли насрнавис ва шоир бўлган. Ундан бизга қадар «Рисолаи сафар», «Панднома», «Ижозати Розиддин Али Лола» номли рисолалар, шеърлар мажмуаси мерос бўлиб қолган. Шоир рубоийлари фалсафий-ирфоний, ахлоқий-таълимий руҳга йўғирилган:

*Шаме аст руҳи хуби ту парвона манам,
Дили хеш ғами ту аст ва бегона манам.
Занжири сари зулфи ту дар гардони туст,
Дар гардони ман фиганки девона манам*

(Сенинг гўзал юзинг шамдир, мен парвонаман, кўнглимда сенинг гамингу бегонаман. Сочларинг занжири сенинг гардонингдадир, уларни мен девонанинг гардонимга сол).

*Аз шабнами ишқ хоки одам гул шуд,
Сад фитнаву шўр дар жаҳон ҳосил шуд.
Сад ништари ишқ бар раги рух заданд,
Як қатра аз она чакид ва номуш ақл шуд*

(Ишқ шабнамидан инсон хоки гул бўлди, жаҳонда юз фитна-ю гавго кўпди. Инсон руҳига юз ишқ наштарини санчдилар, ундан тўкилган бир қатра қоннинг номи кўнгил бўлди). Бундай шеърлар буюк мутафаккир Багдодий мажмуасида кўпдир.

Алишер Навоий «Насойимул-муҳаббат»да Мажидиддин Багдодийни фитна ва тухмат туфайли сувга чуқтириб улдирилишининг башорат қилинишини қуйидагича ёзган: Бир куни Шайх ҳазратлари (Мажидиддиннинг устози) Самоъда хуш ҳол бўлуб эрдилар. Шайх Саъдуддин Шайх Мажидуддинга хабар қилди: ул оёғ яланг келди ва бир таштда ўт тулдуруб, бошига кўтариб кашфгоҳда турди. Чун Шайх ҳазратларининг муборак назарлари анга тушди, дедиларки, чун дарвешлар тариқи бирла парешон сўзунг узрини қиларсен. Имон ва дин саломат элттинг, аммо бошинг боргай ва дарёда улгайсан ва биз ҳам сенинг қошингга боргайбиз ва сардорлар боши ва Хоразм малики сенинг бошингда боргай ва олам хароб бўлгай. Шайх Мажидуддин шайх ҳазратларининг муборак оёғларига тушти. Ва оз фурсатда Ҳазрати шайхнинг муборак нафаси зоҳир бўлди.

Қуйидаги рубоийлар шоир назмининг нафосат ва балоғатидан бир нишонадир.

*Шамеъ бўлса юзинг, кўйида парвона ўзим,
Дардинга қариндош дилу бегона ўзим.
Бўйнингда узалган ўша соч занжирини,
Ташла мени(нг) гардонимга девона ўзим.*

*Дунёси тугаб қоронғулик келса, сиқиб,
Бошлар кўтарилганда мозорларни йиқиб.
Бечора шоҳид таним ҳам ўз қонига фарқ,
Тўзони қиёмат ичра келмасми чиқиб...*

*Эй ўзини ишқ ичра билгувчи якто,
Таъна этма кўриб тириклигимни зеро.
Мавжудлигим ишқ туфайли, жонни этдим,
Ул ёрни мушоҳада қилай, деб пайдо.*

(Эргаш Очилов таржимаси)

АВҲАДИДДИН КИРМОНИЙ

Шайх Авҳадиддин Кирмоний Ҳомид Абулфаҳр Кирмоний 1168 йили Кирмон вилоятининг Бардсир мавзеида Салжуқ подшолари хонадонида дунёга келган. Айрим сарчашмаларда уни «тахт валиаҳди эди» деб

ҳам ёзишади. Қорағузлар чопқинидан сунг еш йигит Бағдодга қочди. Натижада Авҳадиддин «Ҳаккокия» мадрасасига жойлашади. Бу ерда у Ҳадис ва фикҳ буйича таҳсил кўради. Мадраса хатмидан сунг уни мударрис этиб қолдирадилар. Лекин орадан кўп ўтмай мударрисликни тарк этади. Ҳижоз ва Маккага сафар ихтиёр этади. Аммо маблағи тугаганлиги учун Бағдод кўчаларида девонавор сарсон юради.

Ана шу кунларда Жалолиддин Румий ва Шамси Табризийлар билан танишишга муяссар бўлади. Шайх Шаҳобиддин унинг илми ва руҳий қудратига ишонқирамай «кофир» деб эълон қилади. Тазкираларда унинг Жалолиддин Румий ва Шамси Табризийлар билан савол-жавоблари берилган. Авҳадиддин шайх Рукниддин Сажжосий, Авҳади Мароғай ҳамда Фаҳриддин Ҳамадонийлар билан яқин дўст бўлган. У аббосий халифаларидан Мустансар, Султон Жалолиддин Маликшоҳлар билан ҳам яқин бўлган. Ҳатто халифа Мустансар унга ҳады ҳам юборган. Авҳадиддин Ихлот, Хоразм, Марв, Қунё, Қасрия сингари шаҳарларга сафар этган; Нажмитдин Кубро билан мулоқотда бўлган. У 1236 йили Бағдодда вафот этган. Фаҳриддин Ироқий ҳамда Авҳадий Мароғийлар унинг шогирдларидан ҳисобландилар. Авҳадиддиндан бизга қадар каттагина илмий мерос, шеърлар тўплами қолган. Унинг «Сабоҳ-ал-руҳ ва асрор ал-шабоҳ» маснавийси ва ирфоний руҳдаги рубоийлари илм-адаб аҳли орасида машҳур. Айрим рубоийларида пантеистик гоёлар ифодалангандек туюлади.

*Дил мағзи ҳақиқат аст, тан нўст бубин,
Дар қисват нўст сурати дўст бубин.
Ҳар чизки он нишони ҳастии дорад,
Ё партави рўй ўст, ё ўст, бубин.*

(Дил ҳақиқат мағзи, тан теридир, кўргин, тери тимсолида дўст суратин кўргин. Борлиқ нишони бўлмиш ҳар бир нарса ё унинг юзи акси ёки унинг ўзидир, кўргин). Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат»да Шайх Рукниддин Алоуддавла Авҳадиддинга юксак ҳурмат билан қараганини ҳикоя қилади ва унинг «Мисбоҳ-ул-арвоҳ» маснавийсидан икки байт бир парча ҳамда бир рубоийсини мисол тариқасида қелтирган:

*3-он менигарам ва чашми сару сурат,
Зероки зи маъни аст асар дар сурат.
Ин олам суратест ва мо дар сурем,
Маъни натвон дид магар дар сурат.*

(Суратда маъно асари бор учун унга кўзим билан боқаман. Бу олам суратдир, биз суратлардабиз, маънони фақат суратдагина кўриш мумкин).

РАЗИИДДИН АЛИ ЛОЛА ҒАЗНАВИЙ

Шайх Разииддин Али бинни Саид бинни Абдулжалил Лола Санойининг амакиваччаси хонадонида дунёга келган. Ун беш ёшида Нажмитдин Куброга шогирд тушган. Кубро топшириғи билан Ҳиндистонга бориб, уша юртнинг буюк шайхи Абуризо хизматида бўлди. Али Лола Шарқда энг кўп шайх хизматида бўлган муридлардан ҳисобланади. У 164 аллома суҳбатида бўлиб, хирқа кийган. Али Лола Ғазнавий 643 ҳижрий йилда Исфаҳонда бу оламни тарк этган. Унинг мақбараси «Лола гунбази» номи билан шаҳарнинг зиёратгоҳ жойларидан ҳисобланади. Ундан кўплаб илмий рисоалар, шеърлар мерос қолган:

*Ишқ арчи баче хуни жигарҳо диҳадат,
Майхўр чу садафки ҳам гуҳарҳо диҳадат.
Ҳар чанд бори ишқ боре аст азим,
Чун шоҳ бикаш борки борҳо диҳадат.*

(Ишқ кўп жигар қонини талаб қилади, ичавер, у шундай садафки гавҳарлар беради. Ишқ юки огир юк бўлса-да, бир шохини тортсанг кўп мева беради).

Алишер Навоий «Насойимул-муҳаббат»да Лола Ғазнавий Ҳаж сафари пайтида Хуросонга келганларида Абу Яъқуб Имом Юсуф Ҳамадоний суҳбатларига мушарраф бўлган, деб ёзиб қолдирган. Асарда Лола Ғазнавийнинг Нажмитдин Кубро хизматида бориши билан боғлиқ бир ривоятнинг баёни берилган.

ФАРИДИДДИН АТТОР

Нақл қилишларича бурунги ўтган замонда бир бадавлат одам яшаган экан. У умр бўйи йиққан бойликларини олтин тангаларга айлантириб, бир ҳамёнга тўплаб юрар экан. Иттифоқо ўша давлатманд вафот этибди. Кунлардан бир кун ўгиллари туш кўрса, отаси мушукка айланиб қолган эмишу, ўша ашрафий тангалар солинган ҳамённи беркитган жой атрофида айланиб юрган эмиш.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз, сизни ким бу кўйга солди отажон, — сурабди ўгли.

— Кимда ким дунё молига хирс қўйиб йигса, шу хасис мушук сичқонни пойлагандек, бойлиги атрофида саргардон юради, — дебди отаси.

Шундан сўнг ўгиллари отадан қолган бойликни бевабечоралару, мадраса талабаларига тақсимлаб бериб, нафси амморани чеклаб, ишқи илоҳий йўлида фидоийлик билан риёзат чекиб яшай бошлабдилар.

Ривоят қилишларича, бир Хожа кундан-кунга бойиб кетаверибди, замонасидаги энг сулув қизга уйланибди. Фавқулудда омад, гўзал маликага эришган Хожа босар тусарини билмай қолибди, ортиқча айш-ишратга исрофгарчилигу қиморга берилибди. Натижада орадан кўп ўтмай бойлигининг кули кўкка соврилибди. Ночор қолганидан хурилиқодек хотинини ҳам қул сифатида сотиб юборибди. Энди ҳеч иши ўнгидан келмай, қилмишидан афсус-надоматлар чекиб дунёдан утибди. Ношукурлик, нотежамлик ҳамда такобур уни шу аҳволга солибди.

Бу икки ҳикоят форс-тожик адабиётининг даҳларидан бири, Шарқнинг буюк мутафаккири Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома» китобида зикр этилган. Шоир асарларини кўздан кечиран эканмиз, уларда инсонларни раҳмоний йўлга даъват, шайтоний йўлдан парҳез қилишга ундаш етакчи эканлигини билиб оламиз. Бўлажак беҳамто санъаткор Фаридиддин Абўҳамид ибни Абубакр Иброҳим 1145 йили Нишопур вилоятининг Кадакон қишлоғида аттор ва табиб оиласида дунёга келган. Бир шеърда Аттор доришунос ва дўкандор бўлган «отам ҳузурига баъзан беш юз киши тўпла-

нарди», дейди. Адиб болалиги ана шу шоиру фузало, олиму ҳозиклар даврасида утади, хусусий муаллимда замонасидаги барча билимларни ўрганади. Бир тўртлигида Аттор билимларимнинг поясини «фикҳ, тафсир ва ҳадис ташкил этади» деган бўлса-да Нишопур ва Машҳад мадрасаларида таҳсил кўриб, .нужум, ҳайъат, табобат, фалсафа, мантиқ каби билимларда ҳам камолот касб этган, забардаст шоир, олим, хаттот, машоъих даражасига етади. Аммо ота касби дорифурушлик, атторлик билан кун кўради. Фаридиддин дўкандорлик билан бирга муттасил бадиий ижод билан ҳам шуғулланган. Барча тазкиранавислар унинг меросини 149 асардан иборат деб кўрсатишади. Лутф Алибек Озар «Мусибатнома», «Илоҳийнома», «Асрорнома» — шогирди Жалолиддин Румийга багишланган, «Мухторнома», «Мантиқ ут тайр», «Хусравнома», газаллар девонию рубоийларнинг миқдори эллик минг байт деб таъкидлаган. Шоир рубоийларининг ўзи беш минг байтдан ортиқдир; юзлаб қасидаю мингдан зиёд газалларни ўз ичига олган шеърлар девони бизга қадар мукамал етиб келмаган. Адибнинг насрий асарларидан фақат «Тазкират ул-авлиё»гина бизгача тўла сақланиб қолган. Буюк шоир 1221 йили Нишопурда вафот этган. Замонасининг кўп шоҳу зодагонлари Атторни ўз даргоҳларига тортишмоқчи бўлишган, лекин суфи шоир бу таклифларни рад этиб, отасининг дўконида умргузаронлик қилган.

Фаридиддин Аттор ўз газалларию рубоийларида кўпроқ мажозий ва ҳақиқий ишқни тарғиб этган. Ирфоний маърифатни мўминлар кўнглига сингдиришга интилган. Аксарият газалларда шоир ҳаёт маъбудасини мадҳ этади. Ундан нозу карашмали висол онларини дариг тутмасликни, ҳеч бўлмаса жаврини ҳам кам қилмаслигини илтижо этади. «Офтоб», «Бу кеча», «Дам урмагил», «Келибдур», «Биздан», «Ишқинг» каби радифли газалларида ишқ дардида «қалби бирён», «дида гирён», «жигар сўзон» бўлган ошиқнинг ранг-баранг руҳий ҳолатлари, шодликлари ўйноқи байтларда ғоятда нафис тасвирланган, Наврузи оламнинг бетакрор фусункорлиги васф этилган:

*Надидам ҳеч вақте лаъли хандонаш,
Ки хун аз чашми гирёнам наёмад.
Чи тобе буд дар зулфи чу шасташ,
Ки он сад бор дар жонам наёмад.
Басе дoston бикардам, лек дар даст,
Сари зулфаш ба дастонам наёмад.
Сари зулфаш басе дорад раҳи дур,
Вале як раҳ ба поёнам наёмад*

(Лаълингни ҳеч ҳам кўрмадим, шунинг учун кўзимни ҳам ёшсиз кўрмадим. Зулфинг гажаги товланган билан жонимга оро бермади. Қулларимни неча илтижо билан узатсам ҳам, сочлари қўлимга асло келмади. Зулфига етмоқ йули олис булгани учун бу йул бизга ҳеч ҳам яқин келмади).

Бошқа бир газалида шоир «ёрим дардида бир оҳ тортсам, даҳонимдан чиққан тутундан оламни зулмат қоплайди» — дейди. Айрим газалларида шоир ҳақиқий ишқни ўзига хос йўсинда тасвирлаб, китобхон қалбида Ҳақ нурига талпиниш ҳиссини уйготса, бир қатор шеърларида замона иллатию кишилар уртасида юз берадиган каззобликни руй-рост танқид қилади. Уларга шайтоний йўлдан тийилиб, раҳмоний йўлга кириш лозимлигини уқтиради.

Аммо Фаридиддин Атторга жаҳоний шуҳрат келтирган асарлар унинг рубоийлари, маснавийлари-ю «Тазкират ул-авлиё»-сидир. Зероки бу асарларда адиб, бир томондан, суфизм таълимотидаги таваккул, ишқ, маърифат, шариат, тариқат, шукур, ризо, қаноат, нафс, тавҳид, ҳақиқат, адолат, ҳиммат, хайр, сахо, жавонмардлик сингари талаб ва йўлларни ташвиқ этади; Ҳаққа етмоқ учун заҳмат, риёзат чекмоқ шартлигини таъкидлайди; иккинчи томондан эса, ўз илмий назарий фикрлари таълимотини асослаш, тасдиқлаш учун тарихий воқеалардан, ўз ҳаётини тажрибаларидан, утмиш машойихлари кечмишларидан юзлаб ҳикоятлар, масаллар, маъвизалар келтиради. Жумладан «Илоҳийнома» достонидаги воқеанинг асосини олти ўғилнинг отаси билан савол-жавоби ташкил этади. Ўғиллар мажозий тимсоллар бўлиб, нафс, шайтон, ақл, илм, фақир ва тавҳидни билдиради. Савол-жавоблар асносида санъаткор узидан олдин утган машойихлар, тарихий шахслар

ҳамда замондошлари ҳаёти билан боғлиқ 282 ҳикоят келтиради. Уларнинг баъзилари тарихий ва илмий аҳамиятга ҳам моликдир. Жумладан Фаҳриддин Гургоний, Махастӣ Хужандий, Робиа Балхий ҳақидаги ҳикояту ривоятлар бу санъаткорлар ҳаёти, ижодий биографиясини яратишда ҳам қимматлидир. Гарчи шоир «Мантиқ ут-тайр» достонида утгизта қуш саргузашти орқали ишқи илоҳийни куйлаган бўлса-да, аммо асар таркибидаги «Шайх Санъон» қиссасида дунёвий севги тамойиллари хийла кучлидир. Буни биз Шайх Санъон томонидан Тарсодухтар қўйган шартларни бажаришдаги садоқати, охир-оқибатда христианканинг ҳам муйсафид фидоийлигига акс жавоби, уни излаб Маккага бориши лавҳалари тасвирида кузатамиз.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ахлоқий-таълимий моҳиятдаги «Асрорнома» Мавлавий Румийга бағишланган. Зероки, Румий отаси билан Ҳаж сафари пайтида бир неча кун Нишопурда Аттор суҳбатларидан баҳраманд бўлган, унинг меҳрини қозонган. Румийдаги билимга чанқоқлик, теран мушоҳадаю ҳалимлик шоирга хуш ёққан. Жалолиддин Румий ҳам ўз асарларида Атторни кўп тилга олади, ундан мурувват кўргани, файз топганлигини алоҳида уқтиради. Ун икки мақолотдан иборат бўлган мазкур достонда тасаввуф таълимоти ҳақида маълумот берилади; сўфизм истилоҳлари шарҳланади, жавонмардлик таълимоти кенг изоҳланади. Мақолотларда келтирилган ҳикоятларда Аттор ақл-заковат, ҳушёрлик, сир сақлаш, яхшилик, эҳсон, ширинсуханлик, ростгўйлик, вафодорликни ташвиқ этиб, зулм, гафлат, гаразгўйлик, фитна, гийбат, ёлғончилик ва гинакудуратни танқид қилади.

Фаридиддин Аттор сўфизмдаги солиқ ва пир муносабатларини муқаддима ва хотимадан ташқари 40 мақола (боб)дан иборат «Мусибатнома» достонида хийла батафсил ёритган. Достон инсоннинг спермадан пайдо бўлиб, то камолот чўққисига етгунга қадар бўлган босқични батафсил тасвирлашга бағишланган. Инсон балогат ёшига етгач, ўз аслини англаш пайига тушади; оламнинг тузилишини ақл тарозуси билан улчай бошлайди. Шунда уни туғри йўлдан бошловчи бир пир пайдо бўлади. Шоир ана шу раҳнамо тилидан сўфизм

тарафдори, шогирд-соликнинг қандай бўлишини, бурч ҳамда вазифаларини бирма-бир баён этади. Натижада узининг ҳаёт ва коинот, инсоннинг ўзлигини таниши; ҳаққа етмоқ учун ҳис, хаёл, ақл, дил ва жон водийларини босиб ўтиш хусусидаги, ақлий ва қалбий фикр ҳақидаги мураккаб назарий мулоҳазаларини изҳор этади. Булар «Баҳлул», «Мажнун», «Девона қиссаси», «Нуҳ ибни Мансур», «Масъуд Ғазнавий», «Хизматкор ва шоҳ қизи», «Наср бинни Аҳмад» сингари 340 та ҳикоят ва масаллар орқали тасдиқланиб, зийнатланиб борилади.

Муаллиф нафс ва уни асраш, маърифат ва одабийлик, саховат ва жавонмардлик хусусида «Мухторнома»да фикр юритар экан, юздан ортиқ сўфистик истилоҳларни изоҳлаб-шарҳлаб ўтади; замонасидаги айрим ҳукмронлар, уламолару руҳонийларда учрайдиган зулм, разолат, риёкорлик, фисқу фужур, ҳаромхўрлигу таъмагирчиликни қаттиқ қоралайди. «Мухторнома» сўфизм назариясига доир жиддий қўлланма бўлиш билан бирга, пиру солиқ ўртасидаги садоқат хусусидаги бир панднома ҳамдир. «Хусравнома» достони ҳам ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий, комил инсон масалаларига багишланган.

Аттор ижодининг фалсафий, ирфоний жиҳатлари машҳур олимлар Е. Э. Бертельс ва А. Муҳаммадхўжаевлар томонидан махсус урганилган; профессор Н. Комилов «Илоҳийнома»нинг бир қисмини насрда таржима қилиб, «Тавҳид асрори» тадқиқоти билан (1994) бирга нашр эттирди; олим Маҳкам Маҳмудов «Аттор ва Навоий» номли мақола эълон қилди.

Маънавият ва маърифат тарғиби, таълимига махсус эътибор берилаётган шу кунларда бобомиз Навоийдек даҳоларни ўзига ром этган Фаридиддин Атторнинг ижодини ҳар томонлама урганиб, тарғиб этиш фақат наф келтиради, холос.

АБДУРАҲМОН СУЛАМИЙ

Абдурахмон Муҳаммад бинни Ҳусайн Сулабий Ҳижрий 636 йили Нишопурда косиб оиласида дунёга келган. Унинг етти пушт авлодлари киборлар ва машо-йихлардан бўлган. Отаси аслзодалардан, онаси эса машхур шайх Абу Умар бинни Нажиднинг қизи эди. Сулабий Нишопурда отаси ва амакиси Абуамирий Сулабийдан диний билимларни эгаллайди, Қуръонни ёд олади, тафсир этиш даражасига етади, сўнгра араб тилини ургангач, ҳадис илмидан дарс олади, каломи бадеъни ўзлаштиради, юзлаб шеърлар, дostonларни ёдаки бадийий ўқиш санъатига соҳиб бўлади. Натижада Сулабий ботиний ва зоҳирий билимлар донишманди, ҳофиз шеършунос бўлиб камолотга етади. Замонасининг буюк донишмандларининг суҳбатига эришиш ниятида Сулабий ўша даврнинг маданий марказлари бўлмиш Марв, Рай, Ҳамадон, Ҳижоз, Ироқ каби юртларга сафар қилади. Ана шу мусофирлик даврида Абдулҳасан Дорқатний, Абулнаср Саррож, Абулқосим Насрободий, Абу Умар Нажидлардан таълим олади, Насрободий қўлидан ҳирқа кияди. Сулабий умрининг охирида отасидан қолган бойликка Нишопурда катта хонақоҳ қурдиради. У ботиний илм толибларини тарбиялайдиган асосий марказга айланади. Абубакр Байҳақий, Аҳмад бинни Али Тусий Қозий, Абу Муҳаммад Жувайний, Нишопурнинг имоми Абумаоли Жувайний, Абу Абдулло Ҳоким Нишопурий сингари унлаб донишмандлар бевосита Сулабий қўлида тарбия топишган.

Бу машхур Шайх 1012 йилда вафот этган ва ўз хонақоҳига дафн этилган. Сулабийдан турли мавзуларда уттиздан зиёд рисоалар мерос қолган. Улар орасида «Табақот ал-сўфия», «Китоби тарихи аҳли сўфия», «Китоби жомеъ-ал-одоби сўфия», «Ҳақойиқ-ут-тафсир», «Китоб-ал-зуҳд», «Китоби-ал-даражат ал-муомалот», «Сунан-ус-сўфия» сингари асарлари ислом ва сўфизм тарихини, Қуръонни тафсир қилиш мезонларини ўрганишда энг муҳим манбалар ҳисобланади. Бундан ташқари сўфизмнинг турли масалаларига доир 20 жилдлик асарларнинг муаллифи ҳам Сулабийдир. Буюк шоир Абдурахмон Жомий машхур «Нафоҳот-ул-унс» асарини ёзиш

да Сулаймийнинг «Табакот ал-суфия» асаридан ижодий фойдаланган. Сулабий Шарқда «Калом ровийси» унвонига муяссар бўлган шайхлардан ҳисобланади, яъни у Қуръонни ҳам қироат қилиш, ҳам бенуқсон нақл этиш устаси экан.

АҲМАД ЯССАВИЙ

Аҳмад Яссавий умр бўйи Худо йўлида фидоийлик билан хизмат қилган. Ислоом фарзу суннатларини тартиб этиб, инсон қадрини эъзозлаган санъаткордир.

Булғувси шоир ва дину шариат пешвоси Хўжа Аҳмад Яссавий XI асрнинг урталарида Сайрамда Иброҳим ота оиласида дунёга келади. У гўдаклигидаёқ онасидан, 7 яшарлигида отасидан ажралади. Уни бобоси Арслон бобо (Арслонбоб) тарбиялайди. Балоғатга етгач, у отаси Шайх Иброҳимнинг муриди — халифаларидан бири Мусо Шайхнинг қизи Ойшага уйланади. Унинг Иброҳим отли ўғли, Гавҳари Шаҳноз отли қизи бўлган. Аҳмад дастлаб Яссиди уқийди, сўнгра бобосининг тавсияси билан Бухорога бориб, мадрасада таҳсил кўради. Бу ерда у фикҳ илмининг устози Шайхулислом, тасаввуф фалсафаси донишманди Юсуф Ҳамадонийдан таълим олган.

Аҳмад Яссавий устози вафотидан кейин биров вақт Бухорода унинг ишини давом эттиради. Яссавий фаолиятининг дастлабки йилларидаёқ уз дунёқарашини халқ орасида кенгроқ ёйиш мақсадида туркий қушиқларга яқин шеърлар ижод қила бошлайди. Кейинчалик Яссига қайтиб, кўплаб тарафдорлар, шогирдлар орттиради. Ривоятларга кура Аҳмад Яссавий 63 ёшга, яъни пайгамбар ёшига етгач, ер ости ер тулага кириб, умрини тоат-ибодат, Худо йўлида риёзатда ўтказиб, 125 ёки 133 ёшида 1166—67 йиллар орасида вафот этган. Шарқда утган аксарият художуй, Ҳақ йўлида фидоий суфи-донишмандларнинг 100—120 йил умр кўрганларини инобатга олсак, Яссавийни шунча йил умр кўргани ҳам айни ҳақиқатдир.

Бизга қадар Яссавийдан «Девони ҳикмат» номли шеърлар китоби сақланиб қолган. Бу асар ҳамма за-

монларда, барча туркийзабон авлодларга манзур ва мақбул бўлиб келган. Зероки, у инсонни асл комилликка элтадиган дин, имон, Худо йўлида фидоийлик, эътиқодда собитлик, ҳалоллик, покликни таргиб-ташвиқ этди. Кишиларни асл мақсад — Худого эришмоқ пайида машаққат-риёзат чекмоққа, маърифат касб этмоққа, исломий ва дунёвий аҳкомларни эгалламоққа чорлади. Филология фанлари доктори Эргаш Рустамов «Хужа Аҳмад Яссавий Масжиди пештоқига Ҳазрати Расулуллоҳнинг «Талабул илми фаризатун али кулли муслимин ва муслиматин» — илм талаб қилиш ҳар бир муслмон эркак ва аёл учун фарз», деган ҳадиси битилганини қайд этган. Бугина эмас, Яссавий ҳикматларида тўғрилиқ, меҳнатсеварлик, муъминларга меҳрибонлик, инсоф, мурувват гояларини илгари сурган. Айрим ҳикматларда биз ижтимоий адолатсизликка қарши кескин фикрларни, дилозор, мардумзор, муфтхўр бўлмасликка даъватни кураимиз. Айни пайтда Яссавий, нодонлик, жаҳолат ва разолатни қаттиқ қоралади. Шунинг учун ҳам ўтмишда Яссавий ҳикматлари сингари унинг шахсияти, шуҳрати ҳам Туркистонда кенг тарқалган. Халқ орасида Яссавийни донишманд, башоратчи ва нозикбин аллома Ҳаким сифатида васф этувчи куплаб ривоятлар, латифалар яратилган. Афсуски, бу ҳикоятлар кўҳна дастхатлардан сараланиб, тупланиб бир китоб ҳолига келтирилмаган.

Саксонинчи йилларга қадар Яссавий ижоди таркидунёчилик, умидсизликни таргиб этади, деб камситиб келинди. Ҳатто, Э. Рустамовнинг «Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси» номли жиддий мақоласи атрофида игво уюштирилди. Ўтмиш маданий меросга муносабат узгарган шу кунларда эса, заҳматкаш олимларимиздан Ориф Усмонов, Иброҳим Ҳаққуловлар Яссавий ижодини ўрганиб, ўз меросхўрларига етказиш, шажарасини аниқлаш борасида хайрли ишларни амалга оширмоқдалар.

Айрим ҳикматларда Яссавий меҳнаткаш халқни талаётган замон гаддорларини рўй-рост танқид қилади, адолатли, меҳр-шафқатли бўлишга чорлайди. Хусусан, шайх-зоҳидлар, айрим муллоларда диёнат кетгани, зулм-зўрликка берилиб, етим-есир, фуқаро ҳаққини

ейишдан қўрқмаётгани фош этилади; XI—XII асрларда Хуросону Мовароуннаҳрда юз берган қаҳатчилик, узаро урушларнинг хунук оқибатлари танқид қилинади; адолат, инсоф, раҳм-шафқат ўрнини бедиёнатлик, такобур олганидан нолийди, ҳимоясиз қолган халққа ҳамдардлик изҳор этади. Бундай ҳикматларда ижтимоий руҳ билан маънавият ҳақидаги фикрлар қоришиб кетади.

*На анода раҳм қолди, на атода,
Оғо-уни бир-бирига можарода.
Мусулмонлик даъво қилур, ичар бода,
Мастлиғ билан қариндошдин тонди кўринг.
Нокас, хасис, бедиёнат қуллар ҳоким,
Моуманлик ҳаддан ошиб бўлди золим.
Халқ ичинда хор бўлдилар дарвеш, олим,
Ҳимояти халқни кофир бўлди кўрунг.
Эшон, шайх, хўжа, мулло дунё излар,
Ул сабабдин подшоҳларга ёлғон тузлар.
Оят, ҳадис сўзин кўюб, мулкни кўзлар,
Ҳақ йўлида ҳаргиз меҳнат тортқони йўқ.
Охир замон шайхлар иши ҳамма риё,
Рўзи маҳшар риёлари бўлғай гувоҳ.
Шайхман тею мунча ҳаво мунча бино,
Салла учун зарра жаноб эткони йўқ.*

Айни пайтда шоир бева-бечораларга раҳм-шафқатли бўлиш, хайр-саховат, мурувватли, очиқ қўл бўлишга ҳам чорлайди, халқ бошига «турли бало» ёққанидан афсус, надомат чекади:

*Аҳли дунё халқимзда саховат — йўқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ.
Дарвешларнинг дуосида ижобат йўқ,
Турлук бало халқ устига ёғди дўстлар.*

Яссавий ҳикматларида жаҳолат ва разолатни қоралаш, нодонлик, дўстликка хилофлик қилиш, манманликни ҳам танқид қилади:

*Дуо қилинг нодонларнинг юзин кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ бўлса, бирдам турмай,
Бемор бўлса, нодонларни ҳолин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум маню.
Аё дўстлар нодон бирла улфат бўлуб.*

*Бағрим куюб, жондан туюб ўлдим мано.
Тўғри айтсам эгри йўлга бўйин тўлғар,
Қонлар ютуб, ғам захриға тўйдум мано.
Қайда кўрсанг кўнгли синуқ марҳам бўлғил,
Андоқ мазлум йўлда қолса ҳамдам бўлғил.
Уммат бўлсанг ғарибларға тобеъ бўлғил,
Оят, ҳадис ҳам ким айтса, сомеъ бўлғил.
Оқил эрсанг, ғарибларнинг кўнглин овла,
Мустафодек элни кезиб, етим ковла,
Ғариб, фақир, етимларни қилгил шодон,
Ҳақлар қилиб, азиз жонинг айла қурбон.
Таом топсанг жонинг била қилғил эҳсон,
Ҳақдин жо эшитиб, бу сўзларни айдим мано.*

Бир гуруҳ ҳикматларда шоир кишиларни қадрдон, ҳалолу пок, илм-донишли, диёнатли, имон-эътиқодли бўлишга даъват этади; дилозордан Ҳақ безор, барчага яхшилиқ қилмоқ — ҳар бир мўъминнинг бош шиоридур; чунки мардумозорликнинг жазоси қаттиқ.

*Суннат эрмиш кофир бўлса, берма озор,
Кўнгли қаттиғ дилозордан Худо безор.*

*Оқил эрсанг эранларға хизмат қилғил,
Амри маъруф қилғонларни иззат қилғил.*

Сабру қаноат, жавонмардлик, мақсад йўлида фидоийлик қилмоқ ҳам ҳақиқий ошиқнинг фазилати; у йўлдан озган гумроҳларни йўлга солмоғи даркор. Характерлиси шундаки, ҳар бир суз, ибора ниҳоятда содда, айни пайтда мазмуни теран, ундан кузатилган гоъвий ният умумбашарий моҳиятга моликдир.

*Нафсдан кечиб, қаноатни пеша қилғон,
Ҳар ким топса, рози бўлуб, бўйин сунғон.
Яхшиларға хизмат қилиб, дуо олғон,
Андоқ ошиқ маҳшар кунни армони йўқ.*

*Банда бўлсанг манманликни зинҳор ташла,
Саҳарларда жонинг қийнаб, тинмай ишла.
Йўлдан озғон гумроҳларни йўлга бошла,
Бир назарда дилларини сафо қилдим.*

Мутақаббир, манманликка берилган одамни, уз қадрини билмаган, ўзгалар қадрини эъзозламаганларни инсон санаб бўлмайди:

*Хайфи одам ўз қадрини ўзи билмас,
Манманлик қилиб, яхшиликларни кўзга илмас.*

Бу дунёда кимда ким нафсининг гапига кирса, нафс йўлида югуриб-елса, охир-оқибат расво бўлади. Шунинг учун нафси баддин йироқ юрган маъқул.

*Нафс йўлига кирган киши расво бўлур,
Йўлдан озиб, тойиб, тўзиб, гумроҳ бўлур.
Нафсинг сени охир дамда гадо қилгай,
Дин уйини ғорат қилиб, адо қилгай.
Оқил эрсанг нафси баддин бўлғил безор.*

Ҳақиқатда ҳам орифликнинг асосий белгиси, комилликка эришмоқнинг йули икки нафсдан ҳам парҳезкорлик, саховатпешалик, жавонмардлигу ҳақиқатгуйликдир. Ҳикматларда ёлғончилик, икки юзламачилик, товламачилик, ҳирс, таъмағирлик сингари чин ошиққа, орифларга номуносиб гайриинсоний хислатлар лаънатланади; мунофиқлар қораланади, танқид қилинади.

*Тўғри юрган ошиқлардин Худо рози,
Ошиқ иши осон эмас, қилма бози.
Ёлғончилар ошиқ мен, дер Оллоҳ қози,
Имонини пучак пулга сотар эрмиш.
Эй биродар мунофиққа бўлма улфат,
Ким улфатдур, боши узра юз минг кулфат.
Бошдин оёқ мунофиқни зиён-заҳмат.*

«Девони ҳикмат» таркибидаги қўйидаги фикрлар китобдаги бутун ахлоқий, маърифий, ишқий, инсоний мулоҳазаларнинг умумлашма якунига ухшаб куринади; чунки бу байтларда комил инсон учун мажбурий бўлган барча фарз ва суннатлар ғоятда ихчам тарзда ўз ифодасини топган.

*Хайру сано қилғонлар, етим кўнглини олғонлар,
Чаҳор ёрлар ҳамроҳи кавсар лабинда кўрдим.
Омил бўлғон олимлар, йўлга кирган осийлар,
Андоғ олим жойини доруссаломда кўрдум.
Муфти бўлғон олимлар, ноҳақ фатво берганлар,
Андоғ муфти жойини сирот кўфругда кўрдум.
Золим бўлуб зулм этган, етим кўнглин оғритган,
Қаро юзлуғ маҳшарда қўлин арқода кўрдум.*

*Туну куни ухламай ҳу зикрини айтқонлар,
Малойиклар ҳамроҳи ариши устида кўрдим.*

Аҳмад Яссавий ҳикматлари нафақат гоъвий жиҳатдан, балки бадиий нуқтаи назардан ҳам XII аср туркий шеърятининг мумтозидир. Зероки улар гоъятда равон оҳангда, жонли тилга яқин иборатларда битилган. Ҳар бир сўз ва ибора қатъий мезонга, мувозанатга эга. Охирги мисра-нақоратомиз бўлиб баъдаларни бир-бирига пайваст этиб туради. Бундан ташқари биз ҳикматларда Фиръавн, Фаридун, Мусо, Вомиқ Узро, Юсуф, Фарҳод, Мажнун, Од, Шаддод, Мансур, Шибли, Боязид, Жунайд, Зуннун, Яъқуб, Зулайҳо, Зол, Рустам сингари унлаб афсонавий, тарихий номлар билан боглиқ ривоятлар, нақллар, ҳикоят ва масалларга ишораларни, рамзларни кўрамиз. Шунингдек пули сирот, оби кавсар, салсабил, маҳшаргоҳ, арафот, аросат ва бошқа атамалар, Расулulloҳ, саҳобалар, чаҳрёрларнинг фаолиятларига доир тафсилотлар ҳақидаги қайдларга ҳам дучор бўламиз. Улар китобхонни ўйлашга, фикр юритишга ундайди, тафаккур қирраларини чархлашга ёрдам беради: Қуйидаги байтларда бутун бир тарих ўз аксини топгандай. Уларни тула шарҳлашга бир китоб битмоқ лозим:

*Юнусдек ҳам дарё ичра балиқ бўлсам,
Юсуфдек ҳам қудуқ ичра ватан қилсам.
Ёқубдек ҳам Юсуф учун кўп йиғласам,
Бу иш бирла, ё Раб, сени топғаймумен?
Шиблидек ҳам ошиқ бўлуб само урсам,
Боязиддек тун-кун тинмай Каъба борсам.
Каъба ичра юзум суртуб зор инграсам,
Бу иш бирла, ё Раб, сени топғаймумен?
Маъруфдек ҳам ушбу йўлга қадам қўйсам,
Мансурдек ҳам жондан кечиб дорга қўнсам.
Дор узра шавқланибон ҳақни айтсам,
Бу иш бирла, ё Раб, сени топғаймумен?*

Кўриниб турибдики, Яссавий ҳикматларида инсоният пайдо бўлгандан бери тарихий ҳақиқат, афсоналар, ривоятлар, турли исломий арбоблар, диний-фалсафий оқимлар асосчиларининг ҳаёти, турмуш тарзи, комиллик йўлидаги тутган русуми гоъятда нафис, тад-

рижий-такомилда ўз аксини топган. Бундай ҳикматларни уқиганда бизнинг билимимиз чуқурлашади, имонимиз бут бўлади, ҳаётга ва охиратга қарашимиз теранлашади, Оллоҳга эришмоқ изнида риёзат чекмоқ машаққатларини ҳис этамиз. Бу байтлардаги ҳар бир сўз, ибора, ҳатто изофа замирида нозик нуқталар қат-қат бўлиб ётибди. Ана шуларни тўғри идрок этиб, аниқ тушунтиргандагина биз мақсадга эриша оламиз.

Яссавий ҳикматлари ботинида яшириниб ётган панд-насихатлар, инсон камолоти йўлида амалга оширилиши, бажарилиши лозим бўлган бурч, вазифалар тасвири ҳамон ўз тадқиқини кутмоқда. Биз педагоглар уларни саралаш, маърузалар мағзига сингдириб боришимиз, амалий машгулотлар жараёнига олиб киришимиз лозим. Шундагина улуг боболаримиз қолдириб кетган бебаҳо инжулардан барчани баҳраманд этган бўламиз.

ҲИКМАТЛАРДАН НАМУНАЛАР

*Аҳли дунё халқимизда саховат йўқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ.
Дарвешларнинг дуосида ижобат йўқ,
Турлуқ бало халқ устига ётди дўстлар.*

*Аё дўстлар нодон бирла улфат бўлуб,
Бағрим куюб, жондан тўюб ўлдум мано
Тўғри айтсам эгри йўлга бўйин тўлғар,
Қонлар ютуб, ғам захриға тўйдум мано*

*Ер остига кирдим нодонлардин,
Илким очиб дуо тилаб мардонлардин
Ғариб жоним юз тасаддуқ донолардин;
Доно топмай ер остига кирдим мано.*

*Қайда кўрсанг кўнгли синуқ марҳам бўлғил,
Андоқ мазлум йўлда қолса ҳамдам бўлғил.*

*Ғариб, фақир етимларни Расул сўрди,
Ушал тунни меърож чиқиб дийдор кўрди.*

*Қайтиб тушиб ғариб, етим излаб юрди,
Ғарибларни изин излаб тушдим мано.*

АБДУЛХОЛИҚ ҒИЖДУВОНИЙ

Шарқда Хожаи Жаҳон унвонига сазовор бўлган машҳур шайх, нақшбандия тариқатининг асосчиси Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний XII асрнинг биринчи чорагида Ғиждувонда туғилган. Айрим манбаларда унинг отаси Абдулжамил Имом Маликнинг (713—795) аждодларидан, донишманд одам бўлиб, ҳазрати Хизр билан суҳбатлашган, деб таъсидланади. «Қандия» асарининг муаллифи Абдуҳаким Самарқандий Абдулхолиқ таваллуд топганда отаси Абдужамил 113 ёшда эди, деб ёзиб қолдирган. Баъзи манбаларда Шайхнинг аждодлари румлик бўлиб, Ҳазрати Хизр башорати билан Абдужамил Ғиждувонга кўчиб келиб, муқим яшаб қолган, деган мулоҳазалар ҳам мавжуд. Абдулхолиқ дастлабки таълимни оталари Абдулжамилдан ҳамда хусусий муаллимлардан олган. Шундан сўнг Балхга бориб Хожа Фазлиддиндан ун бир йил таҳсил кўриб, у кишининг қулидан хирқа кийган. Устози фотиҳасини олгач Абдулхолиқ Марв, Сарахс, Тус сингари Хуросон шаҳарларига сафар қилади. Ана шу сафар давомида Сарахсда машҳур аллома Юсуф Ҳамадоний билан учрашиб, бир умрга устоз-шогирд бўлиб қолади.

Машҳур сўфизмшунос, доктор Сажжодийнинг ёзишича Абдулхолиқ Ғиждувоний араб мамлакатлари буйлаб кўп сафар қилиб, замонасининг буюк машоъихларининг суҳбатидан файз топган; бир неча марта Ҳаж зиёратида бўлган: Шайх 117 йил умр кўриб, 1220 йили уз ватанида вафот этган. Абдулхолиқ Ғиждувонийдан бизга қадар ахлоқий-таълимий ва соф илмий-назарий моҳияттаги «Рисолаи тариқат», «Рисолаи саҳобия», «Одоби тариқат», «Мақсадул соликин», «Васиятнома», «Маноқиби Хожа Юсуф Ҳамадоний», «Ибтидои-жомеъ-ул-кулам», «Маслак-ул-орифин» сингари бир қанча рисоалар мерос бўлиб қолган. Шайхнинг «Маноқиби» Юсуф Ҳамадоний ҳаёти, мероси ҳамда таълимоти урганишда энг мўътабар манбадир.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий «Тазкират-ул-авлиёи туркий»сида Абдухолиқ Ғиждувоний юзлаб шогирдларни тарбиялаб етиштирганини алоҳида қайд этган. Хожа Аҳмад Сиддиқ, Хожа Ориф Ревгарий ҳамда Хожа Ав-

лиёи Калонлар шайхнинг халифаларидан булган. Хожа Абдулхолиқ Гиждувонийнинг фавқуллодда руҳий қудрати ва кароматлари хусусида Шарқда кўплаб ривоят ҳамда ҳикоятлар тарқалган. Уларнинг айрим жиҳатлари Н. Йўлдошевнинг «Бухоро авлиёларининг тарихи» китобида, профессор Ориф Усмоновнинг «Бухорои Шарифнинг етти пири» китобида шарҳланган. Абдулхолиқ Гиждувоний таълимотининг асосини қисмат-тақдири азал-асл сарнавиштга ишониш, ҳар бир муминнинг, жумладан, солиқнинг илм урганиши (зоҳирий ва ботиний билимларни), бирон бир касб-ҳунарни эгаллаб, ҳалол ризқ топиб яшашга даъват ташкил этади.

Абдулхолиқ Гиждувонийгача сўфизм тариқати «Хуш дар дам», «Назар бар қадам», «Сафар дар Ватан», «Хилват дар анжуман» каби қоидалардан иборат эди. Хожаи Жаҳон эса уларнинг ёнига «Ёд кард», «Боз гашт», «Нигоҳ дошт», «Ёд дошт»ларни ҳам илова қилган. Баъзи сарчашмаларда Абдухолиқ Гиждувонийнинг форсий тилда шеърлар битганлиги ҳам қайд этилган. Қуйидаги рубоий шулардан намунадир:

*Бар дўст муборакам, бар душман шум,
Дар жанг чу оҳанам, дар сулҳ чу мум.
Сарчашмаи нур, Гиждувон манзили мост,
Ман теғи дурӯя мезанам то дари Рум.*

(Дўстга меҳрибону, душманга шумман, жангда темирдек, сулҳда мумдекман. Нур сарчашмаси бўлмиш, Гиждувон бизни манзилимиздир, аммо мен Рум остонасигача дудама қилич ургайман).

Юқорида таъкидлаганимиздек, Абдулхолиқ Гиждувоний забардаст шоир ҳам бўлган. Турли сарчашмаларда адибнинг ранг-баранг мавзуларда ёзилган рубоийлари кўп учрайди. Аммо уларнинг етакчи мавзуси сўфизм таълимотини тарғиб қилиш ҳисобланади. Шоир рубоийларидан айримларини форсийдан Садриддин Салим Бухорий таржима қилиб оммалаштирган.

* * *

*Шухрат илм шум нафсингни шод этма,
Ўзни мардум орасиг да кўп ёд этма.
Камтарлик эт! Сен ном чиқарай деб,
Зинҳорки динингни барбод этма.*

* * *

*Айбларни ёнгувчи саттор бўлгайсен,
Қалбларни топгувчи ғамхор бўлгайсен,
Аллоҳ розилигин топай десанг, эй дўст!
Эл бирла адабда ҳушёр бўлгайсен.*

* * *

*Ёмон билан суҳбат этма ҳеч,
Алар номинг булғаб кетолгай.
Қара, улкан қуёш нурини,
Парча булут хира этолгай.*

«ВАСИЯТНОМА»ДАН

Фиқҳ ва ҳадис илмини мунтазам ўрган.

* * *

Жоҳил сўфилардан йироқ юргин. Чунки улар дин
угриси ва мусулмонларни йўлдан ургувчилардир.

* * *

Илм ўрганиш йўлида собитқадам бўл.

* * *

Ҳалол гизо егин, у сенинг хайриянг калитидир.

* * *

Ҳаромдан йироқ юргин, тонгла қиёмат куни оташ-
да куймайсан.

* * *

Ҳалол бўлсанг, ибодатдан ҳаловат топасан.

* * *

Қозилар маҳкамасида ултирма ва султонлар билан
ҳамсуҳбат булма.

* * *

Нафсни хор этмоқ учун сафарни ихтиёр эт.

* * *

Бировларнинг мақтовига учма.

* * *

Кўп кулмоқ гафлатдандур ва у қалбни ўлдиради.

* * *

Кам кулу кўп йигла.

* * *

Ҳақнинг марҳаматидан ноумид булма.

* * *

Ҳар бир муриднинг пири ота мартабасидадур.

* * *

Шайхларга ботинда ҳам, амалда ҳам хизмат қил.

* * *

Ота-онанинг ҳаққини ҳамиша адо эт.

* * *

Барча машойихларни эъзоз эт.

МАҲМУД ШАБУСТАРИЙ

Ун учинчи асрнинг охири ва XIV асрнинг бошларида яшаб утган шоир ва файласуф Саъдиддин Маҳмуд бинни Абдулкарим Табриз яқинидаги Шабустар қишлоғида руҳоний оиласида дунёга келган. У умр бўйи Озарбайжонда яшаб даврининг машҳур машойихларидан дарс олиб, ҳаётининг охириги йилларини Табризда ўтказиб, шу ерда вафот этган.

Маҳмуд Шабустарий Султон Маҳмуд Худованд ҳамда Абусаид Баҳодурхонлар ҳукмронлиги даврида Табризда катта шуҳрат қозонган эди. Гарчи олим замонасининг машҳур шайхлари Баҳовуддин Яъқуб Табретий ҳамда Яминиддин Табретийлар қулида тарбияланиб, таҳсил кўрган бўлса-да тез орада ислом ва суфизмнинг буюк назарийчиси донишманди бўлиб танилди; маъқул ва манқул билимларда пешқадамлик даражасига етади. Айрим сарчашмаларда Шабустарийнинг Кирмон сафа-

ри пайтида оила қуриб, фарзандли бўлганлиги ҳам ёзиб қолдирилган. Кейинчалик ерли аҳоли унинг авлодларини «Хужалар» деб алоҳида эҳтиром қиладиган бўлишган экан.

Маҳмуд Шабустарийдан бизга қадар шеърлар дево-ни, бир неча илмий рисолалар ҳамда «Шаҳиднома», «Саодатнома», «Гулшани роз» сингари маснавийлари мерос бўлиб қолган. Замонасининг буюк шахслари, илм-адаб аҳли Маҳмуд Шабустарий мажлисларида бўлиб, ислом назарияси, фалсафа ҳамда суфизмга доир масалалар буйича савол-жавоб, баҳслар уюштиришар экан. Суфизм назарияси ва амалиётидан баҳс юритувчи минг байтдан зиёд бўлган «Гулшани роз маснавий»-си Амир Саййид Ҳусайнийнинг унта саволига жавоб тарзида яратилган. У шайх Шаҳобиддин Умар Суҳравардийнинг шогирди Шайх Баҳовуддин Мултонийнинг шогирди эди. «Гулшани роз» Шарқда энг кўп тарқалган маснавийлардан бўлиб, унга Камолиддин Ҳусайн Ардабилий, Доий Шерозий, Муҳаммад бинни Яҳё бинни Лоҳижий, Музаффариддин Али Шерозий, Идрис бинни Ҳисомиддин Бадлисий, Шайх Бобо Неъматулло бинни Нахичевани сингари адиб ва олимлар турли асрларда шарҳлар битишган. «Гулшани роз» суфизмга оид энг машҳур китоб сифатида инглиз ва немис тиллари-га угирилган. Адибнинг «Ҳаққул яқин ва мироётул муҳаққиқин» рисоласи ҳам тавасаввуф назариясига доир муҳим асарлардан ҳисобланади. «Гулшани роз» қуйи-даги байтлар билан бошланади:

*Ба номи онки жонро фикрат омуҳт,
Чароғи дил ба нури жон барафруҳт.
Зи фазлаш ҳар ду олам гаит равшан,
Зи файзаш хоким одам гаит гулшан.*

(Жонга бадан бахш этган, дил чирогини жон нури билан равшан этган, фазлидан икки олам ёришган, файзидан одам хоки гулшанга айланган (ул) зот номи билан).

Шоирнинг «Шаҳиднома» ҳамда «Саодатнома» маснавийлари ҳам маърифат ва ҳақиқатни тарғиб этишга бағишланган. Қуйидаги байтларда муаллифнинг ишқи илоҳий хусусидаги мулоҳазалари юксак санъаткорлик билан теран ўз аксини топган. Жумладан, шоир 3 минг

байтдан иборат «Саодатнома»да ўзининг турли ўлкалардаги саргузаштларини паднома характерида назм риштасига тортган; ҳамсуҳбат бўлган буюк шахсларнинг олижаноб, ибратомуз хислатларини тасвирлаган; Табризда фаолият кўрсатган беш нафар машҳур суфиларнинг образини яратган. Бундан ташқари Шабустарий Ғаззолийнинг «Минҳожул обидин» асарини араб тилидан форс тилига таржима қилган.

*Хушо ондамки мо бехеш бошем,
Ғаним мутлақу дарвеш бошем
На дин, на ақл, на тақви, на идрок,
Ғитода масту бехуд бар сари хок
Чу рўят дидам ва хўрдам аз он май,
Надонам то чи хоҳад шуд пас аз вай.
Пас аз ҳар мастие бошад хуморе,
Дар ин андеша дили худ гашт боре.
Ҳар он чизеки дар олам аён аст,
Чу аксе зи офтоби он жаҳон аст.
Жаҳон чун зулфу хату хол ва обрўст,
Ки ҳар чизе ба жои хеш накўст.
Сифоти Ҳақ таоло лутфу қаҳраст,
Руху зулфи бутонро зи он ду баҳр аст.
Мапурс аз ман ҳадиси зулфи пурчин,
Мажнунбонед занжири мажонин.*

(Ўзимиздан кетган дам яхши, мутлоқ бою дарвеш бўлганимиз яхши. Дин, ақл, тақво ҳамда идрокни йўқотиб, масту бехуд тупроқда ётганимиз яхши. Юзинг кўриб, ундан соғар ичдим, ундан сўнг нима бўлганини билмадим. Ҳар мастликдан сўнг хумор тутади, ана шу андеша билан бағрим эзилди. Оламда аён ҳар бир нарса у олам офтобининг акси янглигдир. Бу жаҳон зулф, хат, хол ва қошдекдир, ҳар бири ўз ўрнида яхшидир. Оллоҳнинг сифати лутфу қаҳрдан иборат бўлиб, гўзалларнинг юзу зулфи ана шу икки баҳрдандир. Мендан жингалак сочлари ҳадисини сўраб, Мажнун занжирини тебратманг).

Маҳмуд Шабустарий асарларидаги, орифона шеъриятидаги бу каби сеҳрангиз мазмун ва жозоба махсус таҳлил ва тадқиқотларни талаб қилади. Шабустарий ижодини ўрганишда Зивуддин Сажжодий ҳамда Абдулрофеъ Ҳақиқатнинг хизматлари катта.

САИД АЛИ ҲАМАДОНИЙ

Бир куни эрталаб тоғам Алоуддин томдан тараша тушгандай:

— Мен сени уқитиб бўлдим, энди бошқа устоздан таълим оласан, деб қўшни маҳалладаги Шайх Али Дустийга олиб бориб топширди.

Мен у кишидан сўфизм таълимотининг зикр, сабр, сидқ, вафо, нафс, риёзат, фано сингари қоидалари буйича дарс олардим. Кунлардан бир кун борсам, устозим нима юмуш биландир банд эканлар. Менга ҳовлининг бир бурчагида ётган катта харсанг тошни у бурчагига олиб бориб — олиб келишни буюрдилар. Мен чошгоҳгача шу ишни бажариб, терлаб-пишиб кетдим. Ва ниҳоят Шайх уз ишларидан бушаб, мен билан сабоқ бошладилар. Гап орасида:

— Устоз, шундай катта тошни бекорга у ёқдан бу ёққа кутариб бориб, кутариб келишнинг фойдаси нима?— деб сўраб қолдим.

Муаллим бир оз жим турдилар-да, ковушларини оёқларидан ечиб олиб:

— Унинг фойдаси мана бу булади, — деб — орқамга, юмшоқ жойимга чунонам туширдиларки, кавишнинг наъли баданимда нақш боғлади.

Кейинчалик билсам Шайх қўлига тушган ҳар бир шогирд ҳам жисмоний, ҳам ақлий жиҳатдан чиниқиши, бирон дақиқа ҳам бекор қолмаслиги, устозига ҳеч қандай ноҳўя савол билан мурожаат қилмаслиги, унинг ҳар қандай топширигини сўзсиз бажариши шарт экан.

Саид Али Ҳамадоний 1314 йили Эроннинг Ҳамадон шаҳрида зиёли оиласида дунёга келган. Отаси ёшлигиданоқ унинг тарбиясига жиддий эътибор беради. Падари вафотидан сўнг унинг тарбияси билан тоғаси Алоуддин шуғулланади. У ёш йигитчага математика, астрономия, тиббиёт, Шарқ юртлари жўгрофиясини ургатади. Тиббий фанларни мукамал эгаллаб бўлгач, Алоуддин жиянини Машриқзаминнинг машҳур файласуф шайхлари Маҳмуд Маздақоний ва Али Дустий қўлига топширади. Ҳамадоний улардан сўфизм таълимоти буйича дарс олади.

Кунлардан бир кун Мазадақоний шогирдига шундай деди:

— Сен бу дунё-ю у дунёга керакли барча билимларни ўрганиб бўлдинг. Аммо ҳаётни яхши билмоқ ва инсон қалбини тўғри тушунмоқ учун сафар қилиб, юрт кўрмоқ керак.

Шундан кейин Али Ҳамадоний йигирма бир йиллик сафарга чиқади. Шарқнинг барча мамлакатларини кезиб чиқади, кўплаб шогирдлар ва муридлар орттиради, Арабистонда бўлади. У энди машҳур олим, сўфизм таълимоти жавонмардлик (борини йўқлар билан баҳам кўриб, йўгига шукр қилиб, фақат ўз хунари эвазига кун кечирриш) оқимининг пешқадам донишманди сифатида шуҳрат қозонади. Сафарлардан бирида Ҳамадоний 1372 йили Ҳатлон вилоятининг Алишоҳ қишлоғига тушади. Бу ер Шайхга ёқиб қолиб, бир умрга шу ерда яшайди, уйланиб, бола-чақали бўлади.

Кашмирда Ислоннинг тарқалиши ва ислом маърифатини ерли халққа сингдирилишида Али Ҳамадоний катта хизмат қилган. У 1374 йили буюк Соҳибқирон Амир Темур маслаҳати билан 700 шогирдини олиб Кашмирга борган ва бу ерда илмий мажлислар ўтказиб, ваъзлар айтиб, халқни ўзига эргаштиришига эришган. Шундан кейин умрининг қолган йилларини кўпроқ Кашмирда ўтказган Саид Али Ҳамадоний 1384 йили вафот этган.

Али Ҳамадонийнинг ҳаёт йўли барчага бир ибратдир. У ҳар бир сўфи, шайх, дин арбобидан мукамал билимдон, бирон касб эгаси, исломий фарз ва суннатларни, билимларни элга ўргатиб, ҳалол ҳамда фидойи бўлмоғини қатъий талаб қилган. Шунинг учун барча мурид ва шогирдлари бирон бир ҳунар эгаси бўлган. Ўзи қалпоқ тикишдан келадиган даромад эвазига кун кечирган. Шайхдан бизга қадар араб ва форсий тиллардаги шеърлар девони, «Шайхлар одоби», «Нафс маърифати», «Жавонмардлик асослари», «Давлатни бошқариш қоидалари» сингари юздан ортиқ катта-кичик ҳажмдаги асарлар мерос бўлиб қолган. Уларда олим илм ўрганишнинг аҳамияти, ҳунарнинг инсон фаолиятидаги ўрни, шайх, сўфиларнинг маънавий пок бўлиши, имон, эътиқоднинг мустаҳкам бўлмоғи, ким ва

қайси эътиқодда булишидан қатъий назар барча одамларга яхшилик қилиш, бева-бечораларга нисбатан мурувватли бўлиш хусусида насиҳат қилади, йўл-йўриқлар кўрсатади. У ўз асарларида маърифатли, узоқни кўра биладиган, тадбирли, адолатпеша, инсонсевар, амир бошчилигидаги марказлашган, мустақкам давлат гоёсини илғари суради.

Саид Али Ҳамадонийдан каттагина шеърини девон ҳам мерос қолган. Қуйидаги рубоий Абдулрофеъ Ҳақиқатнинг рисоласида келтирилган:

*Дар канори хеш меёбам дамо-дам бўйи ёр,
З-он ҳаме гирам дамо-дам хештанро дар канор.
На мёнашро каноре, на канораширо миён,
Ва зи миёни оташин ишқаш намеёбам канор.*

(Ўз гўшамда дамо-дам ёр ҳидини топаман, шунинг учун ўзимни дам-бадам кунжакка оламан. Аслида (унинг) ўртаси ҳам, гўшаси ҳам бўлмас. Шунинг учун ишқи оташи орасида ҳудуд топмасман).

* * *

Шоҳ Нуриддин Неъматулло Вали Ҳазрати Мирни кўргани борганларида у киши бетоб эканлар. Шунда бошларидаги саллаларини олиб, Шайхнинг муридларидан бирига бериб дебдилар:

— Бунинг пирингга элтгин, пайтава қилсинлар ва ўз пайтаваларини лутфан берсинлар, мен салла қилиб ўрайман.

* * *

Али Ҳамадоний икки йил шайх Али Дустий ҳузурида бўлиб, сўнг Маздақонга қайтаркан, ҳижрий 732 (1358) йили иккинчи кун Саид хайри хўш қилиш учун устози ҳовлиси яқинига келибди. Ўша куни Шайх доимий одатига кўра ҳовлисида чикмабди. Дустлари Али Ҳамадонийга устознинг кулбасига кириб хайрлашиб кетаверишни маслаҳат беришибди. Али Ҳамадоний хонага кириб не кўз билан кўрсинки, Дустий зикрга бош эгган ҳолда жон таслим қилган экан.

* * *

Али Ҳамадоний ва бошқа шогирдлар Шайх Алини дафн этиб, учинчи куни Маҳмуд хизматига этиб борибди. Уша кунлари Саиднинг муридлик муддати тутаган экан. Шунинг учун Маҳмуд Маздақоний Али Ҳамадонийга қуруқлик ва сув юзида сайр қилиш, жаҳонгашталикка юз тутишини маслаҳат берибди. Шундай қилиб Ҳамадонийнинг мусофирлик ҳаёти бошланибди.

* * *

Кунлардан бир кун Али Ҳамадоний шайх Азконий хонақоҳида ётганида туш курибди. Тушида Азконий унга бир лочин туҳфа қилибди. Буни Шайх фарзанд деб тушунибди-да тезда уйланибди. Оллоҳ таоло ҳақиқатда ҳам унга угил берибди, номини Муҳаммад қуйибди. Ушанда Ҳамадоний қирқ ёшда экан.

* * *

Ҳамадоний нақл этибдур: Ҳаж сафарим ун ой давом этди. Қаерда дам олиб ётсам, Ҳақ субҳонаҳу таолодан «тур, халқни исломга даъват эт» деган нидо келарди. Шунинг учун бирон манзилда муқим турмадим, бирон шаҳарда икки ойдан зиёд яшамадим.

* * *

Кашмир подшоҳи Султон Аловуддин тушида офтобнинг жанубдан чиққанини кўрибди. Шоҳ будда ула моларини йигиб, туши таъбирини сўрабди. «Эй подшоҳ, дебди улар, Мовароуннаҳр заминидан бир киши келиб, ҳаммамизни мусулмон қилади», дебди. Ҳақиқатдан ҳам Али Ҳамадоний Кашмирга бориб, бутун халқни исломга даъват этибди.

* * *

Кунлардан бир кун Ҳамадоний Амир Барлос билан биргаликда соҳибқирон Амир Темур ҳузурига борибди. Суҳбат давомида Жаҳонгир Шайхдан сўрабди.

— Устози аржманд, нега қора либос кийиб, қора салла ўраб юрасиз?

— Улуг амир, мен Ҳақ йўлида ҳар икки нафсни шаҳид этганман. Уларга мотам тутиб, шундай хирқа кияман, — жавоб берибди Ҳамадоний.

* * *

Нақл этишларича, Али Ҳамадоний бир сафар 700 нафар саййидлар билан Кашмирга борибди. У ўз дўстлари ва яқинлари билан Алоуддин маҳалласидаги Абҳат (ҳозирги Чаҳрам) анҳори соҳилига жойлашибди. (Кейинчалик ана шу манзилда Шоҳи Ҳамадоний номли хонақоҳ, жомеъ масжиди бунёд этилган). Ҳар куни Ҳамадоний аср намозидан сунг бир баландликда одамларга панд ҳамда ваъз айтиб, уни маҳаллий тилга таржима қилдирар экан. Оддий халққагина эмас, ҳинд ва будда уламоларига ҳам ваъз айтаркан. Баъзан бундай мажлислар баҳсу мунозарага айланиб, Шайх ўз ақлзаковати, уткир зехни, исломий тафаккури билан голиб келаркан. Натижада мажлис аҳлидан бир неча киши бир йула исломни қабул этган кунлар ҳам бўлган экан.

* * *

Ҳайдари Бадахший «Мастурот» рисоласида шундай ёзади: Али Ҳамадоний Хатлондалигида Ҳазрати Расулulloҳни тушида кўрган экан ва ул ҳазрат «сенинг ҳокинг шу ерда бўлади» деб башорат қилган эканлар. Уйқудан турган Саид бу башоратдан мамнун бўлибди. Чунки, у ўзини шу шаҳарга қаттиқ боғлиқ, деб юрарди. Бу воқеани шайх муридларига айтиб берган ва уларнинг «Сизнинг умр риштангиз қачон узилади» деб берган саволларига «мен мана шу воқеадан сўнг уч йилу бир кеча кундуз умр кўраман» дебди. Муридлари зор-зор йиглашибди. Ҳақиқатдан ҳам шайх узи айтган кунда вафот этибди.

* * *

Али Ҳамадоний вафотидан хабар топган Султон Қутбиддин жасадни Кашмирга элтиб дафн этиш учун одам юборибди. Поҳли ҳокими эса Саидни ўз вилоятида дафн этмоқчи эди.

Хатлонлик муридлари эса устозни васиятига кўра мурдасини ўзлари олиб кетмоқчи бўлишибди. Шундай қилиб, орада жиддий тортишув рўй берибди. Мурдани ювиб-тараб кафанга олгач, Шайхнинг мурид ва шогирдларидан бўлмиш Кавомиддин Бадахший шундай дебди: «Кимда ким Шайхнинг жасадини урнидан

қўзгата олса, уни хоҳлаган ерига элтиб кўмиши мумкин».

Бу гапдан ҳамма ҳайратга тушибди. Кашмирликлар ва Поҳли халқи бирин-кетин Саид Али Ҳамадоний мурдасини кўтариб олиб кетишга уриниб қуришибди. Лекин ҳеч ким унинг ўрнидан қўзгата олмабди. Шундан сўнг Шайх Қавомиддин Бадахший «энди навбат бизга келди» дебди-да, устози мурдасини бир ўзи икки қўлида даст кўтариб йўлга тушибди. Йиғилганлар ҳайрат бармогини таажжуб дандони билан тишлаб, Шайхни Хатлонга элтишга монъелик қилмабдилар. Шундай қилиб Али Ҳамадонийни ўзи севган Алишоҳ қишлоғига элтиб дафн этибдилар. Унинг мақбараси ҳамон халқнинг мўтабар зиёратгоҳи ҳисобланади.

ШАЙХ НАЖМИДДИН РОЗИЙ

Шайх Нажмиддин Абубакр Абдулло Муҳаммад бини Шохурдоя Розий XIII асрдаги ирфоний билимларнинг донишманди ва шоирларидандир. У қадимий Рай шаҳрида дунёга келган. Хусусий таҳсилдан сўнг Хоразмга келиб, Нажмиддин Куброга мурид тушади ва унинг қўлидан хирқа олади. Шайх Розий мўғул яғмосининг горатидан сўнг Қунёга бориб, Жалолоддин Румий ҳузурда яшайди. Садриддин Қунавий суҳбатларида булади. Розий Қунёдаги уч йиллик ҳаёти давомида Румий бошчилигидаги шайхларнинг намозида имомликка утиб юради. Шундан сўнг Нажмиддин Розий Арзирумдан 35 фарсах узоқроқдаги Арзинжон шаҳрига кетади. Шайх Розий Қунёни тарк этиш сабабини бирон бир асарида аниқ таъкидламаган. Лекин бу ерда Шайхни яхши пешвоз олмайдилар. Шунинг учун у Бағдод сари йўл олади. Шайх Розий умрининг охиригача шу ерда яшаб, 1278 йили вафот этади. Унинг хоки буюк шайхлар Жунайд Бағдодий, Сари Сақтийлар мақбараларининг ёнидадир.

Нажмиддин Розий диншунос, тасаввуф назариётчиси сифатида ўздан кейин катта илмий ва бадий меърос қолдирган. У «Ақл ва ишқ», «Мармизот» асарларини Қунё ва Арзинжондалигида форс тилида ёзиб, за-

мони ҳокимлари бўлмиш Кайқубод ва Баҳромшоҳнинг ўғли Довудларга тортиқ қилган. Умрининг охирларини ана шу икки китобни араб тилида «Манорат-ал-соирин» номи билан қайта ёзади. Бундан ташқари Нажмиддин Розий «Марсаодатобод», «Баҳрул-ҳақойиқ», «Мақомат-ал-тоирин», «Ат-тайр», «Суроҳ-ал-қулуб» сингари бир қанча рисолалар битган. Буларнинг аксарияти тасаввуф назарияси ва амалиётига бағишланган бўлса, «Рисолат-ат-тайр» маънавий ва лафзий санъатлар таърифи ҳамда таснифига доирдир. Демак, Шайх Нажмиддин Розий нозикбин шеършунос, адабиёт назариётчиси ҳамдир. Шайх истеъдодли шоир бўлган. Унинг рисолалари таркибида, қўлёзма баёзларда газал, маснавий, қасида ва рубоий жанрлардаги бир қанча шеърлари бизгача етиб келган. Шоир ўз асарларида асл ишқ билан бирга илм-маърифат, юксак инсоний хислатларни, инсон қадрини эъзозлашни тарғиб ва ташвиқ қилади.

*Душмани маро саодат ёр бод,
Дар жаҳон аз умр бар хурдор бод.
Ҳар ки хоре мениҳад дар роҳи мо,
Хори мо дар роҳи мо гулзор бод.*

(Душманимизга саодат ёр бўлсин, жаҳонда умридан барака топсин. Бизнинг йўлимизга ким тикон қўйса, бизнинг тиканимиз унинг оёғи остига ташланган гул бўлсин).

Маълумки яхшиларга яхшилик қилиш ҳамманинг қўлидан келади. Аммо душманига, ёмонларга яхшилик қилишнинг уддасидан ҳамма ҳам чиқавермайди. Шарқ машойихларининг асосий хислатларидан бири ёмонликка яхшилик билан жавоб бериб, уларни яхши йўлга ҳидоят қила билишдир. Юқоридаги рубоийда ана шу гоё теран мужассамлашган.

Қуйидаги рубоийда эса узгача руҳ, бўлакча оҳанг ва нафосат барқ уриб турибди:

*Ҳар сабзаки дар канори жўй раста аст,
Гўёки зи хатти бинафша мўе раста аст.
То бар сари лола по баҳори наниҳи,
Ки он лола зи хоки лола рўе раста аст.*

(Ариқ буйидаги ҳар бир майса бинафша хатидан унган кокилга ухшайди. Лола устига хорлиқ билан оёқ босмаким, у гул юзли гўзалларнинг тупрогидан унмиш).

Демак, Шайх Нажмиддин Розий замонасининг куп алломалари эътироф этилган зукко файласуф олим бўлиш билан бирга нозиктаъб шоир ҳам бўлган экан. У форс ва араб тилларида баробар ижод қилган зуллисонайн адибдир.

ХОЖА АБУИСҲОҚ ҲАТЛОНИЙ

Хожа Абуисҳоқ Ҳатлоний XIV асрнинг йирик машойхларидандир. У Самарқанд яқинидаги қишлоқлардан бирида дунёга келган. Ҳатлоний йигитлик палласида машҳур шайх Саид Али Ҳамадоний ҳузурига — Ҳатлон (Кулоб)ни Али Шоҳ қишлоғига бориб таҳсил кўради. Замонасининг барча билимларини мукамал эгаллаган Абуисҳоқ Ҳамадоний кўлидан хирқа кияди ва унинг қизига уйланиб Ҳатлонда қолиб кетади.

Саид Али Ҳамадоний вафотидан сўнг қирқ йил давомида унинг ўрнида устозлик қилиб, халқни маърифатга хидоят этди. Ҳатлоний 1443 йили қандайдир сабабга кўра Шоҳруҳ фармони билан қатл этилди. Ҳатлоний тасаввуфга доир илмий рисоалар ёзиш билан бирга форсий тилда шеърлар ҳам битган. Саидабдулло Барзишободий — Машҳадий ҳамда Саид Муҳаммад Нурбахшлар Ҳатлонийнинг шогирдларидандир.

ШАЙХ ТОЖИДДИН ҲУСАЙН ХОРАЗМИЙ

Шайх Тожиддин Хусайн Хоразмий Шайх Шаҳобиддин Хусайннинг угли бўлиб, XIV асрнинг охири ва XV асрнинг биринчи чорагида яшаб ўтган машҳур орифлардандир. Унинг отаси асли Машҳаднинг Тобадгонидан бўлиб, Жуги ҳукмронлиги даврида Хоразмга кучиб бориб, муқим яшаб қолган ва Кубровия тариқати тарғиботчиларидан булган. У ҳақиқат ва маърифат фидойиларидан бўлиб, бу йўлда шайх Имодиддин Фазлуллоҳ Машҳадий ёрдамида шайх Хожа Муҳаммад Хажу-

шоний мактабига доҳил бўлади. Ҳусайн Хоразмий бот фурсатда устозининг эътиборини қозониб, унинг яқин мурид ва дўстига айланди.

Ҳажушоний вафотидан сунг Хоразмий Гуломали Нишопурийга мурид бўлди ва унинг қулидан хирқа олди. Устози вафотидан сунг Кубровия тариқатининг устоди — халифалиги унга тегди. Умрининг охириги йилларини Тобадгонда утказиб, шу ерда вафот этган. У бир неча илмий рисоалар, Ибн Арабийнинг «Фусус-ал-ҳаким» китобига тафсир ёзган, форсий шеърлари халқ орасида шуҳрат топган. Нуралишоҳий Тустарийнинг «Мажолис-ул-муминин» китобида Хоразмий шеърларидан намуналар келтирилган.

БАҲОВУДДИН НАҚШБАНД

Ун иккинчи ва ун бешинчи асрларда Ўрта Осиё халқлари орасидан Шарқ ирфоний тафаккури тараққиётига улкан ҳисса қўшган бир тизим мутафаккир мутасаввуфлар етишиб чиқди. Исломиё аҳкомлар ўчоги Бухородан етишиб чиққан Баҳовуддин Нақшбанд ана шундай сиймолардандир. У 1318 йили Бухоро яқинидаги «Қасри Ҳиндувон» (кейинчалик у олим шарафига «Қасри Орифон» деб атала бошлаган) қишлоғида ҳунарманд оиласида дунёга келган. Унинг ҳаёти ҳақида шогирди Муҳаммад Порсонинг «Қудсия», «Мақомоти ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд», Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳртул-унс», Саййид Шарифнинг «Тарихи Роқимий», Амир Ҳамзанинг «Мақомоти Амир Саййид Кулол», Муборак ал-Бухорийнинг «Анисул-толибин ва уддатус-соликин», Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футуватнома», Сайфиддин Али Сафийнинг «Рашахот-ул-айн-ул ҳаёт» асарларида қимматли далил ва маълумотлар мавжуд. Ана шу манбалар асосида тадқиқот олиб борган Е. Э. Бертельс, С. Олимов, А. Афсаҳзод, Х. Мирзозода, В. Зоҳидов, И. Муминов, А. Муҳаммадқулов, О. Усмонов, А. Хайитметов ҳамда Н. Комилов сингари олимлар бу буюк шайх ҳамда файласуфнинг тула биографиясини яратишга қисман эришишган.

Шу илмий хулосаларга қараганда тугма зийрак ва зукко бўлган Баҳовуддинни ёшлигиданоқ дастлаб Хужа Муҳаммад Самосий тарбиялай бошлади. Зеро, бир неча йил бурун «Қасри ҳиндувон»да бўлган Самосий яқин оралиқда мана шу қишлоқда буюк бир шахс дунёга келишини башорат қилган эди. Унинг вафотидан сўнг эса, Баҳовуддиннинг тарбияси билан ўша даврнинг машҳур мутасаввуфи Амир Саййид Кулол шуғулланади. Ана шу Саййид Амир Кулол Амир Темурнинг ҳам пири бўлган. Бу ҳақда «Темур тузуклари»да ҳам ишорат бор. Кейинроқ эса Абдулхолиқ Ғиждувонийдан сабоқ олади. Олимнинг отаси Саййид Жалолиддин, онаси Биби Орифа бўлган.

Маълумки, Аҳмад Яссавий Бухоро мадрасаларини хатм этгач, устози Юсуф Ҳамадоний ўрнида мударрислик қилган. Уша кезларда Саййид Кулол билан Абдулхолиқ Ғиждувоний Аҳмад Яссавийдан таълим олишган. Демак, Баҳовуддин Нақшбанд бевосита Яссавий шогирдларидан ҳисобланади. У 7 яшарлигида «Қуръони карим»ни тўла ёдлаб, хуш овози билан қироат қилган.

Ун бир яшар Баҳовуддинни Саййид Кулол ўзи билан Қаршига элтади. У бу ерда кўп китоб уқийди, сўфизм назариясини пухта эгаллайди; устозларидан «махфий зикр» қоидаларини узлаштиради; орифлик шартларини урганади; 17 яшарлигида уйланади. Аммо Абу Муҳсин Муҳаммад Бақир ибни Муҳаммад Алиннинг «Мақомоти ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд» китобида нақл этилишича, Саййид Амир Кулолдан дарс олиши тугагач, амакиси Баҳовуддинни Самарқандга элтади ва машҳур дарвешлар ҳузурига қўйиб, улардан таълим олдиртиради. Кунлардан бир кун Баҳовуддиннинг тушига ҳазрати Ҳизр кириб «агар сен ҳақиқий сўфи бўлишни истасанг, хотининг билан алоқани узининг керак» дейди. Шундан сўнг Баҳовуддин оиласи билан ажрашади. Умуман, унинг камолотида «гойибдан нидо», «хуфя зикр» пайтида кўз олдига пайгамбар, Сулаймон Ҳаким Ота, Ҳизр, Иброҳим Адҳам, машҳур авлиёларнинг келиши, башорати, узининг ноғихоний руҳий қудратга эга эканлигини сезиши муҳим омилларидан бўлган. Утмишда яшаган буюк му-

тасаввуфларнинг ҳаётида Ҳизр башорати муҳим урин тутган.

Гарчи Баҳовуддин оиладан воз кечган бўлса ҳам, узининг қатъий ақидасини «даст ба қору дил ба ёрдан» келиб чиқиб, деҳқончилик билан шугулланган, отасининг ёнида туриб дастгоҳда гулли ҳарирлар тўқиган, мисга гул-нақш тушириш билан шугулланган. Унинг лақаби — Нақшбанд ҳам мисгарлигидан олинган. Баъзи тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, Баҳовуддин бир оз вақт шогирди Халил Султон ёки Қазон Султон даргоҳида яшаган ва унинг бой китобхонасидан фойдаланган, айрим масалаларда Султонга раҳнамолик қилиб турган.

Бухорога қайтиб келгач, олим шогирдлари Муҳаммад Порсо ва Алоуддин Аттор билан бирга Хуросон, Эрон ҳамда Ироқ орқали Ҳажга жунайди. Улар йулда Балх, Марв, Ҳирот, Нишопур, Бағдод ва Дамаск каби унлаб шаҳарларда буладилар: Юсуф Ҳамадоний, Боязид Бистомий, Жунайд Бағдодий, Мансури Халлож, Абу Абдулло Мағрибий сингари машхур суфи-машоийхлар, Марв суфизм таълимотининг алломалари мақбараларини зиёрат қилади: «анал ҳақ» ижодкорига катта ҳурмат кўрсатади.

Машхур тасаввуф донишманди, Бағдодда мадраса қурдириб, ун йил давомида 13 фандан даре айтган Абдулқодир Гелоний — Гавсул Аъзам (XII аср) Баҳовуддин Нақшбанд ҳамда шогирди Муҳаммад Порсога «Мансур қалбида ишқ оташининг алангаси бор эди. Гирдатрофдагилар ана шу шуълани кўра олмай, уни дастгирлик этмади. Мен ушанда Халлож ёнида бўлганимда, уни қўллаб-қувватлардим» деган экан. Бу эса Нақшбанднинг «Худо билан қалбан бирга бўлмоғ лозим» деган фикри билан ғоятда мутаносибдир.

Ун йилдан сўнг улар Бухорога қайтишади. Бундан кейинги барча ҳаётини Баҳовуддин Нақшбанд Худо йулига хизмат қилишга: муридлару шогирдларга дарс айтиш, амри маъруф ўтказиш, уларга «зикри хуфя» қоидаларини сингдириш, кўпроқ дарвешлар даврасида булишга интилди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Муҳаммад Порсо ва Алоуддин Атторлар унинг нутқла-

ри, ҳикматли сўзларини ёзиб, тўплаб юрган. Утмишда яратилган «Ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд мақомотлари»га кирган барча гаплар, устознинг фикрлари, унинг даҳоси хусусидаги кўплаб маҳобатли афсоналар ана шу манбалардан олинган ёки уларга суяниб ёзилган.

Ҳазрати Баҳовуддин касалланиб қолгач, умри охирига етаётганини сезиб, Бухоро четидаги бир карвонсаройга бориб урнашган. Кўплаб шогирдлар, дарвешлар қуршовида бир неча кун яшаб, 1389 йилнинг март ойида оламдан ўтган. У ўзигача ўтган барча сўфи, машойхлар таълимотини пухта эгаллади ва соҳада ўзича қуйидаги йўналишни белгилади: таълимотининг асосини жавонмардлик — барча инсонларга яхшилик қилиш, ортиқча мол-дунёга ружу қўймаслик, ўз қўл кучи, кўз нури эвазига кун кечириш, бировларнинг дардига малҳам бўлиш, иложи борича қўлга киритилган ноннинг ярмини бир муҳтожга бериш, дилозор бўлмаслик, фарз ва суннатларни бировга кўрсатиш учун ёки бошқалар ижро этаётгани учун эмас, балки қалбдан хуфя бажариш ташкил этган. У асосан турли касб эгалари давраларида, усталар расталари, гузарларда, карвонсаройларда фаолият кўрсатган. Бунда ун бир шарт дастур сифатида қўлланилган:

1. Хуш дар дам, яъни шу тариқат аъзоси — солик Худо шарафига қилинадиган хуфя зикр пайтида хуш-ҳол ва хушчақчақ юрмоғи лозим.

2. Назар дар қадам, яъни солик ҳамиша хушёр бўлиб, паришон хотирликка йўл қўймаслиги зарур.

3. Сафар дар ватан, яъни юксак ахлоқ соҳиби бўлган солик атроф-муҳит бағрида кезиб юрсин, юрт кўрсин, одамлар орасида бўлсин.

4. Хилват дар анжуман, яъни солик зоҳиран халқ билан, ботинан Холиқ билан бўлсин.

5. Ёд кард, яъни солик Худо ёди билан яшамоғи, зикрга гарқ бўлмоғи зарур.

6. Бозгашт, яъни солик ҳамиша Худо ишқида ботинан муножот айтиб юрмоғи даркор.

7. Нигоҳ дошт, яъни солик хаёлини бир жойга йиғиб, хотиржам юрмоғи лозим.

8. Ёддошт, яъни солик ваҳдати вужуд таълимотини билмоғи керак.

9. Вуқуфи замон, яъни солик ҳамиша ўз вақтини ҳисоблаб юриши, унинг қанчаси яхшиликка, қанчаси ёмонликка кетганини билиб туриши зарур.

10. Вуқуфи адад, яъни солик ҳамиша ўзининг ягоналигини, танҳолигини назарда тутмоғи керак.

11. Вуқуфи қалб, яъни солик хуфя зикрда гарқ юриб, дилда Оллоҳни сақлаши билан хотиржам юрмоғи керак. Нақшбандийлик тариқати аъзолари, тарафдорлари олдиға қуйиладиган бу талабаларнинг тўрттаси, яъни «Хуш дар дам», «Назар дар қадам», «Сафар дар ватан», «Хилват дар ажуман» энг асосий шарт сифатида кенг тарқалган.

Баҳовуддин Нақшбанд 73 йиллик умри давомида Навоий таъбири билан айтганда куплаб «авроқ мун-наққаш этган» бўлса-да унинг тула илмий мероси бизға қадар сақланиб қолмаган. Аммо «Чаноқ қалъа» (1909 йил), «Бухорои шариф» (1912 йил), «Шўро» (1914 йил) журнал ва газеталаридаги маълумотларға қараганда буюк мутафаккир тасаввуф назарияси ва амалиётига доир 13 та асар ёзган. Улар орасида «Ҳаётнома», «Далили ошиқон», «Одоб ал-соликин» («Муридлар одоби»), «Насиҳат ул-соликин» («Муридлар учун насихат») асарлари алоҳида аҳамиятга эга эканлиги уқтирилган. Лекин негадир Абдулаҳад Хўжаев ўзининг «Маҳдуми Аъзам мақоласида сўнги икки асарни бу шайх китоблари сирасига киритган.*

X—XI асарларда айрим мутасаввуф машойихлар орифликдаги таркидунёчиликка, мистика — ўзлигидан воз кечиш сингари хатти-ҳаракатларға ўзгача назар билан қарашға, сўфизм назариясининг баъзи жиҳатларига ислоҳ киритишға интиладилар. Тасаввуфнинг машхур донишманди Абулҳасан Ҳаррақоний 3 ўглининг бирини темирчига, иккинчисини дурадгорға, учинчисини қуролсозға шогирд қилиб беради. Муридларидан бири «ахир фарзандларингиз хунар эгаллаш билан банд бўлса, комиллик йўлидаги фарз ва суннатларини ўз вақтида бажара олмайдилар-ку?» деб сураганида «ошиқларни қули ишда, қалби ёрда бўлмоғи лозим, улар текинхўрлик, таъмагирликка ўрганмасликлари керак» деб жавоб берган.

* («Мулоқот» журнали, № 3—4, 1993 йил, 45-бет)

Баҳовуддин Нақшбанд ана шу фикрни бир таълимот даражасига кутаришга, суфизмни турмушга, инсон ҳаётига яқинлаштиришга муваффақ бўлди.

Хулоса қилиб айтганда, суфизм таълимотида ислохотчи, янгилик яратувчи унвонига муяссар бўлган Нақшбанд ҳаёти ва ижодий мероси энди ҳар томонлама чуқур ўрганилмоқда, унинг асарларини топиш, тадқиқ этиш ва нашр қилиш шарқшунос ва файласуфларнинг галдаги вазифаларидан ҳисобланади.

СУФИ ОЛЛОҲЁР

Утмишдаги мактаб ва мадрасаларимизда, хусусий муаллимлар ихтиёридаги таълим тизимида Қуръони Карим, Ҳадиси шариф, Ҳафтияк, Чор китоблар билан бирга машҳур зуллисонайн лирик шоир, дostonнавис, исломий аҳкомларнинг донишманди, жонфидо тарғиботчиси Суфи Оллоҳёрнинг «Саботул-ожизин», «Маслак-ул-муттақин» асарлари ҳам бир дарслик сифатида ўқитилган. Афсуски коммунистик мафкура ва шуроларнинг шовинистик сиёсати бу адиб ҳамда валий ижодини ўрганиш, нашр этишга йўл қўймасди. Халқимиз миллий мустақилликка эришгандан сўнг бошқа исломий шеърят сингари Суфи Оллоҳёр ижоди ҳам жиддий ўрганила бошланди, «Саботул-ожизин» нашр қилинди. Хусусан, филология фанлари доктори Иноятулло Сувонқуловнинг бу соҳадаги изланишлари-ю заҳматкашлиги таҳсинга лойиқ.

Булажак санъаткор 1644 йили Каттақургоннинг Минглар қишлоғида зиёли оиласида дунёга келади. Отаси Темир Ёр ўғлининг тарбияси билан жиддий шуғулланди: у 12 ёшгача ўз қишлоғида ўқийди, кейинчалик Бухорога бориб мадрасаларда билим олиб, ўзбек ва тожик тилларида асарлар ёза бошлайди. Мадраса хатмидан сўнг Суфи Оллоҳёр бир неча йил Бухоро амирининг Ҳисор ва Кубодиён туманлари солиқ маҳкамаларида ишлайди, «Шумлигим, расволигим тегди вилоят халқига» деб кейинчалик адиб ўзининг ана шу фаолиятдан надомат чекади.

Суфи Оллоҳёрнинг дунёвий ишларни тарк этиб, нақшбандия тариқати йулига ўтишини таниқли наво-

ийшунос олим Ёқубжон Исҳоқов қуйидагича изоҳлайди: «Оллоҳёр божхона хизматига кириб, бир неча йил қаттиққўл, шафқатсиз амалдор сифатида фаолият курсатади. Шайх Ҳабибуллоҳнинг бир муриди гайриқонуний йўл билан Бухорога мол олиб кираётганда Оллоҳёр томонидан қаттиқ калтакланганлиги ҳақидаги ривоят жуда машҳур».

Оллоҳёр Шайх Ҳабибуллоҳ таъсирида нақшбандия тариқатига кириб, мансаби ва бошқа дунёвий амалларни тарк этади. У ун йил Шайх Ҳабибуллоҳ мадрасасида таълим олиб, етук олим ва валий даражасига етишади*.

Суфи Оллоҳёрнинг исломий ақидалар яловбардори даражасига етишда унинг шайх Наврузга қўл бериб, ундан дарс олиши, машҳур Офокхўжа эшон, оташзабон шоир Машраблар билан мулоқотлари, оддий меҳнаткаш халқ ҳаёти, руҳияти билан яқинроқ танишуви муҳим босқич бўлган. Умрининг кўп қисмини суфистик ғояларни тарғиб этиб, комиллик сари интилган забардаст шоир 1721 йили Вахшиворда вафот этган. Уртоқ И. Сувонқуловнинг уқтиришича бу сана «Саботул-ојизин»нинг бир дастхати ҳамда «Шарҳи Сўфия» китобида аниқ курсатилган.

Суфи Оллоҳёрдан бизга қадар катта ҳажмда ижодий мерос қолган: турли мажмуалар, баёзларда сақланиб қолган лирик шеърлар, «Мурод-ул-орифин», «Маслак-ул-муттақин», «Махзан-ул-мутеин», «Сабот-ул-ојизин» каби ахлоқий-таълимий, ижтимоий-фалсафий маснавийлар шулар жумласидандир. Бундан ташқари И. Сувонқулов шоирнинг «Мевалар мунозараси» номли манзумаси ҳам мавжудлигини аниқлашга муяссар бўлган.

Суфи Оллоҳёр ўзбек ва тожик тилларида битилган лирик шеърларида бир томондан, дунёвий муҳаббатни, ёрнинг чиройи ҳамда нозу истигносини турли-туман бадий бўёқларда тасвирласа иккинчи томондан, мавжуд ижтимоий тузум иллатларини, одамлар орасида

* (Ёқубжон Исҳоқов, Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиети, Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, Т., 2002, 105-бет).

учрайдиган гина-адоватни танқид қилиб, уларни пок ва рост йўлга даъват этади; нафис бадийий воситалар, ташбеҳлар ишлатади, мутлақо ўзига хос қиёслар яратади:

*Кўрк учун тушти зилоли лаъла мушкин хатту хол,
Тутди суҳбат Хизр ила Кавсар қироғинда ҳилол.
Наргизи мастинг хумори бодадин гулгунмудур,
Ё бу дурким лоззор ичра тушан ваҳший ғизол.*

Биринчи байтда ёрнинг лаъли зилоли соҳилда турган мушк таратувчи хат (қора тук) ва хол жаннатнинг Кавсар ҳовузи лабида Хизр билан суҳбатлашаётган ойга ухшатилса, кейинги мисраларда, бодадан гулгун бўлган ёрнинг хумор кўзлари лоззорга тушган ҳуркич-ёввойи кийикка ухшатилади. Қуйидаги байтлардан ҳам шоирнинг чинакам ҳаёт гузалини васф этганлигини, маъшуқанинг вафоси-ю жафоси ошиқ учун бирдай тотли, фарахбахш эканлигини ҳис этамиз. Шунга кура шоир уз ёрини турли хил ҳаётий деталларга ухшатади.

*Сен бу нозиклик била ё ҳур, ё айёрсан,
Ё пари, ё лола, ё гулшани баҳорсан.*

«Ўлмаз» радифли газалида шоир солиқнинг мақсад йўлида риёзат чекмоглиги, албатта, устод-пирга эргашмоқ, қўл бермоқ лозимлиги, бу йўлдаги ҳар қандай тўсиқ, монеликни «Жон чекиб, ғусса ютиб, жигарни қон қилиб» мардонавор енгиб утмоқ зарурлигини уқтиради.

*Бошини доша уруб, дона элакдин ўтмай,
Мушт емай, ичина солсалар, нон ўлмаз
Эй йигит маслаҳатинг билгали бир пир керак,
Бекамон ўқ неча тузлик ила паррон ўлмаз*

Умрининг асосий қисмини ҳақ йўлига, ирфоний билимлар тарғибига, суфизм таълимотини кенг халқ оммасига сингдиришга сафарбар этган Суфи Оллоҳёр зулм-зўрлик, такаббур, судхўрлик, вафосизлик, лоқайдлик, таъмагирлик, танбаллигу беҳунарликни; мансаб-мартаба, мол-дунёни деб жанжалкашлик қилиш, дилозор, ноиттифоқ бўлишни қаттиқ қоралайди; замондошларига танбеҳ беради, бир мутафаккир сифатида

панд-насиҳат қилади; «Арзимас» радифли газали ана шундан шаҳодат беради:

*Дўстлар, бу бевафо дунёда молу мулк учун,
Бир-бирингни оғритиб ношод қилмоқ арзимас.
Мансабу дунё учун аҳли ҳукумат олдиди,
Қўл қовуштириб турибон дод қилмоқ арзимас
Олиғу солиғ билан мулло-ю ҳожа-барчани,
Юз жафо-ё жабр ила афтода қилмоқ арзимас
Турку тожик ўзбеку, саҳройиларни мол учун,
Кеча-ю кундуз уриб, ношод қилмоқ арзимас.*

Демак, маълум муддат давлат хизматини адо этган шоир ўз замонасидаги феодал ўзаро низоларни, меҳнаткаш халқ бошига кулфат тушираётганларни лирик шеърларида руй-рост танқид қилган, ҳукмрон табақаларни инсондўст, адолатли бўлишга ундаган. Тожик тилидаги газалларида ҳам ҳикматомуз байтлар кўплаб учрайди.

Суфи Оллоҳер маснавийлари мавзу доираси жиҳатидан ҳам, гоъвий йўналиши нуқтаи назаридан ҳам ўзбек дидактик шеърлятида катта ҳодиса бўлди. Зероки уларда шоир комиллик сари йўллайдиган барча шарт ҳамда қарзларни бирма-бир баён этади, исломий фарз ва суннатларнинг моҳиятини тушунтиради, уларни бажариш йўл-йўриқларини шарҳлайди, кўрсатади. Шунинг учун ҳам бу манзумалар утмишда мактаб ва мадрасаларда асосий қўлланмалардан бири ҳисобланган. Жумладан, «Саботул-оғизин», «Мурод-ул-орифин» китобларида асосан, Муршид ва Муриднинг бурч ҳамда вазифалари, суфиларнинг дунёқараши, қандай билимларни ўрганиши ҳақида мулоҳаза юртилса-да шоир толиблик, таъма қилмаслик, аҳд, вафо, сидқ, муҳаббат, саховат, тўғрилиқ, хиёнатдан йироқ бўлмоқ, чин эрга эргашмоқ ва бошқа жуда кўп ҳаётий масалалар хусусида фикр юритади; имонда собитқадамлик, аҳдга вафо инсон камолотида муҳим босқичдир. Шоир фикрича инсон умр бўйи илм ўрганмоғи, маърифат касб этмоғи лозим; ҳар қандай ҳолатда ҳам хокисорликни унутмаслик даркор.

*Муяссар бўлса тиллодин сенга тахт,
Ўзингдин настга зинҳор айтмагил сахт.*

«Саботул-ожизин»нинг «Камтаринлик ҳақида маъ-
виза» фаслида қўйидагиларни уқиймиз:

*Такаббур қилмағил эй бемаоний,
Фулоний ўғлидурман деб Фулоний
Ишонма отаға, қилма талабдин,
Сўралмасдир қиёматда насабдин.*

Бошқа бир ўринда шоир кишиларни кибру ҳаводан
воз кечиб, ҳамжиҳатлигу биродарликда, дўстлигу рафо-
қатда, бир-бирига нафъ етказиб яшашга даъват этади,
бир-биридан баҳраманд бўлишга ундайди:

*Олур суҳбатда бир-бирдин киши баҳр,
Агар кўп чашма бир бўлса, бўлур наҳр
Жамоатдин ўзингни қилма мумтоз,
Чопар кўп тўпдин айрилғон қуша боз
Югурсанг якка дев бошингни янчар,
Қароқчи тўпдин айрилғонни санчар
Худонинг раҳмати бўлса жамоат,
Эрур раҳматдин айрилғон шаноат*

Инсон ақли етадиган ишни қилиши, қўлдан кела-
диган юмушни бажармоғи лозим. Айни пайтда аҳдига
содиқ, ваъдасига вафодор бўлиши зарур. Бажара ол-
майдиган ишга қўл уриб, ваъда бериб, аҳдида турмас-
лик инсонни бу дунёу у дунё бадном қилади:

*Хилоф этган забунлардан забундур,
Бу дунё-ю у дунёси нагундур.
Хилоф этсанг агар айғон сўзингдин,
Кўтар эркаклик отини ўзингдин.
Чиқормағил оғиздин, қилмас ишни,
Қилурман, дема қўлдан келмас ишни.
Керак эрман деганнинг ваъдаси туз,
Агар туз бўлмаса, олдин кўнгул уз.*

Суфи Оллоҳер кишиларни билим эгаллаш, касб-
хунар урганишга даъват этар экан, ҳалол меҳнат бил-
лан, пешона терисини тукиб ризқу рўзи топиб ейиш,
пок ва покдоман яшашга даъват этади; бировлар мин-
нати жаврини тортмасликка, сабр-қаноатли бўлишга
ундайди, таъмагирликни қоралайди.

*Худойим ҳар на берса қил қаноат,
Юракни қилма миннатдин жароҳат
Бу меҳнат бирла топсанг парча нон,
Кишининг миннатидан ўлур осон
Таъма нониға лаб очгунча ўл оч,
Таъма бўйи кўринмай бўйдин қоч.*

Хуллас, Сўфи Оллоҳёр асарлари китобхонни ҳалоллик, поклик, ростгўйлик, меҳнатсеварлик, одамохун бўлиш, ёшлиқдан илм-маърифат эгаллаш, садоқатли, қаноатли, ризоли, таъзим-тавозеъли, имон-этиқодли бўлишга ургатади; гайриинсоний, гайришаръий ишлардан парҳез қилишга ундайди. Булар эса комилликнинг асосий белгиларидандир. Демак, шоир асарлари инсондўстлик ва исломий маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган экан.

АХСИКАТЛИК ДОНИШМАНД

Ахсикат Фаргона водийсининг энг қадимий манзилгоҳларидан биридир. Унинг харобалари ҳозирги Наманган вилоятининг Турақургон тумани ҳудудида сақланиб қолган. Бу шаҳар XV асргача Фаргона вилоятининг маркази бўлган. Қадимшунослар Ахсикат тарихини 2500 йилдан ҳам зиёд деб тахмин қиладилар. Кўҳна замонларда Косонсойдан бу ерга ичимлик сув қувури тортиб келингани ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Ахсикат савдо йули ёқасида жойлашгани учун ҳам урта асрларда гуркираб ривожланган: кўплаб карвонсаройлар, масжиду хонақоҳлар, мактабу мадраслар, гузарлар шаҳар ҳуснига ҳусн қўшган. Ушбу шаҳардан ўтмишда кўплаб олимлар, дин арбоблари, шоирлар етишиб чиққан. Ана шундай мутафаккир ва шоирлардан бири Ахсий Пояндаохундир. У қадимий манбалар ва тазкираларда «Ахсии Ахсикатий» сифатида зикр этилади. Бўлажак шоир ва исломий аҳкомлар донишманди Ахсий XVI асрнинг биринчи чорагида Ахсикатда зиёли оиласида дунёга келади. Дастлаб хусусий муаллимларда таълим олади, сўнгра Самарқанд ва Тошкент мадра-

саларида таҳсил кўради. У тез орада муфассир ва муҳаддис сифатида илм-адаб аҳли назарига тушади. Мад-раса таълимидан сўнг Ахсий дарвеш ва сўфийлар мажлисларида бўлмоқ ниятида «Қуббат ал-ислом» («Ислом гумбази») — Балхга боради. Бу ерда у машҳур мутасаввиф, ҳадис шореҳларидан бири, кўплаб олимлар устози, донишманд Хиради Ахсикатий билан танишиб, бир неча ой унинг хонақоҳида таълим олади ва иршод даражасига етади. Мавлонодан хирқа кийиб, фотиҳа олгач, Ахсий Бухоро ҳудудига келиб, халқни маърифатга ҳидоят қила бошлайди. Қисқа вақт ичида унинг атрофига кўплаб муридлар йигила бошлайди. Унинг хонақоҳи кечаю-кундуз олиму фузало, омию зуҳадо билан лик тўларди. Шундай қилиб, Ахсийнинг шуҳрати бутун вилоятга, ҳатто ундан ташқарига овоза бўлади. Шунинг учун ҳам Ҳазрати Хоқон Боқимуҳаммад Баҳодурхон у кишини шарафлаб, шаҳар четидаги Али Сулаймон кўприги ёнида Мавлоно Ахсий учун махсус хонақоҳ қурдириб беради.

Машҳур шоир, адиб, машшоқ ва адабиётшунос Султон Муҳаммад Мутрибий Самарқандий (XVI асрнинг охири, XVII асрнинг биринчи ярми) узининг Мовароуннаҳр ва Хуросон халқлари адабиёти, санъати, адабий алоқалари ҳамда мусиқасини ўрганишда ноёб манба ҳисобланмиш «Тазкират аш-шуаро» китобида ана шу «рубъи маскун»да тенги йўқ хонақоҳни томоша қилиб, Мавлоно Ахсийни зиёратига борганини қуйдагича баён этган: «Мен Мавлононинг муборак юзларини кўрмоқ ва хонақоҳни зиёрат қилмоқ учун бордим. Хонақоҳ шу даражада муҳташам, кўркам эдики, гуё ою қуёш нури ундан барқ урарди. Бу камина хоксор қаламимни ишга солиб, хонақоҳ таърифида бир қасида ёздим ва ичкарига кириб устозга тақдим этдим. У киши назари кимёларини қозоғга югуртириб бўлгач, мийигларида бир табассум билан дуо қилдилар-да қўлларини саллаларига элтиб қозоғга уроглик бир нарсани олиб менга узатдилар. Чамамда бир сариқ чақа эди. Мен ҳам уни олиб ўпдим-да дасторимнинг четига қистириб қўйдим. Дуоларини олиб ташқарига чиқдим. Шунда ҳамроҳларимдан бири қўққисдан:

— Мавлоно пасткашлик қилдилар, шундай зур мадҳияга яқиндагина бир бева аёл инъом этган сариқ чақани бердилар, қани оччи, кўрамиз, — деди.

Ҳалиги қогозни очсам, ичидан устига «Абдуллахон» деб ёзилган бир мисқоллик ашрафий (соф олтин танга) чиқса бўладими. Хушимдан кетаёздим. Ҳамма ҳайратда қолди. Бунинг устига ўша кезлари «Абдуллахон» номи билан ашрафий зарб этилмаётган эди.

Бу воқеа кўп шов-шувларга сабаб бўлди. Ўша ашрафийни мендан «табаррук ёдгорлик» сифатида Хужа Абдулкарим Пидойи қиммат баҳога сотиб олдилар. Назм:

*Санг ар ба даст гирад марди худонараст,
Аз имини ҳимматаш ба каромат чу зар шавад,
В-ар зар ба даст гирад марди ҳавонараст,
Аз толеъи бадаш ба наҳус ҳажар шавад.*

(Художўй киши тошни ушласа, ҳиммат кароматидан зар бўлур, ҳавонараст зарни қўлига олса, паст толеъидан тошга айланур).

Тарихчи олим Назрулла Йўлдошев Ахсий ижоди ва фаолиятини урганишда бир мунча ишларни амалга оширган. Жумладан, у «Китоби мунтахаби назми Муллозода» асаридан Ахсийга бағишланган шеърни таҳлил қилиб, донишманд қурдирган хонақоҳ Бухоронинг Файзобод мавзеида эканлигини аниқлаб, қуйидагиларни ёзди: «Файзобод мавзеида Поянда Муҳаммад Файзободий ташаббуси ва маблағи билан 1596—1597 йилларда Файзобод хонақоҳи, ҳужралар, гумбазли таҳоратхона ва ғусулхона каби бир ансамбл қурдиради. Бу хонақоҳ ўзининг қурилиши ва жиҳозлаш усуллари жиҳатидан XVI асрнинг энг гўзал обидаларидан ҳисобланган. XVI—XVII асрдаги вақф ҳужжатлари маълумотларига қараганда, Файзобод хонақоҳига бир неча минг таноб ер, унлаб дўконлар, тегирмон, ҳаммом каби вақф қилинган. Булардан келадиган даромадларнинг катта қисми шу хонақоҳ ҳужраларида ётиб юрган мусофирларга, сўфийларга, камбағал-қашшоқ бечораларга, етим-есирларга сарф қилинган*.

* Н. Йўлдошев. Бухоро аялнеларининг тарихи. Бухоро. 1997. 96-бет.

Бундан ташқари, муаллиф Бухоро ва унинг атрофида Ахсий авлиё, бир донишманд сифатида шуҳрат топганини таъкидлаб, «Шоҳ Ахсий» масжиди ҳамда гузари ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирган. Умуман, Ахсий нақшбандийлик тариқатининг фидоий тарғиботчиси, жўйбор хўжалари маърифатчилик фаолиятининг толмас давомчиси сифатида катта ирфоний-исломий ишларни амалга оширган; минглаб ёшларга устозлик-пешволик қилган. Мутрибий Мавлоно Ахсийнинг кўп билимларни билиши, бир қанча рисоалар иншо этганини, хуштабъ шоир бўлса ҳам кам шеър ёзишини таъкидлаб, «Хун» радифли газалини келтирган; у шаҳар ташқарисидаги ўз хонақоҳига дафн этилганлигини таъкидлаган.

Келгусида олиб борилажак тадқиқотлар буюк шайх ва олим ижоди ҳақида бундан-да мукамалроқ тасаввур ҳосил қилишга имкон беради, деб уйлаймиз.

МУҲАММАД СИДДИҚ РУШДИЙ

Тасаввуф тарихи, шеърят, ундаги масҳаб ва оқимлар, улар ўртасидаги назарий курашлар бу таълимнинг инсонпарварлик моҳияти, жабр-зулм ва жаҳолатга қарши собитқадам кураши тўғрисида Е.Э. Бертельс, Ф. Куприлюзода, В. Зоҳидов каби таниқли олимлар қимматли тадқиқотлар мерос қолдиришган. Шунингдек, М. Зокиров, Н. Комилов, И. Ҳаққулов, С. Олим, О. Усмон каби олимларимизнинг рисола ва мақолаларида ҳам тасаввуф шеърят хусусида қимматли мулоҳазалар мавжуд.

Айниқса, олим ва адиб Ради Фиш узининг «Жалолдин Румий» номли тарихий романи билан тасаввуфшуносликка бебаҳо ҳисса қўшди. Бу асар 1986 йилда Жамол Камол таржимасида ўзбек тилида чоп этилди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, тасаввуф фалсафий маслак сифатида ислом дини майдонга келгандан кейин феодал реакциянинг, зулмнинг кескинлашуви ва бунинг натижасида адолатсизликнинг, қашшоқликнинг кучайишига қарши кўтарилган норозиликнинг оловла-

ниб кетиши натижасида шаклланди, ривожланди. VII—XI асрларда, айниқса, араб диёрида суфизм тезлик билан ривожланди, Увайс Қараний, Ҳасан Басрий, Робия Адавия, Иброҳим Адҳам, Боязид Тайфур ал-Бистомий, Абубакр Шиблий, Абумансур ал-Ҳусайин ал-Халож каби мутасаввуфлар майдонга келади. Натижада тасаввуф араб оламида кенг тарқалиб, сўнг Хуросон ва Мовароуннаҳрга ислом дини билан бирга кириб келди. Бунинг натижаси ўлароқ, Фариддин Аттор, Жалолиддин Румий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Аҳмад Яссавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби жаҳоний мутафаккирлар етишиб чиқди. Бу муттаввуфларнинг яратган илмий-бадиий асарлари, дoston ва ғазалларини кўздан кечирсангиз, улар тасаввуфдан четга чиқмаслик учун «Қуръон» ва Муҳаммад с.а.в. ҳадисларидан четга чиқмаслик лозим, деб уқтирадилар.

Хуш, бу ҳукмрон мафкура билан анъанавий мурокаи-мадорами ёки чинакам ихлос икромими?

Машойихлар ўзларини пайгамбарларнинг маънавий меросхурлари, деб ҳисоблайдилар. Биз XII аср охири XIV аср биринчи ярмида яшаган Насриддин Рабғузийнинг «Қиссаи Рабғузий» асарини кўздан кечириб, ушбу саволга жавоб топгандек бўлдик. Рабғузий Муҳаммад с.а.в. (570—632) асҳобларининг сифатларини, яъни қандай инсон пайгамбарларга саҳоба бўла олишни қуйидагича таърифлайди:

«Қамуг саҳобаларининг сифати бу эрди — улар тенгри азза ва жалла фармони уза эрдилар. Шуғуллари тенгри азза ва жалла қуллуғин қилмоқ эрди. Жиход қилмоқга ануқ, тилаклари мавло таолонинг хушнудлуқи эрди, душманлиқлари шайтон бирла эрди. Балоға сабр, қазога рози, балоға шокир эрдилар. Кишиларни ўзлариндин илгари туттилар, рағбатларики дунё молига оз эрди, тириклари ҳақ сўзламак бирла, бермаклари ҳадя эрди. Дойим қурқинч ичинда эрдилар, бир-биринга меҳрибон эрдилар. Нимарсани ёд қилсалар эзгулик бирла ёд қилур эрдилар. Гийбатдин, ҳасаддин, бўҳтондин қурқиб, сузлари ҳикмат, нафслари ибратлик, турмушлари фикрат эрди. Аччиг вақтинда сабр

қилмоқ, хушнудлик вақтида узр қилмоқ, уз ҳожатларидин киши ҳожатларини илгари тутмоқ, узлари чигай эркан (йўқсул бўлсалар ҳам) халқга нафъ еткурмак. Ёзуқлар узрин қилмоқ (гуноҳқорлар учун Худодан узр тиламоқ), ваъдани рост тутуб, охират савобини умид тутмоқ. Ёзуқлуглар ёзуқин, айбларин ўттилар (кечирдилар), ислом ҳақин сақладилар».

Муҳаммад пайгамбар ҳадислари ҳам юқоридаги фикрлар билан уйғун эканлигини эътиборга олсак, тасаввуф таълимотига Муҳаммад алайҳиссалом асос солган, десак асло янглишмаймиз, балки тарихий ҳақиқатни тан олган бўламиз¹.

Шу боис бўлса керак, утмишда пайгамбарлар, уларнинг саҳобалари, азиз-авлиёлар, машойихлар суфилар, қаландарлар тўғрисида жуда кўп хотира, қисса, дoston ва зикрлар яратилган. Улардан ёш авлодни тарбиялаш, тўғри йўлга бошлаш воситаси сифатида фойдаланишган. Бундай китоблар жумласига араб, форс-тожик ва туркий тилларда яратилган Абу Исо Термизий (IX аср), Абдуллоҳ Ансорий (IX аср), Фадридиддин Аттор (XII аср), Юсуф Ҳамадоний (XIII аср), Носириддин Рабғузий (XIV аср), Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Исҳоқ Боғистоний (XVII аср), Муҳаммад Яъқуб Ёрқандий (XIX аср) сингари адиблар асарларини келтириш мумкин.

Ана шундай улуг китоблардан яна бири «Тазкират ул-авлиёи туркий» бўлиб, унинг муаллифи Муҳаммад Сиддиқ Рушдийдир.

Ҳозирги замон адабиётшунослиги учун бутунлай янги фигура булган улкан узбек шоири, носири, таржимони ва олими Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ва унинг илмий-адабий мероси ҳақида тўла маълумотга эга эмасмиз.

Асарнинг муқаддимасидаги қайдларга қараганда адиб Қўқон Ёрқент шаҳарларида, Қошгар, Хўтан диёрларида умр кечирган. Тазкирани эса Хўтан диёрида таваллуд топган Ёрқент ҳокими Хожа Кофакбек илтимосига кўра ёзади. Хожа Кофакбек «дониш аҳлининг фойиқи

¹ Ушбу лавҳа И. Остонақулов билан ҳамкорликда ёзилган.

ва заррот мақомининг лойиқи» уз юртида маданият ва илм-фан аҳлига ҳомийлик қилган, мадраса ва масжидлар барпо этган тараққийпарвар киши эди.

Муҳаммад Сидиқ Рушдий шеърлятида, хусусан газал, мухаммас, рубоий жанрлярида уз замондошляри уртасида катта шуҳрат қозонади. «Қуръон», ҳадис баёнига доир билимлярни, тасаввуф фалсафасини пухта эгаллаган. Араб, форс-тожик ва туркий тилнинг нозик жиҳатлярини мукаммал эгаллаган билимдон киши бўлгани учун дўстляри унга «Тазкираи туркий» битишини илтимос қиладилар. Муҳаммад Сиддиқ бу ҳақда шундай ёзади:

*«Қариғонда кўруштум тоғ била,
Қозидим ул тоғни тирноғ била.*

Тарихқа минг икки юз туқсон эрди ибтидо қилдим,
турт йил тамом бўлгонда итмомига еткубдим...

*...Тўрт йил ўтрусида чектим рақам
Не илик ором олиб, не қалам».*

Демак, бу асар 1870 йилда ёзиб тамомланган. Адиб уз асарини ёзиш учун катта тайёргарлик кўради. Арабий, форсий манбаларни «Шарҳ ул-қулуб», «Кашфул-асрор», «Мағфират ул-нафс», «Тазкират ул-авлие» сингари унлаб китоблардан ижодий фойдаланган.

Муқаддимада таъкидланишича, муаллиф «арабий иборатлар» ҳамда «форсий алфоз» билан битилган китоблар туркий талабалар учун тушуниш огир бўлиши, замондошляри орасида «Қуръон» ва пайгамбар ҳадислярини изоҳлаб тушунтириб бера оладиган алломалар камёблашиб бораётгани учун хосу омга тушунарли содда тилда ўз китобини яратади.

Уни қўлига қалам олишга ундаган яна бир жиҳат адиб яшаган замонда фиръавн сифат одамхўр, сангдил, бешафқат, бемурувват кишилар кўпайиб кетиб, «машойихлар сўзини эл-улус унутиб», маънавий қашшоқлашиб бораётгани эди.

Пайгамбарлар ҳақида қисса ва нақллар кўп ёзилгани, агар уларни ҳам қўшиб сўнг шайхлар зикрини қилсам сўз узоққа чўзилади, деган андиша билан Му-

хаммад Сиддиқ фақат авлиёлар зикри билан кифояланади. Унда, гарчи 95 машойих зикри ваъда қилинган бўлса-да, фақат 83 бузруквор зикри баён этилган. Эҳтимол бунга адибнинг умри кифоя қилмаган ёки китобат пайтида китоблар айрим зикрларни «иккинчи даражали» деб билиб тушириб қолдирган бўлиши мумкин. Қулёзма 382 варақ бўлиб, гоят сифатли қозога, гўзал настаълиқ хати билан кўчирилган. Зикрлар тартиби, оят, ҳадислар ва нақллар қизил рангда ёзилган. У ўтган аср Қашгар китобат санъатининг ёрқин намунаси ҳисобланади. Китоб котиблари кўрсатилмаган, саҳҳофи эса Саййид Муҳаммад отлиг киши бўлиб, муқованинг ички тарафида елиммуҳрда ёзиб қўйилган.

Қулёзма муаллиф дастхати ёки у ҳаёт пайтида китобат қилинган бўлиши мумкин. Чунки унда юзлаб тузатишлар, киритмалар мавжуд. Муҳаммад Сиддиқнинг таҳаллуси масаласига келсак, ўтмишда бундай таҳаллус қўлланган шоир учрамайди. Бу жиҳатдан «Рушдий» оригинал таҳаллус. Лугавий маъноси ҳидоят, яъни рост йўлга кирган киши маъносини билдиради. Эҳтимол, адиб улуг файласуф Ибн Рушд (X аср) даҳосига иқтидо қилиб мазкур таҳаллусни қўлагандир.

Ушбу китоб кўп жиҳатлари билан шу типдаги асарлардан тубдан фарқ қилади. Узига хос композицион қурилиши ҳамда мундарижага эга. Боблар зикр тарзида келади. Ҳар бир зикрда, дастлаб қаламга олинган шайх-авлиёнинг илм-фан, дин, адабиёт оламида тутган ўрни, тасаввуфнинг қайси масаласига мансублиги, илмий қудрати, унинг қайси илмлар билан шуҳрат қозонгани сажъ йўлида юксак кўтаринки руҳда тавсиф этилади.

Шундан сўнг ўша авлиёнинг тугилиб ўсган юрти, ижтимоий келиб чиқиши, таълим олган шаҳарлари, устозлари, у ёки бу мутасаввуфий оқимга қўшилиб, ишқи илоҳий йўлига ўтгунга қадар бажарган ишлари, чеккан риезатлари, тавбасига сабаб бўлган ногиҳоний туртки — ваҳий баён этилади.

Китобхонда ўша шахс ҳақида маълум тасаввур ҳосил қилдиргач, Муҳаммад Сиддиқ «келтирибдурларким» бошланмаси билан у киши ҳақидаги ривоятларни,

«Нақл қилибдурларким», «Нақлдурким», «Дебдурларким» киритмаси билан унинг сафдошлари, муридлари ва замондошларининг суҳбатлари, хотиралари ва ҳикоялари берилади. Шундан сунг, «Дебдур» бошланмаси билан ўша машойихнинг «Қуръон» оятлари ва пайгамбар ҳадислари билан боғлиқ кўплаб панд-насиҳатлари, диний тушунчалар, тасаввуф таълимотига доир мушоҳадалар ва ибратли хулосалари келтирилади.

Бу панду насиҳатлар, мақоллар Шарқ донолигининг бебаҳо дурдоналаридурки, уларнинг ҳар бири қуйма мазмун заминига эга. Мана шайх Самнун Муҳиб тасаввуфга қандай баҳо беради:

«Тасаввуф улдурки, сен ҳеч нимарсанинг мулки бўлмагайсан ва ҳеч нимарса сенинг мулкинг бўлмагай!».

Озодлик, тенглик ва инсоний эрки мундан ортиқ сўз билан ифодалаб бўлмаса керак.

Фузайл Аёз шундай дейди:

«Бадбахтнинг нишонаси беш нимарсадур: аввал, кунгил қаттиқ бўлмоқ; иккинчи, кўзи уятсиз бўлмоқ; учинчи, бешарм ва беҳаё бўлмоқ, тўртинчи, дунёга мойил бўлмоқ; бешинчи, умид риштасини узоқга солмоқ, яъни бу йил мундоқ қилай, келурга андоғ қилай демак». Имом Жаъфар Содик шундай насиҳат қиладилар:

«Беш кишининг суҳбатидан ҳазар қил: аввал, ёлгончиким, анинг бирла ҳамиша фиреб ерсен; иккинчи, ахмоқ ва соддаким, сенга манфаат деб бир иш қилур, зиёнинг андадур; учинчи, бахилким, ўбдон вақтида сендан айрилур; тўртинчи, кўрқончоқким, ҳожат вақтида сени ташлар; бешинчи, фосиқки, бир луқманинг таъмасида сени ярим луқмага сотар».

Шуниси диққатга сазоворки, муаллиф панд ва фалсафий мушоҳадалардан сунг мамдўҳининг вафоти, жанозаси тафсилотини баён этади. Бу баён шунчаки қайд этиш бўлмай, балки маълум бир ибратни кўрсатиш учун истифода этилган воқеа ҳисобланади. Шунингдек, мурид ёки шогирднинг туши орқали марҳумнинг руҳий тақдири ҳам кўрсатиб ўтилади. Натижада ҳар бир зикр яхлит бир асар даражасига етказилганлиги

маълум бўлади. Бунга Иброҳим ибн Адҳам, Боязид Бистомий, Абул Ҳасан Харрақоний зикрлари мисол бўла олади. Зероки, бу типдаги кўплаб зикрлардан на бир тавсиф, на бир ривоят, на бир нақл ва на бирор пандни тушириб қолдириш мумкин.

Муҳаммад Сиддиқ ўз тазкирасида Шарқ фалсафий-диний қарашлари, хусусан, тасаввуф таълимоти, моҳияти, унинг юзлаб атамалари лугавий маъноси тўғрисида кенг маълумот беради. Ўз назарий фикрларининг тасдиғи-исботи учун Қуръондан кўплаб оятлар келтиради, ҳадислардан фойдаланилади. Асарни варақлар экансиз, донишманд, машойихлар зикрлари орасида тасаввуф, таваккал, варъ, тафвиз, зуҳд-тақви, парҳезкорлик, илм-ул-яқин, айнул-яқин, ҳақ ул-яқин, риёзат, имо-ишора, каромат, валоят, фуросат, тафсир, суннат, фарз, мароқаба, самоъ, тавба, тавозеъ, сужуъ, рукуъ, тавҳид, ваҳдад каби тасаввуфий исмлар ва расм-русмлар увайсийлар, тайфурий, маломатийлар, аҳийлар каби мазҳаблар билан яқиндан танишасиз.

Ҳозир биз англагандан кўра бошқача бўлган талабалик, муридлик, зоҳидлик, дарвешлик, суфилик, омиллик, олимлик, орифлик, аминлик, шайхлик, жавонмардлик мартабаларига қандай йўллар билан етиш мумкинлигини англаб оласиз.

«Тазкират ул-авлиёи туркий» соф диний-назарий асар бўлиши билан бирга жуда катта ирфоний, маърифий, адабий аҳамиятга ҳам эга. Ҳар бир ривоят, нақл ва ҳадис даражасидаги натъ, тарбия камолоти учун зарур бўлган тарбия унсурлари барқ уриб туради. Улар инсонни имоннинг бутунлигига эришиш, эътиқод поясини мустаҳкам этиш, кўзланган мақсад йўлидаги риёзатлардан тушкунликка тушмаслик, ижтимоий адолат, тўғрилиқ ва ҳақиқат учун курашиш ва бу йўлда метиндек иродали, пок ниятли бўлишга чорлайди.

Инсон учун она-замин, табиат учун яхшилик қилиш, эътиқодлар турличалиги билан инсон зоти асли бир эканлигини доимо ёдда сақлаш, элпарварлик, ватандўстлик, нафсга банда бўлмаслик, бойлик ва пурбаҳо кийим кетидан қувиб ўзи ва бошқалар жонига зиён

заҳмат еткизмаслик ҳар зикр гоёвий йуналишини ташкил этади. Жунайд Бағдодий тавҳидга берган шарҳида Оллоҳ билан банда ўртасидаги фарқ ва унинг моҳияти ҳақида тўхталиб шундай дейди: унингча қудратлилик, саховатлилик, мурувватлилик, қаҳҳорлилик, раззоқлилик, беҳожатлилик ёлғиз Худога хосдир. Инсон — банда эса гариб, мискин, ҳожатманд ожиздир, яъни инсон мол-мулкига, амалига бино қўйиб, бошқалардан ўзини қудратлилик, беҳожатлилик, қаҳрлилик, мурувватлилик, мангу яшовчиман деб англаса — Худо сифатларини ўзида бор деб билса у, албатта, ҳаётда янглишади, қоқилади, ўсал бўлади, азоб-уқубатга гирифтор бўлади. Вақтинчалик муваффақияти сохта буюклиги ошқор бўлади. Мана, Оллоҳнинг борлигини таъкидлашдан мақсад! Асарда тилга олинган шахсларнинг ҳар бири илм-фаннинг у ёки бу соҳасида кўплаб китоблар битиб, устод даражасига етган, фавқулодда қудратга, илоҳий кучга эга бўлган кишилар. Чунончи, Ҳаким ат-Термизий илму амал, фалакиёт, ҳайвонот илми, тафсир соҳасида улуг китоблар тасниф қилган «Ҳаким ал-авлиё» унвонига сазовор бўлган. Робия якка-ю ягона аёл — авлиё бўлиб, сеҳрлайди, ҳавода муаллақ тура олади. Абу Туроб Наҳшабий қўлини темирчилар кўрасига тутиб тура олади, ерни тепса чашма қайнаб чиқади. Ҳабиб Ажамий, Иброҳим Адҳам дарёдан юриб ута олади. Дарахтни ўзи билан юргизади. Ҳасан Басрий, Боязид Бистомий, Башир Ҳофий истиқболда буладиган ишларни башорат қиладиган — фиросат, руҳшунослик илмида комил: Абул Ҳасан Харрақоний шер, илон, йўлбарслар билан дўст-иноқ, томда туриб ердаги болтани воситасиз қўлга олади, у шаҳардан бу шаҳарга яёв юриб, юзлаб фарсанг масофани оз фурсатда босиб утади. Мансур Ҳаллож қўл ҳаракати билан уюм пахтани момикқа ва чигитга ажрата олади. Баъзи шайхлар (ёши катта бўлгач албатта) емак-ичмакни кунда бир марта ба узларига раво кўрадилар. Уларча, орифлар бир кунда бир марта овқатланадилар, мўминлар икки марта, ҳайвонлар уч марта. Бир шайх ҳар куни етти дона узум ейиш билан қаноатланса, бошқаси, олма бўйини ҳидлаб юриб кун кечиради. Улар назокат бобида ҳам бар-

чага ўрнак: Боязид масжидга етгунча масжид хурмати-ни сақлаб, ҳаргиз тупурмайди, Оллоҳ сузини тилга олишдан аввал, оғзини чайқайди. Хотам Асим ўзи ёнида ел қуйиб юборган хотин ўсал бўлмасин деб ўша заҳоти «кар» бўлади. То ўша хотин оламдан утмагунча, «кар қулоқ» лақаби билан яшайди.

Ҳайратланарлиси шундаки, бу художуй шайхларнинг ҳар бири ўз тариқати ва мазҳабини бошқаларга мажбурламайди. Айрим шайхлар эса шогирд тарбиялашга бутун умрини багишлайди, уларни «учар қушларим» деб атайди. Сиртдан қараганда, барча шайхлар фақат Оллоҳга етишмоқ йулида бу дунёнинг барча юмуш ва неъматларидан, энг жигарбанд кишиларидан ҳам воз кечган. Аммо синчковлик билан қаралса, уларнинг мана шу аҳдларида ҳам комил инсонийлик бор. Авваламбор, бу шахсларнинг ўзи бирон касб-кор эгаси: ёшлигида устод кўриб, кўп илмларда камолот чўққисига етган; юзлаб шогирдларни вояга етказган; аксарияти мурид ёки закот берувчилар инъоми эвазига эмас, ўз меҳнатига яшайди. Баъзи шайхлар шогирд ҳамда фарзандларига касб-ҳунар ургатишга астойдил ҳаракат қилишади:

«Келтирибдурларким, Абдулла Мағрибийнинг тўрт угли бор эрди. Ҳар бир углига бир ҳунар ўргатмак буюрди.

Сўрдиларким:

— Не учун ўғлонларга ҳунар ўрганмакни лойиқ кўрдингиз?

Абдулло дедиким:

— Ҳар бир ўғилга бир ҳунар ўргатурман, то мендин кейин «фалонийнинг ўғлиман» деб ростгўй элнинг жигарларини емагайлар ва элдин таъма қилмагай».

Айрим шайхларнинг халқдан узилиш, хилватда утириш, фақат Оллоҳ ёди билан яшаб, жаннат умидида умр ўтказиш туғрисидаги кўпдан-кўп мулоҳазалари улар яшаган ижтимоий-сиёсий муҳит билан бевосита боғлиқ. Улар жабр-зулмнинг интиҳосиз, енгиб бўлмас даражада томир отганлигини кўриб, шундай ҳолат билан таскин топиш мумкин, деб уйлар эдилар. Асли Фаргоналик бўлиб, Восит ва Марв шаҳарларида яшаган

Абубакр Воситийнинг қуйидаги сўзлари фикримизни тасдиқлайди: «Бизлар мубтало бўлбдурмиз, бу замонада бир тоифалар орасидаки, уларда на ислом одобларидан нишона бўлмай ва на мурувват ҳукми уларда зоҳир. Ҳамма жоҳиллик ва бадхўйлик уларда мавжуд ва пайдодур». Ёки Жаъфар Содиқ Раҳматуллоҳу а.нинг «бу замона халқининг дустлуқини бозор таоми янглига топибдурманким, ранги бўйи хушдир, аммо таъми нохушдур» деган сўзлари афсуски, барча даврлар учун айтса бўлгулик аччиқ ҳақиқатдир.

Шуни назарда тутиш керакки, халқдан, оломондан узилиш маслаҳатини муршид муридга, сўфи дарвешга тавсия этади, бутун оммага эмас! Бу таълим ҳам доимий бўлмай, кўзланган билим эгаллангунча давом этади. Энди бир-икки огиз Муҳаммад Сиддиқнинг бадиий маҳорати масаласи хусусида. Юқорида айтганимиздек, муаллиф ўз даврининг етук шоири, ноқили, зокири, тилшуноси ва тасаввуфшуноси бўлган. У фойдаланган манбалар арабий, форсий бўлгани учун мазкур асарда ҳам баъзан форсий гап қурилиши таъсири устворлик қилади. Матнда инверсия ҳодисаси кучли бўлиб, бу Муҳаммад Сиддиқнинг насрдаги узига хос услубини белгилайди. Муаллиф ора-сира келтирилган арабча, форсча шеърларни туркийга таржима қилганда аруз вазнининг усталаридан эканлигини намоиш этган.

Муҳаммад Сиддиқ ўз ўқувчисини мутолаа қийинчиликларидан қутқариш учун сўз ва атамаларни ўрнида изоҳлаб кетади. Арабча, форсча сўзларни иложи борича туркий шаклини қидириб топади. «Наззора» сўзини «қароламоқ», «воситачи» сўзини «орачи», «бог-бон» ўрнида «мевачи» синонимини қўллайди. Китобда ёзувчи юзлаб номлар ва географик атамаларнинг келиб чиқиши, маъносини изоҳлайди.

Агар асар лексикаси бўйича тадқиқот олиб борилса, шоирнинг ўзбек тилини бойитишдаги катта хизмати яққол кўзга ташланган бўлур эди. Айтиш мумкин, Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ўзбек насрининг улкан намояндаси сифатида адабиётимиз тарихидан муносиб ўрин эгаллайди. Нақл ва ривоятларда классик наср ва

халқ оғзаки ижодига хос бўлган фразеологик бирикмалар, иборалар, ўхшатиш ва жонлантиришлар, тажнис, ташбеҳлар кўп учрайди: «зор-зор чун абри навбахор йиглади», «умр кемаси ажал гирдобига етди», «олами фонийдан дорул бақога риҳлат қилди», «маърифат да-рахтини фикр андиша суви бирла сугоргайлар», «хайрат бармоғини тишлади».

Шайхлар васфи дебоча, баъзан хотимада машойихларнинг муножотини беришда сажъ санъатидан усталик билан фойдаланади. Шу билан бирга ута жимжимадорлик, ортиқча гапдонликка ҳам йўл қўймайди, лўндаликка интилади. Бу хусусият ривоятлардаги диалогларда яққол кўзга ташланади. Диалоглардаги фикрий таранглик ўқувчини шу қадар ўзига тортадики, у якун топгунча нафас олмай кутиб турасиз. Хулосадан эса олам жаҳон ҳикмат оласиз.

Дунёни тушунтиришда сўфилар имо-ишорат, рамз, мажоз билан сўзлаганлари учун фалсафий мушоҳадаларни бирданига идрок этиш осон эмас. Муҳаммад Сиддиқ бундай ҳолларда ўзи ҳам қаттиқ масъулият билан масалага ёндошганлигини айтади. Ўзи яхши идрок этмаган уринларни хато қилиб қўймаслик учун тушириб қолдиради. Агар ўқувчи менинг сўзим билан қониқиш ҳосил қилмаса, Фаридиддин Аттор асари ҳамда «Кашфул-асрор» каби китобларга мурожаат этиши мумкин дейди. Бу эса адибнинг юксак маданият ва идрок соҳиби эканлигидан далолат беради.

Қисқаси Муҳаммад Сиддиқнинг маҳорат билан ёзилган кўпгина ривоятлари узбек саргузашт-сеҳрли асарларининг энг яхши намунаси ҳисобланиши мумкин. Унлаб нақлларни эса тарихий ҳикоячилик жанрининг мумтоз тури деб аташ уринлидир. Шунингдек, бу асар Шарқ тарихи, жўгрофияси ва этнографиясига оид кўплаб маълумотларни ўзида жам этган ёдгорлик сифатида ҳам қимматлидир. Кичик мисол келтириш билан чегараланамиз. «Ажам» сузи илмий рисоалар ҳамда изоҳли луғатларда «араб бўлмаган юртлар ёки халқлар» деб шарҳланган. «Тазкират ул-авлиёи туркий»да эса бу сўзга янада аниқроқ изоҳ берилган. Басралик шайх Абу Шақони халқ Ҳабиб Ажамий деб атайди.

Бунга сабаб у «Қуръон»ни яхши уқий олмайди, қироат қилолмайди. Шу сабабли уни «Ажамий» яъни «араб бўлмаган мусулмон» дейишган. Абу Шақо ҳам «Мен Ажамий, яъни туркман, қалбим арабий» дея хитоб қилади. Ҳабиб эса Худонинг дўсти маъносини билдиради.

Демак, «Ажам» сўзини араблардан бошқа халқлар деб эмас, умуман араб бўлмаса-да мусулмон динини қабул қилган халқлар, мамлакатлар деб аташ тўғрироқ ва мукамалроқ бўлади. Шунда Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асарининг маъноси ҳам янада мукамал тушунилади.

Кишида ўринли бир савол туғилиши мумкин — бу китобда зикр этилган шайхларнинг бари араб, Хуросон диёрида яшаб ижод этган бўлса, бизга қандай аҳамиёти бор?

Кишини қувонтирадиган, қалбларимизни фахр ва ифтихорга тўлдирадиган жиҳати шундаки, китобда зикр этилган улуг инсонлар орасида Урта Осиёда камол топган, илм-фан, маориф ва маиший маданият тараққиётига сезиларли ҳисса қўшган, номлари мусулмон Осиёсидагина эмас, балки бутун жаҳонга машҳур бўлган, айримлари олдинги китобларда тилга олинмаган. Муҳаммад Али Ҳаким ат-Термизий, Абубакр Варроқ Термизий (машҳур муҳаддис Абу Исо ат-Термизийнинг тоғаси). Абу Туроб Нахшабий, Фаргоналик Абубакр Воситий, Марвлик Фузайл Аёз, Абу Али ибн Синонинг дўсти, катта замондоши Абул Ҳасан Харрақоний, Абубакр Сайдалоний каби илм, ҳикмат, фалсафа ва фикр донишмандлари бор. Бундан ташқари китобда зикр этилган баъзи авлиёлар ҳаёти ҳамда фаолиятининг маълум даври Нафас, Марв, Урганч, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида кечади ёки авлодлари Моваруннаҳрликдир.

Муҳаммад Сиддиқ ўз фикрларини далиллаш, тўла-роқ ўқувчига тушунтириб бериш учун Ҳофиз, Саъдий, Шавкат сингари улуглар ижодига суянибгина қолмай, Навоий, Сўфи Оллоҳёр асарларига ҳам мурожаат этади.

Хулоса қилиб айтганда, бу асар шу қадар серфайз ва ҳосиятли ёдгорликки, ундан ҳар бир киши хоҳ ки-

чик, хоҳ катта бўлсин ўзига керакли маънавий озик олади:

Қори ва уламолар ўқиса «Қуръон» ва ҳадис шарҳи-ни янгидан кашф этади: талаба ва шогирд ўқиса, билим дунёси кенгайиб, кўнгли қувватга тулади; ҳукмдор, сарватманд ўқиса, фақир-бечорага раҳм-шафқатли, саховатли бўлади, зулм бедодликдан қайтади; йулдан адашган, маломатга қолган, ўғрилиқ қилиб юзи шувит бўлган одам ўқиса гуноҳига тавба-тазарру қилади: ота-она ўқиса фарзандларига янада меҳрибон, ширин сузли бўлади, фарзандлар ўқиса, ота-она, яқинлар қадрига етадиган бўлади; кибру ҳавога берилган, ўз ҳолидан гофил кимсалар ўқиса, кўнглида такаббури сусаяди; эътиқодсиз ўқиса, эзгулик ва яхшилик йўлига киради; имони мустаҳкам бўлади, ҳаётнинг маъносини англайди.

Бу китоб ирфоний билимлар қомуси бўлиб, бир лавҳада уни атрофлича таҳлил этиш, унинг аҳамиятини бор бўйича кўрсатиб бера олиш мушкул иш. У алоҳида, жиддий тадқиқ этишни талаб қилади.

Х О Т И М А

Азиз китобхон! Шарқ машойихларининг баъзилари ҳақидаги суҳбатларимиз ҳам тугади. Аслида улар юздан зиёд. Биз рисола ҳажми тақозоси улароқ суҳанни мухтасар қилдик. Ушбу лавҳалар бутун умрларини Оллоҳ йулига тикиб, башар аҳлини ростлигу покликка, касб эгаллашу маърифатга, Ҳақ йулга ҳидоят қилиб келган зотлар кечмишидан бир қатралардир. Улар сизнинг руҳиятингизга нур, танингизга қувват бахш этади, деган умиддамиз. Муаллиф зукко ўқувчиларнинг китоб хусусидаги бегараз мулоҳазаларини мамнуният билан қабул этади ва ҳақларига дуо қилади. Зероки, буюк Шайх Саъдий айтмоқчи, «кимда ким сўзни сўзга зам қилур, жигар қонидан бир қатрасин кам қилур».

МУНДАРИЖА

Машойихлар тазкираси	3
<i>Муқаддима</i>	5
Тасаввуф тариқатлари	6
Ҳабиб Ажамий	11
Ҳасан Басрий	15
Иброҳим Адҳам	20
Робия Адавия	23
Фузайл Аъз	25
Довуд Тойи	30
Абутороб Нахшабий	32
Ҳаким ат-Термизий	34
Маъруф Кархий	38
Зуннун Мисрий	42
Ҳотам Асим	45
Шақиқи Балхий	46
Боязид Бистомий	47
Абдулло Мағрибий	51
Ҳусайн Нурий	52
Яҳе Маоз	54
Аҳмад Хазравия	57
Саҳл Тустарий	59
Жунайд Бағдодий	62
Ҳамдун Қассор	64
Мансури Халлож	66
Абубақр Шиблий	72
Абунаср Саррож Тусий	74
Абулаббос Қассоб	76
Муҳаммад Ҳафиф	78

Абулҳасан Харрақоний	80
Шайх Абуисҳоқ Козаруний	84
Абусаид Абулхайр	85
Абулқосим Қаширий	89
Абдулло Ансорий	90
Абулҳасан Ҳажвирий	94
Аҳмади Жом — Жандапил	96
Саид Қосими Анвор	99
Абуҳомид Ғаззолий	101
Юсуф Ҳамадоний	104
Имом Мотрудий	106
Санойи Ғазнавий	110
Абулқодир Гилоний	113
Шайх Рузбеҳон	116
Иброҳим Ҳаввос	118
Шаҳобиддин Яҳё Суҳравардий	120
Абу Али Фарюмодий	122
Нажмитдин Кубро	124
Шамси Табризий	128
Азизиддин Насафий	130
Жалолиддин Румий	132
Муҳаммад Ҳамавий	137
Камол Хужандий	138
Паҳлавон Маҳмуд	141
Мажидиддин Бағдодий	145
Авҳадиддин Кирмоний	147
Разииддин Али Лола Ғазнавий	149
Фаридиддин Аттор	150
Абдурахмон Суламей	155
Аҳмад Яссавий	156
Ҳикматлардан намуналар	162
Абдухолиқ Ғиждувоний	163
«Васиятнома»дан	165
Маҳмуд Шабустарий	166
Саид Али Ҳамадоний	169

Шайх Нажмиддин Розий	174
Хожа Абуисҳоқ Ҳатлоний	176
Шайх Тожиддин Ҳусайн Хоразмий	176
Баҳовуддин Нақшбанд	177
Суфи Оллоҳер	182
Ахсикатлик донишманд	187
Муҳаммад Сиддиқ Рушдий	190
<i>Хотима</i>	203

ҲАМИДЖОН ҲОМИДИЙ

ТАСАВВУФ АЛЛОМАЛАРИ

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2004

Муҳаррир *Г. Зокирова*
Бадий муҳаррир *Б. Бобожонов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Мусахҳиҳалар: *Ю. Бизаатова, Ш. Хуррамова*